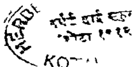
अष्टपुष्पिका ।

वाराणसीहिन्दुविश्वविद्यालयान्यतमसंस्कृताध्यापक-

श्रीनीलकमलभट्टाचार्य्य एम. ए.-

संकलिता ।

Printed by Freeman & Co Ld, at their Tara Printing Works, Benares

The object of the present compilation is to provide a suitable reading book for Intermediate students The pieces have been drawn from standard works, representing a variety of styles, as also of scenes and sentiments agreeable to the taste and capacity of the young readers they are intended for

A vocabulary (rather exhaustive) in alphabetical order with page reference where necessary and notes (mostly critical and suggestive) have been appended with a view to encourage self study on a sounder basis

A few remarks of a general character in connection with the work will not, I think, be out of place here

The title of the work is अष्टपुष्पिका—a term with a classical sanction for its use, the word having occurred once in the Kadambari and twice in the Harsacharita The eight flowers that form the collection (both numerically and specifically) are enumerated as जपा, पद्म, द्रोण, करवीर अतसी, and अपराजिता, with two others (which are जाति and अशोक according to one authority and पुन्नाग and चम्पक according to another) The adoption is somewhat unwarranted, पुष्प, ordinarily not enjoying the same latitude of figurative use as its English equivalent 'flower'

The expression सत्यं शिवं सुन्दरम्, which appears at the opening page of the book, requires a word of explanation It claims no upanisadic originality like सत्यं ज्ञानमनन्तं (ब्रह्म), but is a literal translation, ascribed to the founder of the present day eclectic Brahmo sect, after the upanisadic model, of the English phrase 'The

true, the good and the beautiful' I have chosen it for the motto of my work as summing up in a nutshell the essentials of belles lettres

Of the contents of the compilation, the first piece—Raghu's expedition—has a peculiar interest for the historian The conception however, is not an original one, the poet having indubitably had in view the Pandavas दिग्विजय of the Mahabharata With all deference to what historians would say on the point, my personal conviction (for which I reserve my evidence) about the extent of India as pictured in the piece takes me far beyond to Persia I may remark, en passant, that the term यवन about the precise application of which there is so much contention, applies in the context to the Persians

I take the liberty to add here that my conclusion that the expedition took one full year (vide p 42 of the Notes) may, in view of the conventional termination of warfare during the rains as alluded to in sl 16 be modified in favour of ten months (ending with the advent of rains)

The next piece—Rama's return to Ayodhya in an aerial car—is no original conception, the poet having borrowed the scene from the Ramayana The piece gives an inkling to the scientific achievements of our ancestors

The third—Parvati's penance—sets forth an ideal of unflinching devotion—the sine quâ non of all true success in life

The appreciation of the fourth—the fourth act of the Śakuntala—finds expression in the couplet—काव्येषु नाटकं रम्यं तत्र रम्या शकुन्तलम् । तत्रापि च चतुर्थोऽङ्कस्तत्र श्लोकचतुष्टयम् ॥ The four ślokas alluded to are those numbered 7, 10, 17 and 18 in the piece The Prākrta portions including the two आर्याs, appear in their Samskrit forms in this piece

The fifth —a touching scene of war—is an abridgment of Acts IV and V of the Venisamhara compressed into one Here, too, the Prākrta portions are presented in their Samskrit forms

The sixth—the story of Marichi—is full of dramatic interest, literary beauty and practical instruction All indecorous references have been carefully expunged and in one instance I have taken the liberty to replace the omitted portion from a different scene in the same book for the sake of preserving continuity

The seventh—Śukanasa's advice to Chandrāpida—is a master piece of prose The piece has been taken unmutilated, with eliminations of only two small points that seemed to jar on the sense of decency

The eighth—the story of Mahasvetā—is rich in scenes of romantic interest The story appears in a slightly curtailed and modified form in the piece

A short notice of the authors I have drawn upon deserves a place in this connection

The first and foremost in order of contents comes Kalidasa Very little, authentically, is known of him beyond his authorship of the well known works

--the Raghuvamsa, the Kumārasambhava, the Meghaduta the *Śakuntala*, the *Vikramorvaśiya*, and the Malavikāgnimitra excluding a *few* others of minor importance and questionable authenticity It is in the fitness of things that we should know little of the date and nativity of this 'immortal bard and 'world poet,' the universal character of whose works disavows all conventionalities of time and space Tradition, which is being gradually borne out by historical researches, makes him a native of Malava and a coeval of king Vikramāditya of Ujjayini (first century B C), as shown in the oft quoted lines —

धन्वन्तरि क्षपणकोऽमरसिंहशङ्कुवेतालभट्टघटखर्परकालिदासाः ।
ख्यातो वराहमिहिरो नृपते सभाया रत्नानि व वररुचिंनव विक्रमस्य ॥

From Kalidasa's extensive knowledge of the Geography of the country-- as evidenced in his works---one would naturally infer that he was much travelled which is further confirmed by the tradition which lays the scene of his death in Ceylon This conclusively proves that ample facilities of communication were available in that far off age

Next in order comes Bhatta Nārāyana---the author of the Venisamhara He is one of the five Brahmans who came from Kanouj to Bengal in response to an invitation from Adisur the king to preside at a sacrifice solemnised by him in *732* A D, and settled there permanently at his desire Varaha, better known as Adi Varaha, was his eldest son

The third in order comes Dandin His eminence as a

poet may be inferred from the couplet—जाते जगति वाल्मीकौ कविरित्यभिधाऽभवत्। कवी इति ततो व्यासे कवयस्त्वयि दण्डिनि॥

Three works are popularly attributed to Dandin (त्रयोऽग्नयस्त्रयो देवास्त्रयो वेदास्त्रयो गुणा। त्रयो दण्डिप्रबन्धाश्च त्रिषु लोकेषु विश्रुता॥) These three, possibly, are the Dasakumara charita, the Kavyadarsa and the Mallikamaruta The styles of the works would seem, however, to disprove their common authorship, though a weak defence might be sought in the fact that the style of a writer varies with age

The fourth in order is Bana He is the only one who has left us any record of what may come up to a personal history From the prefatory verses to his Kadambari and the introductory part of his Harsacharita we learn, among other particulars, that he sprang from the illustrious Vatsyayana family, that his father was named चित्रभानु, and his mother रा यदेवी, that he lost his mother while a child and his father at the age of fourteen, and that his native place was a village called Pritikuta to the west of the Hiranyabhanu (modern Śona), not far from the capital of his patron King Harsa He flourished in the beginning of the 7th century A D Bana's eminence as a high class poet is testified to by the couplet—जाता शिखण्डिनी प्राग्यथा शिखण्डी तथावगच्छामि। प्रागल्भ्यमधिकमाप्तु वाणी वाणो बभूवेति॥

The book with all my care could not be freed from errors The reader is requested to refer to the errata given at the end of the book before commencing his study

THE AUTHOR

अनुक्रमणिका ।

अष्टपुष्पिका ।

" सत्यं शिवं सुन्दरम् । "

रघुदिग्विजयः ।

स राज्यं गुरुणा दत्तं प्रतिपद्याधिकं बभौ ।
दिनान्ते निहितं तेजः सवित्रेव हुताशनः ॥ १ ॥
दिलीपानन्तरं राज्ये तं निशम्य प्रतिष्ठितम् ।
पूर्वं प्रधूमितो राज्ञां हृदयेऽग्निरिवोत्थितः ॥ २ ॥
पुरुहूतध्वजस्येव तस्योन्नयनपङ्क्तयः ।
नवाभ्युत्थानदर्शिन्यो ननन्दुः सप्रजाः प्रजाः ॥ ३ ॥
सममेव समाक्रान्तं द्वयं द्विरदगामिना ।
तेन सिंहासनं पित्र्यमखिलञ्चारिमण्डलम् ॥ ४ ॥
छायामण्डललक्ष्येण तमदृश्या किल स्वयम् ।
पद्मा पद्मातपत्रेण भेजे साम्राज्यदीक्षितम् ॥ ५ ॥
परिकल्पितसान्निध्या काले काले च वन्दिषु ।
स्तुत्यं स्तुतिभिरर्थ्याभिरुपतस्थे सरस्वती ॥ ६ ॥

मनुप्रभृतिभिर्मान्यैर्भुक्ता यद्यपि राजभिः ।
तथाप्यनन्यपूर्वेव तस्मिन्नासीद् वसुन्धरा ॥ ७ ॥
स हि सर्वस्य लोकस्य युक्तदण्डतया मनः ।
आददे नातिशीतोष्णो नभस्वानिव दक्षिण ॥ ८ ॥
मन्दोत्कण्ठाः कृतास्तेन गुणाधिकतया गुरौ ।
फलेन सहकारस्य पुष्पोद्गम इव प्रजाः ॥ ९ ॥
नयविद्भिर्नवे राज्ञि सदसच्चोपदर्शितम् ।
पूर्व एवाभवत्पक्षस्तस्मिन्नाभवदुत्तरः ॥ १० ॥
पञ्चानामपि भूतानामुत्कर्षं पुपुषुर्गुणाः ।
नवे तस्मिन्महीपाले सर्वं नवमिवाभवत् ॥ ११ ॥
यथा प्रह्लादनाच्चन्द्रः प्रतापात्तपनो यथा ।
तथैव सोऽभूदन्वर्थो राजा प्रकृतिरञ्जनात् ॥ १२ ॥
कामं कर्णान्तविश्रान्ते विशाले तस्य लोचने ।
चक्षुष्मत्ता तु शास्त्रेण सूक्ष्मकार्यार्थदर्शिना ॥ १३ ॥
लब्धप्रशमनस्वस्थमथैनं समुपस्थिता ।
पार्थिवश्रीर्द्वितीयेव शरत् पङ्कजलक्षणा ॥ १४ ॥
निर्वृष्टलघुभिर्मेघैर्मुक्तवर्त्मा सुदुःसहः ।
प्रतापस्तस्य भानोश्च युगपद् व्यानशे दिशः ॥ १५ ॥
वार्षिकं संजहारेन्द्रो धनुर्जैत्रं रघुर्दधौ ।
प्रजार्थसाधने तौ हि पर्यायोद्यतकार्मुकौ ॥ १६ ॥
पुण्डरीकातपत्रस्तं विकसत्काशचामरः ।
ऋतुर्विडम्बयामास न पुनः प्राप तच्छ्रियम् ॥ १७ ॥
प्रसादसुमुखे तस्मिंश्चन्द्रे च विशदप्रभे ।
तदा चक्षुष्मतां प्रीतिरासीत्समरसा द्वयोः ॥ १८ ॥

हंसश्रेणिषु तारासु कुमुद्वत्सु च वारिषु ।
विभूतयस्तदीयानां पर्यस्ता यशसामिव ॥ १९ ॥
इक्षुच्छायनिषादिन्यस्तस्य गोप्तुर्गुणोदयम् ।
आकुमारकथोद्घातं शालिगोप्यो जगुर्यशः ॥ २० ॥
प्रससादोदयादम्भः कुम्भयोनेर्महौजसः ।
रघोरभिभवाशङ्कि चुक्षुभे द्विषतां मनः ॥ २१ ॥
मदोदग्राः ककुद्मन्तः सरितां कूलमुद्रुजाः ।
लीलाखेलमनुप्रापुर्महोक्षास्तस्य विक्रमम् ॥ २२ ॥
प्रसवैः सप्तपर्णानां मदगन्धिभिराहताः ।
असूययेव तन्नागाः सप्तधैव प्रसुस्रुवुः ॥ २३ ॥
सरितः कुर्वती गाधाः पथश्चाश्यानकर्दमान् ।
यात्रायै नोदयामास तं शक्तेः प्रथमं शरत् ॥ २४ ॥
तस्मै सम्यग् घुतो वह्निर्वाजिनीराजनाविधौ ।
प्रदक्षिणार्चिर्व्याजेन हस्तेनेव जयं ददौ ॥ २५ ॥
स गुप्तमूलप्रत्यन्तः शुद्धपार्ष्णिरयान्वितः ।
षड्विधं बलमादाय प्रतस्थे दिग्जिगीषया ॥ २६ ॥
अवाकिरन् वयोवृद्धास्तं लाजैः पौरयोषितः ।
पृषतैर्मन्दरोद्धूतैः क्षीरोर्मय इवाच्युतम् ॥ २७ ॥
स ययौ प्रथमं प्राचीं तुल्यः प्राचीनबर्हिषा ।
अहिताननिलोद्धूतैस्तर्जयन्निव केतुभिः ॥ २८ ॥
रजोभिः स्यन्दनोद्धूतैर्गजैश्च घनसन्निभैः ।
भुवस्तलमिव व्योम कुर्वन् व्योमेव भूतलम् ॥ २९ ॥
प्रतापोऽग्रे ततः शब्दः परागस्तदनन्तरम् ।
ययौ पश्चाद्रथादीति चतुःस्कन्धेव सा चमूः ॥ ३० ॥

मरुपृष्ठान्युदम्भांसि नाव्याः सुप्रतरा नद्यः ।
विपिनानि प्रकाशानि शक्तिमत्त्वाच्चकार सः ॥ ३१ ॥
स सेनां महतीं कर्षन् पूर्वसागरगामिनीम् ।
बभौ हरजटाभ्रष्टां गङ्गामिव भगीरथः ॥ ३२ ॥
त्याजितैः फलमुत्खातैर्भग्नैश्च बहुधा नृपैः ।
तस्यासीदुल्बणो मार्गः पादपैरिव दन्तिनः ॥ ३३ ॥
पौरस्त्यानेवमाक्रामंस्तांस्ताञ्जनपदाञ्जयी ।
प्राप तालीवनश्याममुपकण्ठं महोदधेः ॥ ३४ ॥
अनम्राणां समुद्धर्तुस्तस्मात्सिन्धुरयादिव ।
आत्मा संरक्षितः सुह्मैर्वृत्तिमाश्रित्य वैतसीम् ॥ ३५ ॥
वङ्गानुत्खाय तरसा नेता नौसाधनोद्यतान् ।
निचखान जयस्तम्भान् गङ्गास्रोतोऽन्तरेषु सः ॥ ३६ ॥
आपादपद्मप्रणताः कलमा इव ते रघुम् ।
फलैः संवर्धयामासुरुत्खातप्रतिरोपिताः ॥ ३७ ॥
स तीर्त्वा कपिशां सैन्यैर्बद्धद्विरदसेतुभिः ।
उत्कलादर्शितपथः कलिङ्गाभिमुखो ययौ ॥ ३८ ॥
स प्रतापं महेन्द्रस्य मूर्ध्नि तीक्ष्णं न्यवेशयत् ।
अङ्कुशं द्विरदस्येव यन्ता गम्भीरवेदिनः ॥ ३९ ॥
प्रतिजग्राह कालिङ्गस्तमस्त्रैर्गजसाधनः ।
पक्षच्छेदोद्यतं शक्रं शिलावर्षीव पर्वतः ॥ ४० ॥
द्विषां विषह्य काकुत्स्थस्तत्र नाराचदुर्दिनम् ।
सन्मङ्गलस्नात इव प्रतिपेदे जयश्रियम् ॥ ४१ ॥
ताम्बूलीनां दलैस्तत्र रचितापानभूमयः ।
नारिकेलासवं योधाः शात्रवं च पपुर्यशः ॥ ४२ ॥

गृहीतप्रतिमुक्तस्य स धर्मविजयी नृपः ।
श्रियं महेन्द्रनाथस्य जहार न तु मेदिनीम् ॥ ४३ ॥
ततो वेलातटेनैव फलवत्पूगमालिना ।
अगस्त्याचरितामाशामनाशास्यजयो ययौ ॥ ४४ ॥
स सैन्यपरिभोगेण गजदानसुगन्धिना ।
कावेरीं सरितां पत्युः शङ्कनीयामिवाकरोत् ॥ ४५ ॥
बलैरध्युषितास्तस्य विजिगीषोर्गताध्वनः ।
मारीचोद्भ्रान्तहारीता मलयाद्रेरुपत्यकाः ॥ ४६ ॥
ससञ्जुरश्वक्षुण्णानामेलानामुत्पतिष्णवः ।
तुल्यगन्धिषु मत्तेभकटेषु फलरेणवः ॥ ४७ ॥
भोगिवेष्टनमार्गेषु चन्दनानां समर्पितम् ।
नास्रसत् करिणां ग्रैवं त्रिपदीच्छेदिनामपि ॥ ४८ ॥
दिशि मन्दायते तेजो दक्षिणस्यां रवेरपि ।
तस्यामेव रघोः पाण्ड्याः प्रतापं न विषेहिरे ॥ ४९ ॥
ताम्रपर्णीसमेतस्य मुक्तासारं महोदधेः ।
ते निपत्य ददुस्तस्मै यशः स्वमिव सञ्चितम् ॥ ५० ॥
स निर्विश्य यथाकामं तटेष्वालीनचन्दनौ ।
स्तनाविव दिशस्तस्याः शैलौ मलयदर्दुरौ ॥ ५१ ॥
असह्यविक्रमः सह्यं दूरान्मुक्तमुदन्वता ।
नितम्बमिव मेदिन्याः स्रस्तांशुकमलङ्घयत् ॥ ५२ ॥
तस्यानीकैर्विसर्पद्भिरपरान्तजयोद्यतैः ।
रामास्त्रोत्सारितोऽप्यासीत् सह्यलग्न इवार्णवः ॥ ५३ ॥
भयोत्सृष्टविभूषाणां तेन केरलयोषिताम् ।
अलकेषु चमूरेणुश्चूर्णप्रतिनिधीकृतः ॥ ५४ ॥

मुरलामारुतोद्धूतमगमत्कैतकं रजः ।
तद्योधवारबाणानामयत्नपटवासताम् ॥ ५५
अभ्यभूयत वाहानां चरतां गात्रशिञ्जितैः ।
वर्मभिः पवनोद्धूतराजतालीवनध्वनिः ॥ ५६ ॥
खर्जूरीस्कन्धनद्धानां मदोद्गारसुगन्धिषु ।
कटेषु करिणां पेतुः पुंनागेभ्यः शिलीमुखाः ॥ ५७
अवकाशं किलोदन्वाग्रामायाभ्यर्थितो ददौ ।
अपरान्तमहीपालव्याजेन रघवे करम् ॥ ५८ ॥
मत्तेभरदनोत्कीर्णव्यक्तविक्रमलक्षणम् ।
त्रिकूटमेव तत्रोच्चैर्जयस्तम्भं चकार सः ॥ ५९ ॥
पारसीकांस्ततो जेतुं प्रतस्थे स्थलवर्त्मना ।
इन्द्रियाख्यानिव रिपूंस्तत्त्वज्ञानेन संयमी ॥ ६० ॥
यवनीमुखपद्मानां सेहे मधुमदं न सः ।
बालातपमिवाब्जानामकालजलदोदयः ॥ ६१ ॥
संग्रामस्तुमुलस्तस्य पाश्चात्यैरश्वसाधनैः ।
शार्ङ्गकूजितविज्ञेयप्रतियोधे रजस्यभूत् ॥ ६२ ॥
भल्लापवर्जितैस्तेषां शिरोभिः श्मश्रुलैर्महीम् ।
तस्तार सरघाव्याप्तैः स क्षौद्रपटलैरिव ॥ ६३ ॥
अपनीतशिरस्त्राणाः शेषास्तं शरणं ययुः ।
प्रणिपातप्रतीकारः संरम्भो हि महात्मनाम् ॥ ६४
विनयन्ते स्म तद्योधा मधुभिर्विजयश्रमम् ।
आस्तीर्णाजिनरत्नासु द्राक्षावलयभूमिषु ॥ ६५ ॥
ततः प्रतस्थे कौबेरीं भास्वानिव रघुर्दिशम् ।
शरैरुस्रैरिवोदीच्यानुद्धरिष्यन् रसानिव ॥ ६६ ॥

विनीताध्वश्रमास्तस्य सिन्धुतीरविचेष्टनैः ।
दुधुवुर्वाजिन स्कन्धाँल्लग्नकुङ्कुमकेसरान् ॥ ६७ ॥
तत्र हूणावरोधानां भर्तृषु व्यक्तविक्रमम् ।
कपोलपाटलादेशि बभूव रघुचेष्टितम् ॥ ६८ ॥
काम्बोजाः समरे सोढुं तस्य वीर्यमनीश्वराः ।
गजालानपरिक्लिष्टैरक्षोटैः सार्धमानताः ॥ ६९ ॥
तेषां सदश्वभूयिष्ठास्तुङ्गा द्रविणराशयः ।
उपदा विविशुः शश्वन्नोत्सेकाः कोशलेश्वरम् ॥ ७० ॥
ततो गौरीगुरुं शैलमारुरोहाश्वसाधनः ।
वर्धयन्निव तत्कूटानुद्धूतैर्धातुरेणुभिः ॥ ७१ ॥
शशंस तुल्यसत्त्वानां सैन्यघोषेऽप्यसम्भ्रमम् ।
गुहाशयानां सिंहानां परिवृत्यावलोकितम् ॥ ७२ ॥
भूर्जेषु मर्मरीभूताः कीचकध्वनिहेतवः ।
गङ्गाशीकरिणो मार्गे मरुतस्तं सिषेविरे ॥ ७३ ॥
विशश्रमुर्नमेरूणां छायास्वध्यास्य सैनिकाः ।
दृषदो वासितोत्सङ्गा निषण्णमृगनाभिभिः ॥ ७४ ॥
सरलासक्तमातङ्गग्रैवेयस्फुरितत्विषः ।
आसन्नोषधयो नेतुर्नक्तमस्नेहदीपिकाः ॥ ७५ ॥
तस्योत्सृष्टनिवासेषु कण्ठरज्जुक्षतत्वचः ।
गजवर्ष्म किरातेभ्यः शशंसुर्देवदारवः ॥ ७६ ॥
तत्र जन्यं रघोर्घोरं पार्वतीयैर्गणैरभूत् ।
नाराचक्षेपणीयाश्मनिष्पेषोत्पतितानलम् ॥ ७७ ॥
शरैरुत्सवसङ्केतान् स कृत्वा विरतोत्सवान् ।
जयोदाहरणं बाह्वोर्गापयामास किन्नरान् ॥ ७८ ॥

परस्परेण विज्ञातस्तेषूपायनपाणिषु।
राज्ञा हिमवतः सारो राज्ञः सारो हिमाद्रिणा॥ ७९॥
तत्राक्षोभ्यं यशोराशिं निवेश्यावरुरोह सः।
पौलस्त्यतुलितस्याद्रेरादधान इव ह्रियम्॥ ८०॥
चकम्पे तीर्णलौहित्ये तस्मिन् प्राग्ज्योतिषेश्वरः।
तद्गजालानतां प्राप्तैः सह कालागुरुद्रुमैः॥ ८१॥
न प्रसेहे स रुद्धार्कमधारावर्षदुर्दिनम्।
रथवर्त्मरजोऽप्यस्य कुत एव पताकिनीम्॥ ८२॥
तमीशः कामरूपाणामत्याखण्डलविक्रमम्।
भेजे भिन्नकटैर्नागैरन्यानुपरुरोध यैः॥ ८३॥
कामरूपेश्वरस्तस्य हेमपीठाधिदेवताम्।
रत्नपुष्पोपहारेणच्छायामानर्च पादयोः॥ ८४॥
इति जित्वा दिशो जिष्णुर्न्यवर्तत रथोद्धतम्।
रजो विश्रामयन्राज्ञां छत्रशून्येषु मौलिषु॥ ८५॥
स विश्वजितमाजह्रे यज्ञं सर्वस्वदक्षिणम्।
आदानं हि विसर्गाय सतां वारिमुचामिव॥ ८

सत्रान्ते सचिवसखः पुरस्क्रियाभि-
र्गुर्वीभिः शमितपराजयव्यलीकान्।
काकुत्स्थश्चिरविरहोत्सुकावरोधान्
राजन्यान्स्वपुरनिवृत्तयेऽनुमेने॥ ८७
ते रेखाध्वजकुलिशातपत्रचिह्नं
सम्राजश्चरणयुगं प्रसादलभ्यम्।
प्रस्थानप्रणतिभिरङ्गुलीषु चक्रु-
र्मौलिस्रक्च्युतमकरन्दरेणुगौरम्॥ ८८॥

रामचन्द्रवनप्रत्यावर्तनम् ।

अथात्मनः शब्दगुणं गुणज्ञः पदं विमानेन विगाहमानः ।
रत्नाकरं वीक्ष्य मिथः स जायां रामाभिधानो हरिरित्युवाच ॥१॥
वैदेहि पश्यामलयाद्विभक्तं मत्सेतुना फेनिलमम्बुराशिम् ।
छायापथेनेव शरत्प्रसन्नमाकाशमाविष्कृतचारुतारम् ॥ २ ॥
गुरोर्यियक्षोः कपिलेन मेध्ये रसातलं संक्रमिते तुरङ्गे ।
तदर्थमुर्वीमवदारयद्भिः पूर्वैः किलायं परिवर्धितो नः ॥ ३ ॥
गर्भं दधत्यर्कमरीचयोऽस्माद् विवृद्धिमत्राश्नुवते वसूनि ।
अबिन्धनं वह्निमसौ बिभर्ति प्रह्लादनं ज्योतिरजन्यनेन ॥ ४ ॥
तां तामवस्थां प्रतिपद्यमानं स्थितं दश व्याप्य दिशो महिम्ना ।
विष्णोरिवास्यानवधारणीयमीदृक्तया रूपमियत्तया वा ॥ ५ ॥
नाभिप्ररूढाम्बुरुहासनेन संस्तूयमानः प्रथमेन धात्रा ।
अमुं युगान्तोचितयोगनिद्रः संहृत्य लोकान्पुरुषोऽधिशेते ॥६॥
पक्षच्छिदा गोत्रभिदात्तगन्धाः शरण्यमेनं शतशो महीध्राः ।
नृपा इवोपप्लविनः परेभ्यो धर्मोत्तरं मध्यममाश्रयन्ते ॥ ७ ॥
रसातलादादिभवेन पुंसा भुवः प्रयुक्तोद्वहनक्रियायाः ।
अस्याच्छमम्भः प्रलयप्रवृद्धं मुहूर्तवक्त्राभरणं बभूव ॥ ८ ॥
मुखार्पणेषु प्रकृतिप्रगल्भाः स्वयं तरङ्गाधरदानदक्षः ।
अनन्यसामान्यकलत्रवृत्तिः पिबत्यसौ पाययते च सिन्धूः ॥९॥

ससत्त्वमादाय नदीमुखाम्भः सम्मीलयन्तो विवृताननत्वात्।
अमी शिरोभिस्तिमयः सरन्ध्रैरूर्ध्वं वितन्वन्ति जलप्रवाहान्॥१०॥
मातङ्गनक्रैः सहसोत्पतद्भिर्भिन्नान्द्विधा पश्य समुद्रफेनान्।
कपोलसंसर्पितया य एषां व्रजन्ति कर्णक्षणचामरत्वम्॥ ११॥
वेलानिलाय प्रसृता भुजङ्गा महोर्मिविस्फूर्जथुनिर्विशेषाः।
सूर्यांशुसम्पर्कसमृद्धरागैर्व्यज्यन्त एते मणिभिः फणस्थैः॥ १२॥
तवाधरस्पर्धिषु विद्रुमेषु पर्यस्तमेतत्सहसोर्मिवेगात्।
ऊर्ध्वाङ्कुरप्रोतमुखं कथञ्चित्क्लेशादपक्रामति शङ्खयूथम्॥१३॥
प्रवृत्तमात्रेण पयांसि पातुमावर्तवेगाद् भ्रमता घनेन।
आभाति भूयिष्ठमयं समुद्रः प्रमथ्यमानो गिरिणेव भूयः॥१४॥
दूरादयश्चक्रनिभस्य तन्वी तमालतालीवनराजिनीला।
आभाति वेला लवणाम्बुराशेर्धारानिबद्धेव कलङ्करेखा॥१५॥
वेलानिलः केतकरेणुभिस्ते सम्भावयत्याननमायताक्षि।
मामक्षमं मण्डनकालहानेर्वेत्तीव बिम्बाधरबद्धतृष्णम्॥ १६॥
एते वयं सैकतभिन्नशुक्तिपर्यस्तमुक्तापटलं पयोधेः।
प्राप्ता मुहूर्तेन विमानवेगात् कूलं फलावर्जितपूगमालम्॥१७॥
कुरुष्व तावत्करभोरु पश्चान्मार्गे मृगप्रेक्षिणि दृष्टिपातम्।
एषा विदूरीभवतः समुद्रात्सकानना निष्पततीव भूमिः॥१८॥
क्वचित्पथा सञ्चरते सुराणां क्वचिद् घनानां पततां क्वचिच्च।
यथाविधो मे मनसोऽभिलाषः प्रवर्तते पश्य तथा विमानम्॥
असौ महेन्द्रद्विपदानगन्धिस्त्रिमार्गगावीचिविमर्दशीतः।
आकाशवायुर्दिनयौवनोत्थानाचामति स्वेदलवान्मुखे ते॥२०॥
करेण वातायनलम्बितेन स्पृष्टस्त्वया चण्डि कुतूहलिन्या।
आमुञ्चतीवाभरणं द्वितीयमुद्भिन्नविद्युद्वलयो घनस्ते॥ २१॥

अमी जनस्थानमपोढविघ्नं मत्वा समारब्धनवोटजानि ।
अध्यासते चीरभृतो यथास्वं चिरोज्झितान्याश्रममण्डलानि ॥
सैषा स्थली यत्र विचिन्वता त्वां भ्रष्टं मया नूपुरमेकमुर्व्याम् ।
अदृश्यत त्वच्चरणारविन्दविश्लेषदुःखादिव बद्धमौनम् ॥२३॥
त्वं रक्षसा भीरु यतोऽपनीता तं मार्गमेताः कृपया लता मे ।
अदर्शयन् वक्तुमशक्नुवत्यः शाखाभिरावर्जितपल्लवाभिः ॥२४॥
मृग्यश्च दर्भाङ्कुरनिर्व्यपेक्षास्तवागतिज्ञं समबोधयन्माम् ।
व्यापारयन्त्यो दिशि दक्षिणस्यामुत्पक्ष्मराजीनि विलोचनानि ॥
एतद्गिरेर्माल्यवतः पुरस्तादाविर्भवत्यम्बरलेखि शृङ्गम् ।
नवं पयो यत्र घनैर्मया च त्वद्विप्रयोगाश्रु समं विसृष्टम् ॥२६॥
गन्धश्च धाराहतपल्वलानां कादम्बमर्धोद्गतकेसरञ्च ।
स्निग्धाश्च केकाः शिखिनां बभूवुर्यस्मिन्नसह्यानि विना त्वया मे ॥
पूर्वानुभूतं स्मरता च यत्र कम्पोत्तरं भीरु तवोपगूढम् ।
गुहाविसारीण्यतिवाहितानि मया कथञ्चिद्घनगर्जितानि ॥२८॥
आसारसिक्तक्षितिबाष्पयोगान्मामक्षिणोद् यत्र विभिन्नकोशैः ।
विडम्ब्यमाना नवकन्दलैस्ते विवाहधूमारुणलोचनश्रीः ॥२९॥
उपान्तवानीरवनोपगूढान्यालक्ष्यपारिप्लवसारसानि ।
दूरावतीर्णा पिबतीव खेदादमूनि पम्पासलिलानि दृष्टिः ॥३०॥
अत्रावियुक्तानि रथाङ्गनाम्नामन्योन्यदत्तोत्पलकेसराणि ।
द्वन्द्वानि दूरान्तरवर्तिना ते मया प्रिये सस्पृहमीक्षितानि ॥३१॥
इमां तटाशोकलताञ्च तन्वीं स्तनाभिरामस्तबकाभिनम्राम् ।
त्वत्प्राप्तिबुद्ध्या परिरब्धुकामः सौमित्रिणा साश्रुरहं निषिद्धः ॥
अमूर्विमानान्तरलम्बिनीनां श्रुत्वा स्वनं काञ्चनकिङ्किणीनाम् ।
प्रत्युद्व्रजन्तीव खमुत्पतन्त्यो गोदावरीसारसपङ्क्तयस्त्वाम् ॥३३॥

एषा त्वया पेशलमध्ययापि घटाम्बुसंवर्द्धितबालचूता ।
आनन्दयत्युन्मुखकृष्णसारा दृष्टा चिरात्पञ्चवटी मनो मे॥३४॥
अत्रानुगोदं मृगयानिवृत्तस्तरङ्गवातेन विनीतखेदः ।
रहस्त्वदुत्सङ्गनिषण्णमूर्धा स्मरामि वानीरगृहेषु सुप्तः ॥३५॥
भ्रूभेदमात्रेण पदान्मघोनः प्रभ्रंशयां यो नहुषं चकार ।
तस्याविलाम्भः परिशुद्धिहेतोर्भौमो मुनेः स्थानपरिग्रहोऽयम् ॥
त्रेताग्निधूमाग्रमनिन्द्यकीर्तेस्तस्येदमाक्रान्तविमानमार्गम् ।
घ्रात्वा हविर्गन्धि रजोविमुक्तः समश्नुते मे लघिमानमात्मा॥३७
पतन्मुनेर्माननि शातकर्णेः पञ्चाप्सरो नाम विहारवारि ।
आभाति पर्यन्तवनं विदूरान्मेघान्तरालक्ष्यमिवेन्दुबिम्बम् ॥३८॥
पुरा स दर्भाङ्कुरमात्रवृत्तिश्चरन्मृगैः सार्द्धमृषिर्मघोना ।
समाधिभीतेन किलोपनीतः पञ्चाप्सरोयौवनकूटबन्धम् ॥३९॥
तस्यायमन्तर्हितसौधभाजः प्रसक्तसङ्गीतमृदङ्गघोषः ।
वियद्गतः पुष्पकचन्द्रशालाः क्षणं प्रतिश्रुन्मुखराः करोति॥४०॥
हविर्भुजामेधवतां चतुर्णां मध्ये ललाटन्तपसप्तसप्तिः ।
असौ तपस्यत्यपरस्तपस्वी नाम्ना सुतीक्ष्णश्चरितेन दान्तः ॥४१॥
अमुं सहासप्रहितेक्षणानि व्याजार्द्धसन्दर्शितमेखलानि ।
नालं विकर्तुं जनितेन्द्रशङ्कं सुराङ्गनाविभ्रमचेष्टितानि ॥४२॥
एषोऽक्षमालावलयं मृगाणां कण्डूयितारं कुशसूचिलावम् ।
सभाजने मे भुजमूर्द्ध्वबाहुः सव्येतरं प्राध्वमितः प्रयुङ्क्ते ॥४३॥
वाचंयमत्वात्प्रणतिं ममैष कम्पेन किञ्चित् प्रतिगृह्य मूर्ध्नः ।
दृष्टिं विमानव्यवधानमुक्तां पुनः सहस्रार्चिषि सन्निधत्ते ॥४४॥
अदः शरण्यं शरभङ्गनाम्नस्तपोवनं पावनमाहिताग्नेः ।
चिराय सन्तर्प्य समिद्भिरग्निं यो मन्त्रपूतां तनुमप्यहौषीत् ॥

छायाविनीताध्वपरिश्रमेषु भूयिष्ठसम्भाव्यफलेष्वमीषु ।
तस्यातिथीनामधुना सपर्या स्थिता सुपुत्रेष्विव पादपेषु ॥४१॥
धारास्वनोद्गारिदरीमुखोऽसौ शृङ्गाग्रलग्नाम्बुदवप्रपङ्कः ।
बध्नाति मे बन्धुरगात्रि चक्षुर्दृप्तः ककुद्मानिव चित्रकूटः ॥४७॥
एषा प्रसन्नस्तिमितप्रवाहा सरिद् विदूरान्तरभावतन्वी ।
मन्दाकिनी भाति नगोपकण्ठे मुक्तावली कण्ठगतेव भूमेः ॥४८॥
अयं सुजातोऽनुगिरं तमालः प्रवालमादाय सुगन्धि यस्य ।
यवाङ्कुरापाण्डुकपोलशोभी मयावतंसः परिकल्पितस्ते ॥४९॥
अनिग्रहत्रासविनीतसत्त्वमपुष्पलिङ्गात्फलबन्धिवृक्षम् ।
वनं तपःसाधनमेतदत्रेराविष्कृतोदग्रतरप्रभावम् ॥ ५० ॥
अत्राभिषेकाय तपोधनानां सप्तर्षिहस्तोद्धृतहेमपद्माम् ।
प्रवर्तयामास किलानुसूया त्रिस्रोतसं त्र्यम्बकमौलिमालाम् ॥
वीरासनैर्ध्यानजुषामृषीणाममी समाध्यासितवेदिमध्याः ।
निवातनिष्कम्पतया विभान्ति योगाधिरूढा इव शाखिनोऽपि॥५२
त्वया पुरस्तादुपयाचितो यः सोऽयं वटः श्याम इति प्रतीतः।
राशिर्मणीनामिव गारुडानां सपद्मरागः फलितो विभाति ॥५३॥
क्वचित्प्रभालेपिभिरिन्द्रनीलैर्मुक्तामयी यष्टिरिवानुविद्धा ।
अन्यत्र माला सितपङ्कजानामिन्दीवरैरुत्खचितान्तरेव ॥ ५४ ॥
क्वचित्खगानां प्रियमानसानां कादम्बसंसर्गवतीव पङ्क्तिः ।
अन्यत्र कालागुरुदत्तपत्रा भक्तिर्भुवश्चन्दनकल्पितेव ॥५५॥
क्वचित्प्रभा चान्द्रमसी तमोभिश्छायाविलीनैः शबलीकृतेव ।
अन्यत्र शुभ्रा शरदभ्रलेखा रन्ध्रेष्विवालक्ष्यनभःप्रदेशा ॥ ५६ ॥
क्वचिच्च कृष्णोरगभूषणेव भस्माङ्गरागा तनुरीश्वरस्य ।
पश्यानवद्याङ्गि विभाति गङ्गा भिन्नप्रवाहा यमुनातरङ्गैः ॥५७॥

समुद्रपत्न्योर्जलसन्निपाते पूतात्मनामत्र किलाभिषेकात्।
तत्त्वावबोधेन विनापि भूयस्तनुत्यजां नास्ति शरीरबन्धः॥५८
पुरं निषादाधिपतेरिदं तद् यस्मिन्मया मौलिमणिं विहाय।
जटासु बद्धास्वरुदत्सुमन्त्रः कैकेयि कामाः फलितास्तवेति॥५९॥
पयोधरैः पुण्यजनाङ्गनानां निर्विष्टहेमाम्बुजरेणु यस्याः।
ब्राह्मं सरः कारणमाप्तवाचो बुद्धेरिवाव्यक्तमुदाहरन्ति ॥६०॥
जलानि या तीरनिखातयूपा वहत्ययोध्यामनुराजधानीम्।
तुरङ्गमेधावभृथावतीर्णैरिक्ष्वाकुभिः पुण्यतरीकृतानि ॥ ६१ ॥
यां सैकतोत्सङ्गसुखोचितानां प्राज्यैः पयोभिः परिवर्धितानाम्।
सामान्यधात्रीमिव मानसं मे सम्भावयत्युत्तरकोशलानाम्॥६२॥
सेयं मदीया जननीव तेन मान्येन राज्ञा सरयूर्वियुक्ता।
दूरे वसन्तं शिशिरानिलैर्मां तरङ्गहस्तैरुपगूहतीव ॥ ६३ ॥
विरक्तसन्ध्याकपिशं पुरस्ताद् यतो रजः पार्थिवमुज्जिहीते।
शङ्के हनूमत्कथितप्रवृत्तिः प्रत्युद्गतो मां भरतः ससैन्यः॥६४॥
अद्धा श्रियं पालितसङ्गराय प्रत्यर्पयिष्यत्यनघां स साधुः।
हत्वा निवृत्ताय मृधे खरादीन् संरक्षितां त्वामिव लक्ष्मणो मे॥
असौ पुरस्कृत्य गुरुं पदातिः पश्चादवस्थापितवाहिनीकः।
वृद्धैरमात्यैः सह चीरवासा मामर्घ्यपाणिर्भरतोऽभ्युपैति ॥६६॥
पित्रा विसृष्टां मदपेक्षया यः श्रियं युवाप्यङ्कगतामभोक्ता।
इयन्ति वर्षाणि तया सहोग्रमभ्यस्यतीव व्रतमासिधारम्॥६७॥

एतावदुक्तवति दाशरथौ तदीयां
इच्छां विमानमधिदेवतया विदित्वा।
ज्योतिष्पथादवततार सविस्मयाभि-

तस्मात्पुरःसरविभीषणदर्शितेन
सेवाविचक्षणहरीश्वरदत्तहस्तः ।
यानादवातरददूरमहीतलेन
मार्गेण भङ्गिरचितस्फटिकेन रामः ॥ ६९ ॥
इक्ष्वाकुवंशगुरवे प्रयतः प्रणम्य
स भ्रातरं भरतमर्घ्यपरिग्रहान्ते ।
पर्यश्रुरस्वजत मूर्धनि चोपजघ्रौ
तद्भक्त्यपोढपितृराज्यमहाभिषेके ॥ ७० ॥
श्मश्रुप्रवृद्धिजनिताकृतिविक्रियांश्च
प्लक्षान्प्ररोहजटिलानिव मन्त्रिवृद्धान् ।
अन्वग्रहीत्प्रणमतः शुभदृष्टिपातै
र्वार्तानुयोगमधुराक्षरया च वाचा ॥ ७१ ॥
दुर्जातबन्धुरयमृक्षहरीश्वरो मे
पौलस्त्य एष समरेषु पुरःप्रहर्ता ।
इत्यादृतेन कथितौ रघुनन्दनेन
व्युत्क्रम्य लक्ष्मणमुभौ भरतो ववन्दे ॥ ७२ ॥
सौमित्रिणा तदनु संससृजे स चैन-
मुत्थाप्य नम्रशिरसं भृशमालिलिङ्ग ।
रूढेन्द्रजित्प्रहरणव्रणकर्कशेन
क्लिश्यन्निवास्य भुजमध्यमुरःस्थलेन ॥ ७३ ॥
रामाज्ञया हरिचमूपतयस्तदानीं
कृत्वा मनुष्यवपुरारुरुहुर्गजेन्द्रान् ।
तेषु क्षरत्सु बहुधा मदवारिधाराः
शैलाधिरोहणसुखान्युपलेभिरे ते ॥ ७४ ॥

सानुप्लव प्रभुरपि क्षणदाचराणां
भेजे रथान्दशरथप्रभवानुशिष्टः ।
मायाविकल्परचितैरपि ये तदीयै
र्न स्यन्दनैस्तुलितकृत्रिमभक्तिशोभा ॥ ७५ ॥
भूयस्ततो रघुपतिर्विलसत्पताक
मध्यास्त कामगति सावरजो विमानम् ।
दोषातनं बुधबृहस्पतियोगदृश्य
स्तारापतिस्तरलविद्युदिवाभ्रवृन्दम् ॥ ७६ ॥
तत्रेश्वरेण जगतां प्रलयादिवोर्वी
वर्षात्ययेन रुचमभ्रघनादिवेन्दोः ।
रामेण मैथिलसुतां दशकण्ठकृच्छ्रात्
प्रत्युद्धृतां धृतिमतीं भरतो ववन्दे ॥ ७७ ॥
लङ्केश्वरप्रणतिभङ्गदृढव्रतं तद्
वन्द्यं युगं चरणयोर्जनकात्मजायाः ।
ज्येष्ठानुवृत्तिजटिलं च शिरोऽस्य साधो-
रन्योन्यपावनमभूदुभयं समेत्य ॥ ७८ ॥
क्रोशार्धं प्रकृतिपुरःसरेण गत्वा
काकुत्स्थः स्तिमितजवेन पुष्पकेण ।
शत्रुघ्नप्रतिविहितोपकार्यमार्यः
साकेतोपवनमुदारमध्युवास ॥ ७९ ॥

पार्वती-तपश्चर्या ।

तथा समक्षं दहता मनोभवं
पिनाकिना भग्नमनोरथा सती ।
निनिन्द रूपं हृदयेन पार्वती
प्रियेषु सौभाग्यफला हि चारुता ॥ १ ॥
इयेष सा कर्तुमवन्ध्यरूपतां
समाधिमास्थाय तपोभिरात्मनः ।
अवाप्यते वा कथमन्यथा द्वयं
तथाविधं प्रेम पतिश्च तादृशः ॥ २ ॥
निशम्य चैनां तपसे कृतोद्यमां
सुतां गिरीशप्रतिसक्तमानसाम् ।
उवाच मेना परिरभ्य वक्षसा
निवारयन्ती महतो मुनिव्रतात् ॥ ३ ॥
मनीषिताः सन्ति गृहेषु देवता
स्तपः क्व वत्से क्व च तावकं वपुः ।
पदं सहेत भ्रमरस्य पेलवं
शिरीषपुष्पं न पुनः पतत्रिणः ॥ ४ ॥
इति ध्रुवेच्छामनुशासती सुतां
शशाक मेना न नियन्तुमुद्यमात् ।
क ईप्सितार्थस्थिरनिश्चयं मनः
पयश्च निम्नाभिमुखं प्रतीपयेत् ॥ ५ ॥

कदाचिदासन्नसखीमुखेन सा
मनोरथज्ञं पितरं मनस्विनी ।
अयाचतारण्यनिवासमात्मनः
फलोदयान्ताय तपःसमाधये ॥ ६ ॥
अथानुरूपाभिनिवेशतोषिणा
कृताभ्यनुज्ञा गुरुणा गरीयसा ।
प्रजासु पश्चात्प्रथितं तदाख्यया
जगाम गौरीशिखरं शिखण्डिमत् ॥ ७ ॥
विमुच्य सा हारमहार्यनिश्चया
विलोलयष्टिप्रविलुप्तचन्दनम् ।
बबन्ध बालारुणबभ्रु वल्कलं
पयोधरोत्सेधविशीर्णसंहति ॥ ८ ॥
यथा प्रसिद्धैर्मधुरं शिरोरुहै-
र्जटाभिरप्येवमभूत्तदाननम् ।
न षट्पदश्रेणिभिरेव पङ्कजं
सशैवलासङ्गमपि प्रकाशते ॥ ९ ॥
प्रतिक्षणं सा कृतरोमविक्रियां
व्रताय मौञ्जीं त्रिगुणां बभार याम् ।
अकारि तत्पूर्वनिबद्धया तया
सरागमस्या रशनागुणास्प... ॥
विसृष्टरागादधरान्निवर्तितः
स्तनाङ्गरागारुणिताच्च कन्दुका...
कुशाङ्कुरादानपरिक्षताङ्गुलिः
कृतोऽक्षसूत्रप्रणयी तया करः ॥ ११ ॥

महार्हशय्यापरिवर्तनच्युतैः
  स्वकेशपुष्पैरपि या स्म दूयते।
अशेत सा बाहुलतोपधायिनी
  निषेदुषी स्थण्डिल एव केवले ॥ १२ ॥
पुनर्ग्रहीतुं नियमस्थया तया
  द्वयेऽपि निक्षेप इवार्पितं द्वयम्।
लतासु तन्वीषु विलासचेष्टितं
  विलोलदृष्टं हरिणाङ्गनासु च ॥ १३ ॥
अतन्द्रिता सा स्वयमेव वृक्षकान्
  घटस्तनप्रस्रवणैर्व्यवर्धयत्।
गुहोऽपि येषां प्रथमाप्तजन्मनां
  न पुत्रवात्सल्यमपाकरिष्यति ॥ १४ ॥
अरण्यबीजाञ्जलिदानलालिता-
  स्तथा च तस्यां हरिणा विशश्वसुः।
यथा तदीयैर्नयनैः कुतूहलात्
  पुरः सखीनाममिमीत लोचने ॥ १५ ॥
कृताभिषेकां हुतजातवेदसं
  त्वगुत्तरासङ्गवतीमधीतिनीम्।
दिदृक्षवस्तामृषयोऽभ्युपागमन्
  न धर्मवृद्धेषु वयः समीक्ष्यते ॥ १६ ॥
विरोधिसत्त्वोज्झितपूर्वमत्सरं
  द्रुमैरभीष्टप्रसवार्चितातिथि।
नवोटजाभ्यन्तरसम्भृतानलं
  तपोवनं तच्च बभूव पावनम् ॥ १७ ॥

यदा फलं पूर्वतपःसमाधिना
न तावता लभ्यममंस्त काङ्क्षितम् ।
तदानपेक्ष्य स्वशरीरमार्दवं
तपो महत्सा चरितुं प्रचक्रमे ॥ १८ ॥

क्लमं ययौ कन्दुकलीलयापि या
तया मुनीनां चरितं व्यगाह्यत ।
ध्रुवं वपुः काञ्चनपद्मनिर्मितं
मृदु प्रकृत्या च ससारमेव च ॥ १९ ॥

शुचौ चतुर्णां ज्वलतां हविर्भुजां
शुचिस्मिता मध्यगता सुमध्यमा ।
विजित्य नेत्रप्रतिघातिनीं प्रभा
मनन्यदृष्टिः सवितारमैक्षत ॥ २० ॥

तथातितप्तं सवितुर्गभस्तिभि-
र्मुखं तदीयं कमलश्रियं दधौ ।
अपाङ्गयोः केवलमस्य दीर्घयोः
शनैः शनैः श्यामिकया कृतं पदम् ॥ २१ ॥

अयाचितोपस्थितमम्बु केवलं
रसात्मकस्योडुपतेश्च रश्मयः ।
बभूव तस्याः किल पारणाविधि-
र्न वृक्षवृत्तिव्यतिरिक्तसाधनः ॥ २२ ॥

निकामतप्ता विविधेन वह्निना
नभश्चरेणेन्धनसम्भृतेन सा ।
तपात्यये वारिभिरुक्षिता नवै-
र्भुवा सहोष्माणममुञ्चदूर्ध्वगम् ॥ २३ ॥

स्थिताः क्षणं पक्ष्मसु ताडिताधराः
पयोधरोत्सेधनिपातचूर्णिताः ।
वलीषु तस्याः स्खलिताः प्रपेदिरे
चिरेण नाभिं प्रथमोदबिन्दवः ॥ २४ ॥
शिलाशयां तामनिकेतवासिनीं
निरन्तरास्वन्तरवातवृष्टिषु ।
व्यलोकयन्नुन्मिषितैस्तडिन्मयै-
र्महातपःसाक्ष्य इव स्थिताः क्षपाः ॥ २५ ॥
निनाय सात्यन्तहिमोत्किरानिलाः
सहस्यरात्रीरुदवासतत्परा ।
परस्पराक्रन्दिनि चक्रवाकयोः
पुरो वियुक्ते मिथुने कृपावती ॥ २६ ॥
मुखेन सा पद्मसुगन्धिना निशि
प्रवेपमानाधरपत्रशोभिना ।
तुषारवृष्टिक्षतपद्मसम्पदां
सरोजसन्धानमिवाकरोदपाम् ॥ २७ ॥
स्वयं विशीर्णद्रुमपर्णवृत्तिता
परा हि काष्ठा तपसस्तया पुनः ।
तदप्यपाकीर्णमतः प्रियंवदां
वदन्त्यपर्णेति च तां पुराविदः ॥ २८ ॥
मृणालिकापेलवमेवमादिभि-
र्व्रतैः स्वमङ्गं ग्लपयन्त्यहर्निशम् ।
तपः शरीरैः कठिनैरुपार्जितं
तपस्विनां दूरमधश्चकार सा ॥ २९ ॥

अथाजिनाषाढधरः प्रगल्भवाग्
ज्वलन्निव ब्रह्ममयेन तेजसा
विवेश कश्चिज्जटिलस्तपोवनं
शरीरबद्धः प्रथमाश्रमो यथा ॥ ३० ॥
तमातिथेयी बहुमानपूर्वया
सपर्यया प्रत्युदियाय पार्वती ।
भवन्ति साम्येऽपि निविष्टचेतसा
वपुर्विशेषेष्वतिगौरवाः क्रियाः ॥ ३१ ॥
विधिप्रयुक्तां परिगृह्य सत्क्रियां
परिश्रमं नाम विनीय च क्षणम् ।
उमां स पश्यन्नृजुनैव चक्षुषा
प्रचक्रमे वक्तुमनुज्झितक्रमः ॥ ३२ ॥
अपि क्रियार्थं सुलभं समित्कुशं
जलान्यपि स्नानविधिक्षमाणि ते ।
अपि स्वशक्त्या तपसि प्रवर्तसे
शरीरमाद्यं खलु धर्मसाधनम् ॥ ३३ ॥
अपि त्वदावर्जितवारिसम्भृतं
प्रवालमासामनुबन्धि वीरुधाम् ।
चिरोज्झितालक्तकपाटलेन ते
तुलां यदारोहति दन्तवाससा ॥ ३४ ॥
अपि प्रसन्नं हरिणेषु ते मनः
करस्थदर्भप्रणयापहारिषु ।
य उत्पलाक्षि प्रचलैर्विलोचनै-
स्तवाक्षिसादृश्यमिव प्रयुञ्जते ॥ ३५ ॥

यदुच्यते पार्वति पापवृत्तये
न रूपमित्यव्यभिचारि तद्वचः।
तथा हि ते शीलमुदारदर्शने
तपस्विनामप्युपदेशतां गतम् ॥ ३६ ॥
विकीर्णसप्तर्षिबलिप्रहासिभि-
स्तथा न गाङ्गैः सलिलैर्दिवश्च्युतैः ।
यथा त्वदीयैश्चरितैरनाविलै-
र्महीधरः पावित एष सान्वयः ॥ ३७ ॥
अनेन धर्मः सविशेषमद्य मे
त्रिवर्गसारः प्रतिभाति भाविनि ।
त्वया मनो निर्विषयार्थकामया
यदेक एव प्रतिगृह्य सेव्यते ॥ ३८ ॥
प्रयुक्तसत्कारविशेषमात्मना
न मां परं सम्प्रतिपत्तुमर्हसि ।
यतः सतां संनतगात्रि सङ्गतं
मनीषिभिः साप्तपदीनमुच्यते ॥ ३९ ॥
अतोऽत्र किञ्चिद् भवतीं बहुक्षमां
द्विजातिभावादुपपन्नचापलः ।
अयं जनः प्रष्टुमनास्तपोधने
न चेद्रहस्यं प्रतिवक्तुमर्हसि ॥ ४० ॥
कुले प्रसूतिः प्रथमस्य वेधस-
स्त्रिलोकसौन्दर्यमिवोदितं वपुः ।
अमृग्यमैश्वर्यसुखं नवं वय-
स्तपः फलं स्यात् किमतः परं वद ॥ ४१ ॥

भवत्यनिष्टादपि नाम दुःसहा-
मनस्विनीनां प्रतिपत्तिरीदृशी ।
विचारमार्गप्रहितेन चेतसा
न दृश्यते तच्च कृशोदरि त्वयि ॥ ४२ ॥
अलभ्यशोकाभिभवेयमाकृति-
र्विमानना सुभ्रु कुतः पितुर्गृहे ।
पराभिमर्शो न तवास्ति कः करं
प्रसारयेत्पन्नगरत्नसूचये ॥ ४३ ॥
किमित्यपास्याभरणानि यौवने
धृतं त्वया वार्द्धकशोभि वल्कलम् ।
वद प्रदोषे स्फुटचन्द्रतारका
विभावरी यद्यरुणाय कल्पते ॥ ४४ ॥
दिवं यदि प्रार्थयसे वृथा श्रमः
पितुः प्रदेशास्तव देवभूमयः ।
अथोपयन्तारमलं समाधिना
न रत्नमन्विष्यति मृग्यते हि तत् ॥ ४५ ॥
निवेदितं निःश्वसितेन सोष्मणा
मनस्तु मे संशयमेव गाहते ।
न दृश्यते प्रार्थयितव्य एव ते
भविष्यति प्रार्थितदुर्लभः कथम् ॥ ४६ ॥
अहो स्थिरः कोऽपि तवेप्सितो युवा
चिराय कर्णोत्पलशून्यतां गते ।
उपेक्षते यः श्लथलम्बिनीर्जटाः
कपोलदेशे कलमाग्रपिङ्गलाः ॥ ४७ ॥

मुनिव्रतैस्त्वामतिमात्रकर्शितां
दिवाकराप्लुष्टविभूषणास्पदाम् ।
शशाङ्कलेखामिव पश्यतो दिवा
सचेतसः कस्य मनो न दूयते ॥ ४८ ॥
अवैमि सौभाग्यमदेन वञ्चितं
तव प्रियं यश्चतुरावलोकिनः ।
करोति लक्ष्यं चिरमस्य चक्षुषो
न वक्त्रमात्मीयमरालपक्ष्मणः ॥ ४९ ॥
कियच्चिरं श्राम्यसि गौरि विद्यते
ममापि पूर्वाश्रमसञ्चितं तपः ।
तदर्धभागेन लभस्व काङ्क्षितं
वरं तमिच्छामि च साधु वेदितुम् ॥ ५० ॥
इति प्रविश्याभिहिता द्विजन्मना
मनोगतं सा न शशाक शंसितुम् ।
अथो वयस्यां परिपार्श्ववर्तिनी
विवर्तितानञ्जननेत्रमैक्षत ॥ ५१ ॥
सखी तदीया तमुवाच वर्णिनं
निबोध साधो तव चेत् कुतूहलम् ।
यदर्थमम्भोजमिवोष्णवारणं
कृतं तपःसाधनमेतया वपुः ॥ ५२ ॥
इयं महेन्द्रप्रभृतीनधिश्रिय-
श्चतुर्दिगीशानवमत्य मानिनी ।
अरूपहार्यं मदनस्य निग्रहात्
पिनाकपाणिं पतिमाप्तुमिच्छति ॥ ५३ ॥

असह्यहुङ्कारनिवर्तितः पुरा
पुरारिमप्राप्तमुखः शिलीमुखः ।
इमां हृदि व्यायतपातमक्षिणोद्
विशीर्णमूर्तेरपि पुष्पधन्वनः ॥ ५४ ॥
तदा प्रभृत्युन्मदना पितुर्गृहे
ललाटिकाचन्दनधूसरालका ।
न जातु बाला लभते स्म निर्वृतिं
तुषारसंघातशिलातलेष्वपि ॥ ५५ ॥
उपात्तवर्णे चरिते पिनाकिनः
सबाष्पकण्ठस्खलितैः पदैरियम् ।
अनेकशः किन्नरराजकन्यका
वनान्तसंगीतसखीररोदयत् ॥ ५६ ॥
त्रिभागशेषासु निशासु च क्षणं
निमील्य नेत्रे सहसा व्यबुध्यत ।
क्व नीलकण्ठ व्रजसीत्यलक्ष्यवा-
गसत्यकण्ठार्पितबाहुबन्धना ॥ ५७ ॥
यदा बुधैः सर्वगतस्त्वमुच्यसे
न वेत्सि भावस्थमिमं कथं जनम् ।
इति स्वहस्तोल्लिखितश्च मुग्धया
रहस्युपालभ्यत चन्द्रशेखरः ॥ ५८ ॥
यदा च तस्याधिगमे जगत्पते-
रपश्यदन्यं न विधिं विचिन्वती ।
तदा सहास्माभिरनुज्ञया गुरो-
रियं प्रपन्ना तपसे तपोवनम् ॥ ५९ ॥

द्रुमेषु सख्या कृतजन्मसु स्वयं
फलं तपःसाक्षिषु दृष्टमेष्वपि ।
न च प्ररोहाभिमुखोऽपि दृश्यते
मनोरथोऽस्याः शशिमौलिसंश्रयः ॥ ६० ॥
न वेद्मि स प्रार्थितदुर्लभः कदा
सखीभिरस्रोत्तरमीक्षितामिमाम् ।
तपःकृशामभ्युपपत्स्यते सखीं
वृषेव सीतां तदवग्रहक्षताम् ॥ ६१ ॥
अगूढसद्भावमितीङ्गितज्ञया
निवेदितो नैष्ठिकसुन्दरस्तया ।
अयीदमेवं परिहास इत्युमा-
मपृच्छदव्यञ्जितहर्षलक्षणः ॥ ६२ ॥
अथाग्रहस्ते मुकुलीकृताङ्गुलौ
समर्पयन्ती स्फटिकाक्षमालिकाम् ।
कथञ्चिदद्रेस्तनया मिताक्षरं
चिरव्यवस्यापितवागभाषत ॥ ६३ ॥
यथा श्रुतं वेदविदां वर त्वया
जनोऽयमुच्चैःपदलङ्घनोत्सुकः ।
तपः किलेदं तदवाप्तिसाधनं
मनोरथानामगतिर्न विद्यते ॥ ६४ ॥
अथाह वर्णी विदितो महेश्वर-
स्तदर्थिनी त्वं पुनरेव वर्तसे ।
अमङ्गलाभ्यासरतिं विचिन्त्य तं
तवानुवृत्तिं न च कर्तुमुत्सहे ॥ ६५ ॥

अवस्तुनिर्बन्धपरे कथं नु ते
करोऽयमामुक्तविवाहकौतुकः ।
करेण शम्भोर्वलयीकृताहिना
सहिष्यते तत्प्रथमावलम्बनम् ॥ ६६ ॥
त्वमेव तावत् परिचिन्तय स्वयं
कदाचिदेते यदि योगमर्हतः ।
वधूदुकूलं कलहंसलक्षणं
गजाजिनं शोणितबिन्दुवर्षि च ॥ ६७ ॥
चतुष्कपुष्पप्रकरावकीर्णयोः
परोऽपि को नाम तवानुमन्यते ।
अलक्तकाङ्कानि पदानि पादयो-
र्विकीर्णकेशासु परेतभूमिषु ॥ ६८ ॥
अयुक्तरूपं किमतः परं वद
त्रिनेत्रवक्षः सुलभं तवापि यत् ।
स्तनद्वयेऽस्मिन् हरिचन्दनास्पदे
पदं चिताभस्मरजः करिष्यति ॥ ६९ ॥
इयञ्च तेऽन्या पुरतो विडम्बना
यदूढया वारणराजहार्यया ।
विलोक्य वृद्धोक्षमधिष्ठितं त्वया
महाजनः स्मेरमुखो भविष्यति ॥ ७० ॥
द्वयं गतं सम्प्रति शोचनीयतां
समागमप्रार्थनया पिनाकिनः ।
कला च सा कान्तिमती कलावत-
स्त्वमस्य लोकस्य च नेत्रकौमुदी ॥ ७१ ॥

वपुर्विरूपाक्षमलक्ष्यजन्मता
  दिगम्बरत्वेन निवेदितं वसु।
वरेषु यद् बालमृगाक्षि मृग्यते
  तदस्ति किं व्यस्तमपि त्रिलोचने॥ ७२॥
निवर्तयास्मादसदीप्सितान्मनः
  क्व तद्विधस्त्वं क्व च पुण्यलक्षणा।
अपेक्ष्यते साधुजनेन वैदिकी
  श्मशानशूलस्य न यूपसत्क्रिया॥ ७३॥
इति द्विजातौ प्रतिकूलवादिनि
  प्रवेपमानाधरलक्ष्यकोपया।
विकुञ्चितभ्रूलतमाहिते तया
  विलोचने तिर्यगुपान्तलोहिते॥ ७४॥
उवाच चैनं परमार्थतो हरं
  न वेत्सि नूनं यत एवमात्थ माम्।
अलोकसामान्यमचिन्त्यहेतुकं
  द्विषन्ति मन्दाश्चरितं महात्मनाम्॥ ७५॥
विपत्प्रतीकारपरेण मङ्गलं
  निषेव्यते भूतिसमुत्सुकेन वा।
जगच्छरण्यस्य निराशिषः सतः
  किमेभिराशोपहतात्मवृत्तिभिः॥ ७६॥
अकिञ्चनः सन् प्रभवः स सम्पदां
  त्रिलोकनाथः पितृसद्मगोचरः।
स भीमरूपः शिव इत्युदीर्यते
  न सन्ति याथार्थ्यविदः पिनाकिनः॥ ७७॥

विभूषणोद्भासि पिनद्धभोगि वा
गजाजिनालम्बि दुकूलधारि वा ।
कपालि वा स्यादथवेन्दुशेखरं
न विश्वमूर्त्तेरवधार्यते वपुः ॥ ७८ ॥
तदङ्गसंसर्गमवाप्य कल्पते
ध्रुवं चिताभस्मरजो विशुद्धये ।
तथा हि नृत्याभिनयक्रियाच्युतं
विलिप्यते मौलिभिरम्बरौकसाम् ॥ ७९ ॥
असम्पदस्तस्य वृषेण गच्छतः
प्रभिन्नदिग्वारणवाहनो वृषा ।
करोति पादावुपगम्य मौलिना
विनिद्रमन्दाररजोऽरुणाङ्गुली ॥ ८० ॥
विवक्षता दोषमपि च्युतात्मना
त्वयैकमीशं प्रति साधु भाषितम्
यमामनन्त्यात्मभुवोऽपि कारणं
कथं स लक्ष्यप्रभवो भविष्यति ॥ ८१ ॥
अलं विवादेन यथा श्रुतस्त्वया
तथाविधस्तावदशेषमस्तु सः ।
ममात्र भावैकरसं मनः स्थितं
न कामवृत्तिर्वचनीयमीक्षते ॥ ८२ ॥
निवार्यतामालि किमप्ययं वटुः
पुनर्विवक्षुः स्फुरितोत्तराधरः ।
न केवलं यो महतोऽपभाषते
शृणोति तस्मादपि यः स पापभाक् ॥ ८

इतो गमिष्याम्यथवेति वादिनी
चचाल बाला स्तनभिन्नवल्कला ।
स्वरूपमास्थाय च तां कृतस्मितः
समाललम्बे वृषराजकेतनः ॥ ८४ ॥
तं वीक्ष्य वेपथुमती सरसाङ्गयष्टि-
र्निक्षेपणाय पदमुद्धृतमुद्वहन्ती ।
मार्गाचलव्यतिकराकुलितेव सिन्धुः
शैलाधिराजतनया न ययौ न तस्थौ ॥ ८५ ॥
अद्य प्रभृत्यवनताङ्गि तवास्मि दासः
क्रीतस्तपोभिरिति वादिनि चन्द्रमौलौ ।
अह्नाय सा नियमजं क्लममुत्ससर्ज
क्लेशः फलेन हि पुनर्नवतां विधत्ते ॥ ८६ ॥

प्रस्थानकौतुकम् ।

(अथ प्रविशतः कुसुमावचयं नाटयन्त्यौ सख्यौ ।)

अनसूया—प्रियंवदे, यद्यपि गान्धर्वेण विधिना निर्वृत्तकल्याणा शकुन्तला अनुरूपभर्तृगामिनी संवृत्तेति निर्वृतं मे हृदयं तथाप्येतावच्चिन्तनीयम् ।

प्रियंवदा—कथमिव ।

अनसूया—अद्य स राजर्षिरिष्टिं परिसमाप्य ऋषिभिर्विसृष्ट आत्मनो नगरं प्रविश्यान्तःपुरसमागत इतोगतं वृत्तान्तं स्मरति वा न वेति ।

प्रियंवदा—विस्रब्धा भव । न तादृशा आकृतिविशेषा गुणविरोधिनो भवन्ति । तात इदानीमिमं वृत्तान्तं श्रुत्वा न जाने किं प्रतिपत्स्यत इति ।

अनसूया—यथाहं पश्यामि तथा तस्यानुमतं भवेत् ।

प्रियंवदा—कथमिव ।

अनसूया—गुणवते कन्यका प्रतिपादनीयेति प्रथमः सङ्कल्पः । तं यदि दैवमेव सम्पादयति ननु अनायासेन कृतार्थो गुरुजनः ।

प्रियंवदा—(पुष्पभाजनं विलोक्य) सखि, अवचितानि बलिकर्मपर्याप्तानि कुसुमानि ।

(ततः प्रविशति सुप्तोत्थितः शिष्यः ।)

शिष्यः—वेलोपलक्षणार्थमादिष्टोऽस्मि तत्रभवता प्रवासादुपावृत्तेन काश्यपेन । प्रकाशं निर्गतस्तावदवलोकयामि कियदवशिष्टं रजन्या इति । (परिक्रम्यावलोक्य च) हन्त प्रभातम् । तथा हि ।

यात्येकतोऽस्तशिखरं पतिरोषधीना-
माविष्कृतोऽरुणपुरःसर एकतोऽर्कः ।
तेजोद्वयस्य युगपद्व्यसनोदयाभ्यां
लोको नियम्यत इवैष दशान्तरेषु ॥ २ ॥

अपि च—

अन्तर्हिते शशिनि सैव कुमुद्वती मे
दृष्टिं न नन्दयति संस्मरणीयशोभा ।
इष्टप्रवासजनितान्यबलाजनस्य
दुःखानि नूनमतिमात्रसुदुःसहानि ॥ ३ ॥

अपि च—

कर्कन्धूनामुपरि तुहिनं रञ्जयत्यग्रसन्ध्या
दार्भं मुञ्चत्युटजपटलं वीतनिद्रो मयूरः ।
वेदिप्रान्तात्खुरविलिखितादुत्थितश्चैष सद्यः
पश्चादुच्चैर्भवति हरिणः स्वाङ्गमायच्छमानः ॥४॥

(प्रविश्यापटीक्षेपेण)

अनसूया—यद्यपि नाम विषयपराङ्मुखस्य जनस्यैतन्न विदितं तथापि तेन राज्ञा शकुन्तलायामनार्यमाचरितम् ।

शिष्यः—यावदुपस्थितां होमवेलां गुरवे निवेदयामि । (निष्क्रान्तः)

अनसूया—प्रतिबुद्धापि किं करिष्यामि । न मे उचितेष्वपि निजकरणीयेषु हस्तपादं प्रसरति । काम इदानीं सकामो भवतु येनासत्यसन्धे जने शुद्धहृदया सखी पदं कारिता ।

अथवा दुर्वाससः शाप एव विकारयति । अन्यथा कथं स राजर्षिस्तादृशानि मन्त्रयित्वैतावतः कालस्य लेखमात्रमपि न विसर्जयति । (विचिन्त्य) तदितोऽभिज्ञानमङ्गुलीयकं तस्मै विसृजाम । दुःखशीले तपस्विजने कोऽभ्यर्थ्यताम् । ननु सखीगामी दोष इति व्यवसितापि न पारयामि प्रवासप्रतिनिवृत्तस्य तातकाश्यपस्य दुष्यन्तपरिणीतामापन्नसत्त्वां शकुन्तलां निवेदयितुम् । इत्थंगतेऽस्माभिः किं करणीयम् ।

(प्रविश्य) प्रियंवदा—(सहर्षम्) सखि, त्वरस्व त्वरस्व शकुन्तलायाः प्रस्थानकौतुकं निर्वर्तयितुम् ।

अनसूया—सखि, कथमेतत् ।

प्रियंवदा—शृणु । इदानीं सुखशयितप्रच्छिका शकुन्तलासकाशं गतास्मि ।

अनसूया—ततस्ततः ।

प्रियंवदा—तावदेनां लज्जावनतमुखीं परिष्वज्य स्वयं तातकाश्यपेन एवमभिनन्दितम् दिष्ट्या धूमाकुलितदृष्टेरपि यजमानस्य पावक एवाहुतिः पतिता । वत्से, सुशिष्यपरिदत्तेव विद्या अशोचनीयासि संवृत्ता । अद्यैव ऋषिप्रतिरक्षितां त्वां भर्तुः सकाशं विसर्जयामि' इति ।

अनसूया—अथ केन सूचितस्तातकाश्यपस्य वृत्तान्तः ।

प्रियंवदा—अग्निशरणं प्रविष्टस्य शरीरं विना छन्दोमय्या वाचा ।

अनसूया—सविस्मयम् । कथय ।

प्रियंवदा—दुष्यन्तेनाहितं तेजो दधानां भूतये भुवः ।
अवेहि तनयां ब्रह्मन्नग्निगर्भां शमीमिव ॥ ५ ॥

अनसूया—(प्रियंवदामाश्लिष्य) सखि, प्रियं मे प्रियं मे । किन्त्वद्यैव शकुन्तला नीयते इत्युत्कण्ठासाधारणं परितोषमनुभवामि ।

प्रियंवदा—सखि, आवां तावदुत्कण्ठां विनोदयिष्यावः । सा तपस्विनी निर्वृता भवतु ।

अनसूया—तेन हि एतस्मिश्चूतशाखावलम्बिते नारिकेरसमुद्गके एतन्निमित्तमेव कालान्तरक्षमा निक्षिप्ता मया केसरमालिका । तदिमां हस्तसन्निहितां कुरु । यावदहमपि मृगरोचना तीर्थमृत्तिका दूर्वाकिसलयानीति मङ्गलसमालम्भनानि विरचयामि ।

प्रियंवदा—तथा क्रियताम् ।

(अनसूया निष्क्रान्ता । प्रियंवदा नाट्येन सुमनसो गृह्णाति ।)

(नेपथ्ये)—गौतमि, आदिश्यन्तां शार्ङ्गरवमिश्राः शकुन्तलानयनाय ।

प्रियंवदा—(कर्णं दत्त्वा) अनसूये, त्वरस्व त्वरस्व । एते खलु हस्तिनापुरगामिन ऋषय आकार्यन्ते ।

(प्रविश्य समालम्भनहस्ता अनसूया-सखि, एहि गच्छावः ।
(परिक्रामतः ।)

प्रियंवदा—(विलोक्य) एषा सूर्योदय एव शिखामज्जिता प्रतीष्टनीवारहस्ताभिः स्वस्तिवाचनिकाभिस्तापसीभिरभिनन्द्यमाना शकुन्तला तिष्ठति । उपसर्पाव एनाम् ।
(उपसर्पतः ।)

(ततः प्रविशति यथोद्दिष्टव्यापाराऽऽसनस्या शकुन्तला ।)

(शकुन्तलां प्रति) तापसीनामन्यतमा—जाते, भर्तुर्बहुमानसूचकं महादेवीशब्दं लभस्व ।

द्वितीया—वत्से, वीरप्रसविनी भव ।

तृतीया—वत्से, भर्तुर्बहुमता भव ।

(आशिषो दत्त्वा गौतमीवर्जं निष्क्रान्ताः ।)

सख्यौ—(उपसृत्य) सखि, सुखमज्जनं ते भवतु ।

शकुन्तला—स्वागतं मे सखीभ्याम् । इतो निषीदतम् ।

सख्यौ—(मङ्गलपात्राण्यादायोपविश्य) सखि, सज्जा भव यावन्मङ्गलसमालम्भनं विरचयाव ।

शकुन्तला—इदमपि बहु मन्तव्यम् । दुर्लभमिदानीं मे सखीमण्डनं भविष्यति । (बाष्पं विसृजति ।)

सख्यौ—सखि, उचितं न ते मङ्गलकाले रोदितुम् । (अश्रूणि प्रमृज्य नाट्येन प्रसाधयतः ।

प्रियंवदा—आभरणोचितं रूपमाश्रमसुलभैः प्रसाधनैर्विप्रकार्यते ।

(प्रविश्योपायनहस्तौ) ऋषिकुमारकौ—इदमलङ्करणम् । अलङ्क्रियतामत्रभवती । (सर्वा विलोक्य विस्मिता ।)

गौतमी—वत्स नारद कुत एतत् ।

प्रथम —तातकाश्यपप्रभावात् ।

गौतमी—किं मानसी सिद्धि ।

द्वितीय —न खलु । श्रूयताम् । तत्रभवता वयमाज्ञप्ता शकुन्तलाहेतोर्वनस्पतिभ्य. कुसुमान्याहरत' इति । तत इदानीम्—

क्षौमं केनचिदिन्दुपाण्डु तरुणा माङ्गल्यमाविष्कृतं
निष्ठ्यूतश्चरणोपरागसुभगो लाक्षारस केनचित् ।
अन्येभ्यो वनदेवताकरतलैरापर्वभागोत्थितै
र्दत्तान्याभरणानि तत्किसलयोद्भेदप्रतिद्वन्द्विभि ॥५॥

प्रियंवदा—(शकुन्तलां विलोक्य) हला, अनयाऽभ्युपपत्त्या सूचिता ते भर्तुर्गेहेऽनुभवितव्या राजलक्ष्मीः । शकुन्तला व्रीडां रूपयति ।)

प्रथमः—गौतम, एह्येह्यभिषेकोत्तीर्णाय काश्यपाय वनस्पतिसेवां निवेदयाव ।

द्वितीय.—तथा । (निष्क्रान्तौ ।)

सख्यौ—अये अनुपभुक्तभूषणोऽयं जनः । चित्रकर्मपरिचये नाङ्गेषु ते आभरणविनियोगं कुर्वः ।
शकुन्तला—जाने वां नैपुणम् । उभे नाट्येनालङ्कुरुतः ।)
(ततः प्रविशति स्नानोत्तीर्णः काश्यपः ।)
काश्यपः—
यास्यत्यद्य शकुन्तलेति हृदयं संस्पृष्टमुत्कण्ठया
कण्ठः स्तम्भितबाष्पवृत्तिकलुषश्चिन्ताजडं दर्शनम्।
वैक्लव्यं मम तावदीदृशमहो स्नेहादरण्यौकसः
पीड्यन्ते गृहिणः कथं नु तनयाविश्लेषदुःखैर्नवैः ॥७॥
(परिक्रामति ।)
सख्यौ—हला शकुन्तले अवसितमण्डनासि । परिधेहि साम्प्रतं क्षौमयुगलम् । (शकुन्तला उत्थाय परिधत्ते ।)
गौतमी—जाते एष ते आनन्दपरिवाहिणा चक्षुषा परिष्वजमान इव गुरुरुपस्थितः । आचारं तावत् प्रतिपद्यस्व ।
शकुन्तला—(सव्रीडम्) तात वन्दे ।
काश्यपः—ययातेरिव शर्मिष्ठा भर्तुर्बहुमता भव ।
सुतं त्वमपि सम्राजं सेव पूरुमवाप्नुहि ॥ ८ ॥
गौतमी—भगवन्, वरः खल्वेष न आशीः ।
काश्यपः—वत्से, इतः सद्योहुतानग्नीन् प्रदक्षिणीकुरुष्व ।
(सर्वे परिक्रामन्ति ।)
काश्यपः—(ऋक्छन्दसाऽऽशास्ते)
अमी वेदिं परितः क्लृप्तधिष्ण्याः
समिद्वन्तः प्रान्तसंस्तीर्णदर्भाः ।
अपघ्नन्तो दुरितं हव्यगन्धै-
र्वैतानास्त्वां वह्नयः पावयन्तु ॥ ६ ॥
प्रतिष्ठस्वेदानीम् । (सदृष्टिक्षेपम्) क्व ते शार्ङ्गरवमिश्राः ।

(प्रविश्य) शिष्यः—भगवन्, इमे स्मः ।

काश्यपः—भगिन्यास्ते मार्गमादेशय ।

शार्ङ्गरवः—इत इतो भवती । (सर्वे परिक्रामन्ति ।)

काश्यपः—भो भोः संनिहितास्तपोवनतरवः,

पातुं न प्रथमं व्यवस्यति जलं युष्मास्वपीतेषु या
नादत्ते प्रियमण्डनापि भवतां स्नेहेन या पल्लवम् ।
आद्ये वः कुसुमप्रवृत्तिसमये यस्या भवत्युत्सवः
सेयं याति शकुन्तला पतिगृहं सर्वैरनुज्ञायताम् ॥ १० ॥

(कोकिलरवं सूचयित्वा)

अनुमतगमना शकुन्तला तरुभिरियं वनवासबन्धुभिः ।
परभृतविरुतं कलं यत: प्रतिवचनीकृतमेभिरात्मनः ॥ ११ ॥

(आकाशे)—

रम्यान्तरः कमलिनीहरितैः सरोभि-
श्छायाद्रुमैर्नियमितार्कमयूखतापः ।
भूयात्कुशेशयरजोमृदुरेणुरस्याः
शान्तानुकूलपवनश्च शिवश्च पन्थाः ॥ १२ ॥

(सर्वे सविस्मयमाकर्णयन्ति ।)

गौतमी—जाते, ज्ञातिजनस्निग्धाभिरनुमतगमनासि तपोवनदेवताभिः । प्रणम भगवतीः ।

शकुन्तला—(सप्रणामं परिक्रम्य—जनान्तिकम्) हला प्रियंवदे, नन्वार्यपुत्रदर्शनोत्सुकाया अप्याश्रमपदं परित्यजन्त्या दुःखेन मे चरणौ पुरतः प्रवर्तेते ।

प्रियंवदा—न केवलं तपोवनविरहकातरा सख्येव । त्वया उपस्थितवियोगस्य तपोवनस्याप्यवस्थां प्रेक्षस्व तावत् ।

उद्गलितदर्भकवला मृगी परित्यक्तनर्तना शिखिनी ।
अपशीर्णपाण्डुपत्रा मुञ्चत्यश्रूणि च व्रततिः ॥

शकुन्तला—(स्मृत्वा) तात लताभगिनीं वनज्योत्स्नां तावदामन्त्रयिष्ये ।

काश्यप—अवैमि ते तस्यां सोदर्यस्नेहम् । इयं तावद् दक्षिणेन ।

शकुन्तला—(उपेत्य लतामालिङ्ग्य) वनज्योत्स्ने चूतसङ्गतापि मां प्रत्यालिङ्ग इतोगताभिः शाखाबाहाभिः । अद्यप्रभृति दूरपरिवर्तिनी ते खलु भविष्यामि ।

काश्यप—सङ्कल्पितं प्रथममेव मया तवार्थे
भर्तारमात्मसदृशं सुकृतैर्गता त्वम् ।
चूतेन संश्रितवती नवमालिकेयम्
अस्यामहं त्वयि च सम्प्रति वीतचिन्तः ॥ १३ ॥
इतः पन्थानं प्रतिपद्यस्व ।

शकुन्तला—(सख्यौ प्रति) हला एषा द्वयोर्युवयोर्हस्ते निक्षेपः ।

सख्यौ—अयं जनः कस्य हस्ते समर्पितः । (बाष्पं विहरतः ।)

काश्यप—अनसूये प्रियंवदे अलं रुदित्वा । ननु भवतीभ्यामेव स्थिरीकर्तव्या शकुन्तला । (सर्वे परिक्रामन्ति ।)

शकुन्तला—तात एषा उटजपर्यन्तचारिणी गर्भमन्थरा मृगवधूर्यदा अनघप्रसवा भवति तदा मे कमपि प्रियनिवेदयितारं विसर्जयिष्यथ ।

काश्यप—नेदं विस्मरिष्यामः ।

शकुन्तला—गतिभङ्गं रूपयित्वा) को नु खल्वेष निवसने मे सजति । (परावर्तते ।)

काश्यप—वत्से
यस्य त्वया व्रणविरोपणमिङ्गुदीनां
तैलं न्यषिच्यत मुखे कुशसूचिविद्धे ।
श्यामाकमुष्टिपरिवर्धितको जहाति
सोऽयं न पुत्रकृतकः पदवीं मृगस्ते ॥ १४ ॥

शकुन्तला—वत्स, किं सहवासपरित्यागिनीं मामनुसरसि। अचिरप्रसूतया जनन्या विना वर्धित एव। इदानीमपि मया विरहितं त्वां तातश्चिन्तयिष्यति। निवर्तस्व तावत्। (रुदती प्रस्थिता।)

काश्यपः—वत्से, अलं रुदितेन। स्थिरा भव। इतः पन्थानमालोकय।

उत्पक्ष्मणोर्नयनयोरुपरुद्धवृत्तिं
बाष्पं कुरु स्थिरतया विहतानुबन्धम्।
अस्मिन्नलक्षितनतोन्नतभूमिभागे
मार्गे पदानि खलु ते विषमीभवन्ति ॥ १५ ॥

शार्ङ्गरवः—भगवन् ओदकान्तं स्निग्धो जनोऽनुगन्तव्य इति श्रूयते। तदिदं सरस्तीरम्। अत्र सन्दिश्य प्रतिगन्तुमर्हसि।

काश्यपः—तेन हि इमां क्षीरवृक्षच्छायामाश्रयामः। (सर्वे परिक्रम्य स्थिताः।)

काश्यपः—(आत्मगतम्) किं नु खलु तत्रभवतो दुष्यन्तस्य युक्तरूपमस्माभिः सन्देष्टव्यम्। (चिन्तयति।)

शकुन्तला—(जनान्तिकम्) हला, प्रेक्षस्व। नलिनीपत्रान्तरितमपि सहचरमपश्यन्ती आतुरा चक्रवाकी आरटति। दुष्करमहं करोमि।

अनसूया—सखि, मा एवं मन्त्रयस्व।

इयमपि कान्तेन विना गमयति रजनीं विषाददीर्घतराम्
गुर्व्यपि विरहार्तिराशाबन्धो विपादयति ॥

काश्यपः—शार्ङ्गरव, इति त्वया मद्वचनात् स राजा शकुन्तलां पुरस्कृत्य वक्तव्यः।

शार्ङ्गरवः—आज्ञापयतु भवान्।

काश्यपः—

अस्मान् साधु विचिन्त्य संयमधनानुच्चैः कुलञ्चात्मन-
स्त्वय्यस्या कथमप्यबान्धवकृतां स्नेहप्रवृत्तिञ्च ताम् ।
सामान्यप्रतिपत्तिपूर्वकमियं दारेषु दृश्या त्वया
भाग्यायत्तमतः परं न खलु तद्वाच्यं वधूबन्धुभिः ॥ १७ ॥

शार्ङ्गरवः—गृहीतः सन्देशः ।

काश्यपः—वत्से, त्वमिदानीमनुशासनीयासि । वनौकसोऽपि सन्तो लौकिकज्ञा वयम् ।

शार्ङ्गरवः—न खलु धीमतां कश्चिदविषयो नाम ।

काश्यपः—सा त्वमितः पतिकुलं प्राप्य

शुश्रूषस्व गुरून् कुरु प्रियसखीवृत्तिं सपत्नीजने
भर्तुर्विप्रकृतापि रोषणतया मा स्म प्रतीपं गमः ।
भूयिष्ठं भव दक्षिणा परिजने भाग्येष्वनुत्सेकिनी
यान्त्येवं गृहिणीपदं युवतयो वामाः कुलस्याधयः ॥१८॥

कथं वा गौतमी मन्यते ।

गौतमी—एतावान् वधूजनस्योपदेशः । जाते, एतत् खलु सर्वमवधारय ।

काश्यपः—वत्से, परिष्वजस्व मां सखीजनञ्च ।

शकुन्तला—तात, इत एव किं प्रियंवदामिश्रा सख्यो निवर्तिष्यन्ते ।

काश्यपः—वत्से, इमे अपि प्रदेये । न युक्तमनयोस्तत्र गन्तुम् । त्वया सह गौतमी यास्यति ।

शकुन्तला—(पितरमाश्लिष्य) कथमिदानीं तातस्याङ्कात्परिभ्रष्टा मलयतटोन्मूलिता चन्दनलतेव देशान्तरे जीवितं धारयिष्यामि ।

काश्यपः—वत्से, किमेवं कातरासि ।

अभिजनवतो भर्तुः श्लाघ्ये स्थिता गृहिणीपदे
विभवगुरुभिः कृत्यैस्तस्य प्रतिक्षणमाकुला।
तनयमचिरात् प्राचीवार्कं प्रसूय च पावनं
मम विरहजां न त्वं वत्से शुचं गणयिष्यसि ॥१९॥
(शकुन्तला पितुः पादयोः पतति।)

काश्यपः—यदिच्छामि ते तदस्तु।

शकुन्तला—(सख्यावुपेत्य) हला, द्वे अपि मां सममेव परिष्वजेथाम्।

सख्यौ—(तथा कृत्वा) सखि, यदि नाम स राजा प्रत्यभिज्ञानमन्थरो भवेत् ततस्तस्मै इदमात्मनामधेयाङ्कितमङ्गुलीयकं दर्शय।

शकुन्तला—अनेन सन्देहेन वामाकम्पितास्मि।

सख्यौ—मा बिभीहि। स्नेहः पापशङ्की।

शार्ङ्गरवः—युगान्तरमारूढः सविता। त्वरतामत्रभवती।

शकुन्तला—(आश्रमाभिमुखी स्थित्वा) तात, कदा नु भूयस्तपोवनं प्रेक्षिष्ये।

काश्यपः—श्रूयताम्।

भूत्वा चिराय चतुरन्तमहीसपत्नी
दौष्यन्तिमप्रतिरथं तनयं निवेश्य।
भर्त्रा तदर्पितकुटुम्बभरेण सार्द्धं
शान्ते करिष्यसि पदं पुनराश्रमेऽस्मिन् ॥२०॥

गौतमी—जाते, परिहीयते गमनवेला। निवर्तय पितरम्। अथवा चिरेणापि पुनः पुनरेषा एवं मन्त्रयिष्यते। निवर्ततां भवान्।

काश्यपः—वत्से, उपरुध्यते तपोऽनुष्ठानम्।

शकुन्तला—(भूय पितरमाश्लिष्य) तपश्चरणकृशं तातशरीरम् । तन्माऽतिमात्र मम कृते उत्कण्ठस्व ।

काश्यप —(सनि श्वासम्)

शममेष्यति मम शोक कथ नु वत्से त्वया रचितपूर्वम् ।
उटजद्वारि विरूढ नीवारवलिं विलोकयत ॥ २१ ॥

गच्छ । शिवास्ते पन्थान सन्तु ।

निष्क्रान्ता शकुन्तला सहयायिनश्च ।)

सख्यौ—(शकुन्तला विलोक्य) हा धिक्, हा धिक् । अन्तरिता शकुन्तला वनराज्या ।

काश्यप — सनि श्वासम्) अनसूये, प्रियवदे, गता वां सह धर्मचारिणी । निगृह्य शोकमनुगच्छतं माम ।

सर्वे प्रस्थिता ।)

उभे—तात, शकुन्तलाविरहित शून्यमिव तपोवनं प्रविशाम. ।

काश्यप.—स्नेहप्रवृत्तिरेवदर्शिनी । (सविमर्श परिक्रम्य हन्त भो शकुन्तला पतिकुल विसृज्य लब्धमिदानीं स्वास्थ्यम् । कुत ।

अर्थो हि कन्या परकीय एव
तामद्य सम्प्रेष्य परिग्रहीतु ।
जातो ममायं विशद प्रकामं
प्रत्यर्पितन्यास इवान्तरात्मा ॥२२॥

(निष्क्रान्ता सर्वे ।)

———

दुर्योधन-निर्वेदः ।

(अथ प्रविशति प्रहारमूर्च्छितं रथस्थं दुर्योधनमपहरन् सूतः ।)

सूतः—(ससम्भ्रमं परिक्रम्यावलोक्य च) अये, अयमसौ सरसीतरङ्गविलोलनसुरभिशीतलमातरिश्वसंवाहितसान्द्रकिसलयो न्यग्रोधपादपः । उचिता विश्रामभूमिरियं समरव्यापारखिन्नस्य वीरजनस्य । अत्र स्थितश्चायाचिततालवृन्तेन हरिचन्दनच्छटाशीतलेनायत्नसुरभिणा दशापरिणामयोग्येन सरसीसमीरणेनामुना गतक्लमो भविष्यति महाराजः । लूनकेतुश्चायं रथोऽनिवारित एव प्रवेक्ष्यति छायाम् । (प्रवेशं रूपयित्वा राजानमवलोक्य) कथमद्यापि चेतनतां न लभते महाराजः । भोः कष्टम् ।

(निःश्वस्य)

मदकलितकरेणुभज्यमाने
विपिन इव प्रकटैकशालशेषे ।
हतसकलकुमारके कुलेऽस्मि-
स्त्वमपि विधेरवलोकितः कटाक्षैः ॥ १ ॥

(आकाशे लक्ष्यं बद्ध्वा) ननु भो हतविधे, भरतकुलविमुख,

अदानस्य गदापाणेरनारूढस्य संशयम् ।
एवमपि भीमसेनस्य प्रतिज्ञा पूर्यते त्वया ॥ २ ॥

दुर्योधनः—(शनैरुपलब्धसंज्ञः) आः, शक्तिरस्ति दुरात्मनो वृकोदरहतकस्य मयि जीवति दुर्योधने प्रतिज्ञां पूरयितुम् । वत्स दुःशासन, न भेतव्यं न भेतव्यम् । अयमहमागतोऽस्मि । ननु सूत, प्रापय रथं तमेवोद्देशं यत्र वत्सो मे दुःशासनः ।

सूत —आयुष्मन्, अक्षमा सम्प्रति वाहास्ते रथमुद्वोढुम् । (अपवार्य) मनोरथं च ।

दुर्योधन — (रथादवतीर्य सगर्वं साकूतं च) कृतं स्यन्दनगमनकालातिपातेन ।

सूत —(सवैलक्ष्य सकरुणं च) नयैषत्वायुष्मान् ।

दुर्योधन —धिक् सूत, किं रथेन । केवलमरातिविमर्दसंघट्टसंचारी दुर्योधन एवाहम् । तद्गदामात्रसहाय समरभुवमवतरामि ।

सूत —आयुष्मन् एवमेतत् ।

दुर्योधन —यद्येवं किमेवं भाषसे । पश्य ।

बालस्य मे प्रकृतिदुर्ललितस्य पाप
पापं व्यवस्यति समक्षमुदायुधोऽसौ ।
अस्मिन्निवारयसि किं व्यवसायिनं मां
क्रोधो न नापि करुणा न च तेऽस्ति लज्जा ॥३॥

सूत —(सकरुणं पादयोर्निपत्य) विज्ञापयामि । आयुष्मन्, संपूर्णप्रतिज्ञेन निहतेन शमितवैरमिदानीं दुरात्मना वृकोदरहतकेन । अन्यदेव कर्तुमिति ।

दुर्योधन —(सहसा भूमौ पतन्) हा वत्स दुःशासन, हा मत्पाणिपल्लवोपलालितपाण्डव हा विक्रमैकरस, हा मदङ्कदुर्ललित हा रणशिरसि गजयूथमृगेन्द्र, हा युवराज, क्वासि । प्रयच्छ मे प्रतिवचनम् । (मोहमुपगतः ।)

सूत —राजन् समाश्वसिहि समाश्वसिहि ।

दुर्योधन —(संज्ञां लब्ध्वा निःश्वस्य)

युक्तं यथेष्टमुपभोगसुखेन नेतुं
त्वां लालितोऽपि हि मया न वृथाग्रजेन ।
अस्मिंस्तु वत्स गदा वैरिपरिम्भणेऽपि
येनास्मि तेऽद्य न च रक्षितोऽस्मि ॥४॥ (पतति ।)

सूतः—आयुष्मन्, समाश्वसिहि समाश्वसिहि ।

दुर्योधनः—धिक् सूत, किमनुष्ठितं भवता ।

रक्षणीयेन सततं बालेनाज्ञानुवर्तिना ।
दुःशासनेन भ्रात्राहमुपहारेण रक्षितः ॥ ५ ॥

सूतः—देव, मर्मभेदिभिरिपुतोमरशक्तिप्रासवर्षैर्महारथानामपहृतचेतनत्वान्निश्चेतनः कृतो महाराज इत्यपहृतो मया रथः ।

दुर्योधनः—सूत, विरूपं कृतवानसि ।

तस्यैव पाण्डवपशोरनुजाद्विगो मे
क्षोभैर्गदाशनिकृतेन विरोधितोऽस्मि ।
तामेव नाधिशयितो रुधिरार्द्रशय्यां,
दौःशासनीं यदहमाशु वृकोदरो वा ॥ ६ ॥

(निःश्वस्य नभो विलोक्य) ननु भो हतविधे, कृपाविरहित, भरतकुलविमुख,

अपि नाम भवेन्मृत्युर्न च हन्ता वृकोदरः ।

सूतः—शान्तं पापं शान्तं पापम् । महाराज किमिदम् ।

दुर्योधनः—घातितोऽशेषबन्धोर्मे किं राज्येन जयेन वा ॥ ७ ॥

(ततः प्रविशति शरप्रहारव्रणानद्धपट्टिकालंकृतकायः सुन्दरकः ।)

सुन्दरकः—आर्याः, अपि नामास्मिन्नुद्देशे सारथिद्वितीयो दृष्टो युष्माभिर्महाराजदुर्योधनो न वेति । (निरूप्य) कथं न कोऽपि मन्त्रयते । भवतु । एतेषां बद्धपरिकराणां पुरुषाणां समूहो दृश्यते । अत्र गत्वा प्रक्ष्यामि । (परिक्रम्य विलोक्य च) कथमेते खलु स्वामिनो गाढप्रहारहतस्य घनसन्नाहजालदुर्भेद्यमुखैः कङ्कपत्रैर्हृदयाच्छल्यान्युद्धरन्ति । तत्र खल्वेते जानन्ति । भवतु । अन्यतो विचेष्यामि । (अग्रतोऽवलोक्य किञ्चित्परिक्रम्य) इमे खल्वपरे

प्रभूततराः संगता वीरमनुष्या दृश्यन्ते। तदत्र गत्वा प्रक्ष्यामि। (उपगम्य) हंहो, जानीथ यूयं कस्मिन्नुद्देशे कुरुनाथो वर्तते इति। कथमेतेऽपि मां प्रेक्ष्याधिकतरं रुदन्ति। तत्र खल्वेतेऽपि जानन्ति। (दृष्ट्वा) हा, अतिकरुणं खल्वत्र वर्तते। यथा वीरमाता समरविनिहतं पुत्रकं श्रुत्वा रक्तांशुकनिवसनया समग्रभूषणया वध्वा सहानुम्रियते। (सश्लाघम्) साधु वीरमातः, साधु। अन्यस्मिन्नपि जन्मान्तरेऽनिहतपुत्रका भविष्यसि। भवतु। अन्यत्र प्रक्ष्यामि। (अन्यतो विलोक्य) अयमपरो यदुप्रहारनिहतकार्योऽकृतव्रणबन्ध एव योधसमूह इमं शून्यासनं तुरङ्गमुपालभ्य रोदिति। नूनमेतेषामत्रैव स्वामी व्यापादितः। तत्र खल्वेतेऽपि जानन्ति। भवतु। अन्यतो गत्वा प्रक्ष्यामि। (सर्वतो विलोक्य) कथं सर्व एवायस्थानुरूपं व्यसनमनुभवन्भागधेयविपमशीलितया पर्याकुलो जनः। तत्कमिदानीमत्र प्रक्ष्यामि। कं वोपालप्स्ये। भवतु। स्वयमेवात्र विचेष्यामि। (परिक्रम्य) भवतु। दैवमिदानीमुपालप्स्ये। हंहो दैव एकादशानाम क्षौहिणीनां नाथो ज्येष्ठो भ्रातृशतस्य भर्ता गाङ्गेयद्रोणाङ्गराजशल्यकृपकृतवर्माश्वत्थामप्रमुखस्य राजचक्रस्य सकलपृथ्वीमण्डलैकनाथो महाराजदुर्योधनोऽप्यन्विष्यते। अन्विष्यमाणोऽपि न ज्ञायते कस्मिन्नुद्देशे वर्तत इति। (विचिन्त्य निःश्वस्य च) अथवा किमत्र दैवमुपालभे। तस्य खल्विदं निर्भर्त्सितविदुरवचनबीजस्यावधीरितपितामहहितोपदेशाङ्कुरस्य शकुनिप्रोत्साहनाढिविरूढमूलस्य जतुगृहद्यूतविषदायिनः संभृतचिरकालसंवर्द्धवैरसघालस्य पाञ्चालीकेशग्रहणकुसुमस्य फलं परिणमति। (अन्यतो विलोक्य) यथात्रैव विविधरत्नप्रभासंवलि

सूर्यकिरणप्रसूतशक्रचापसहस्रसम्पूरितदशदिशामुखोल्लसत्केतुवंशो रथो दृश्यते तदहं तर्कयाम्यवश्यमेतेन महाराजदुर्योधनस्य विश्रामोद्देशेन भवितव्यम्। यावदिह पश्यामि। (उपगम्य दृष्ट्वा निःश्वस्य च) कथमेकादशानामक्षौहिणीनां नायको भूत्वा महाराजो दुर्योधनः प्राकृतपुरुष इवाश्लाघनीयायां भूमावुपविष्टस्तिष्ठति। अथवा तस्य खल्विदं पाञ्चालीकेशग्रहकुसुमस्य फलं परिणमति। (उपसृत्य सूतं संज्ञया पृच्छति।)

सूतः—(दृष्ट्वा) अये, कथं संग्रामात्सुन्दरकः प्राप्तः।

सुन्दरकः—(उपगम्य) जयतु जयतु महाराजः।

दुर्योधनः—(विलोक्य) अये सुन्दरक, कच्चित्कुशलमङ्गराजस्य।

सुन्दरकः—देव, कुशलं शरीरमात्रकेण।

दुर्योधनः—किं किरीटिनास्य निहता धौरेया हतः सारथिर्भग्नो वा रथः।

सुन्दरकः—देव, न भग्नो रथः। अस्य मनोरथः।

दुर्योधनः—किमविस्पष्टकथितैराकुलमपि पर्याकुलयसि मे हृदयम्। तदलं संभ्रमेण। अशेषतो विस्पष्टं कथ्यताम्।

सुन्दरकः—यद्देव आज्ञापयति। देवस्य मुकुटमणिप्रभावेण पनीता मे रणप्रहारवेदना। (साटोपं परिक्रम्य) शृणोतु देवः। अस्तीदानीं कुमारदुःशासनवध (इत्यर्धोक्ते मुखमाच्छाद्य शङ्कां नाटयति।)

सूतः—सुन्दरक कथय। कथितमेव देवेन।

दुर्योधनः—कथ्यताम्। श्रुतमस्माभिः।

सुन्दरकः—(स्वगतम्) कथं दुःशासनवधः श्रुतो देवेन। (प्रकाशम्) शृणोतु देवः। अद्य तावत्कुमारदुःशासनवधामर्षितेन स्वामिनाङ्गराजेन कुटिलभ्रुकुटीभङ्ग-

भीमफललाटपट्टेनाविशातमन्थानतीक्ष्णमोक्षनिशितशर-
धारावर्षिणाभियुक्तः स दुराचारो दुःशासनवैरी मध्यम-
पाण्डवः ।

उभौ—ततस्ततः ।

सुन्दरकः—ततो देव, उभयबलमिलद्दीप्यमानकरितुरगपदा-
तिसमुद्भूतधूलिनिकरेण पर्यस्तगजघटासंघातेन च वि-
स्तीर्यमाणेनान्धकारेणान्धीकृतमुभयबलम् । न खलु गग-
नतलं लक्ष्यते ।

उभौ—ततस्ततः ।

सुन्दरकः—ततो देव, दूराकृष्टधनुर्गुणास्फोटनटङ्कारेण गम्भी-
रभीषणेन ज्ञायते गर्जितं प्रलयजलधरेणेति ।

दुर्योधनः—ततस्ततः ।

सुन्दरकः—ततो देव उभयोरपि तयोरन्योन्यसिंहनादगर्जित
पिशुनं विविधपरिमुक्तप्रहरणाहतकवचसंगलितज्वलनवि-
द्युच्छटाभासुरं गम्भीरस्तनितचापजलधरं प्रसरच्छरधा-
रासहस्रवर्षि जातं समरदुर्दिनम् ।

दुर्योधनः—ततस्ततः ।

सुन्दरकः—ततो देव, एतस्मिन्नन्तरे ज्येष्ठस्य भ्रातुः परिभव-
शङ्किना धनञ्जयेन ... निर्जीर्णरथिपरासितध्वजाग्र
स्थितमहावानरस्तुरङ्गमसंवाहनव्यापृतवासुदेवशङ्खचक्रा-
सिगदाशार्ङ्गलाञ्छनचतुर्बाहुदण्ड ... पूरितपाञ्चजन्यदेवदत्त-
तारस्वरितमिलितभैरवनादरवबधिरीकृतदिशामुखः ... धावितस्तमु-

सारधिकस्तं देशमुपगतः कुमारवृषसेनः ।

दुर्योधनः—(सावष्टम्भम्) ततस्ततः ।

सुन्दरकः—ततश्च देव, तेनागच्छतैव कुमारवृषसेनेन विदलितासिलताश्यामलस्निग्धपुङ्खैः कठिनकङ्कपत्रैः कृष्णवर्णैः शाणशिलानिशितश्यामलशल्यवन्धैः कुसुमित इव तरुर्मुहूर्तेन शिलीमुखैः प्रच्छादितो धनञ्जयस्य रथवरः ।

उभौ—(सहर्षम्) ततस्ततः ।

सुन्दरकः—ततो देव, तीक्ष्णविदितनिशितभल्लबाणवर्षिणा धनञ्जयेनेषद्विहस्य भणितम्—'अरे रे वृषसेन, पितुरपि तावत्ते न युक्तं मम कुपितस्याभिमुखं स्थातुम् । किं पुनर्भवतो बालस्य । तद्गच्छ । अपरैः कुमारैः सह गत्वा युध्यस्व।' एवं वाचं निशम्य गुरुजनाधिक्षेपेणोद्दीपितकोपोपरक्तमुखमण्डलाधिजृम्भितभृकुटीभङ्गभीषणेन चापधारिणा कुमारवृषसेनेन मर्मभेदकैः परुषाक्षरैः सुदिवसक्तमणयैर्निर्भर्त्सितो गाण्डीवी बाणैर्न पुनर्दुर्वचनैः ।

दुर्योधनः—साधु वृषसेन, साधु । सुन्दरक, ततस्ततः ।

सुन्दरकः—ततो देव, निशितशराभिघातवेदनोपजातमन्युना किरीटिना चण्डगाण्डीवजीवाशब्दनिर्जितवज्रनिर्घातघोषेण बाणातिपतनप्रतिषिद्धदर्शनप्रसरेण प्रस्तुतं शिक्षाबलानुरूपं किमप्याश्चर्यम् ।

दुर्योधनः—(साकूतम्) ततस्ततः ।

सुन्दरकः—ततो देव, तत्तादृशं प्रेक्ष्य शत्रोः समरव्यापारचतुरत्वमविभाविततूणीरमुखधनुर्गुणगमनागमनशरसन्धानमोक्षचटुलकरतलेन कुमारवृषसेनेनापि सविशेषं प्रस्तुतं समरकर्म ।

दुर्योधनः—ततस्ततः ।

सुन्दरकः—ततो देव, अत्रान्तरे विमुक्तसमरव्यापारो मुहूर्त-

विश्रामितवैरानुबन्धो कुरुराजपाण्डवबलयोः 'साधु कुमारवृषसेन, साधु' इति कृतकलकलो वीरलोकोऽवलोकयितुं प्रवृत्तः।

दुर्योधनः—(सविस्मयम्) ततस्ततः।

सुन्दरकः—ततश्च देव, अवधीरितसकलराजन्यानुष्कचक्रपराक्रमशालिनः सुतस्य तथाविधेन समरकर्मारम्भेण दर्पारोपकरुणासङ्कटे वर्तमानस्य स्वामिनोऽङ्गराजस्य निपतिता शरपङ्क्तिर्निर्भीमसेने बाष्पपर्याकुला दृष्टिः कुमारवृषसेने।

दुर्योधनः—(सभयम्) ततस्ततः।

सुन्दरकः—ततश्च देव, उभयबलप्रवृत्तसाधुकारामर्षितेन गाण्डीविना तुरगेषु सारथावपि रथवरे धनुष्यपि जीवायामपि नरेन्द्रलाञ्छने सितातपत्रे च व्यापारितं सममं शिलीमुखासारम्।

दुर्योधनः—(सभयम्) ततस्ततः।

सुन्दरकः—ततो देव, विरथोलूनगुणकोदण्ड परिभ्रमणमात्रव्यापारो मण्डलाग्रेण विचरितुं प्रवृत्तः कुमारवृषसेनः।

दुर्योधनः—(साशङ्कम्) ततस्ततः।

सुन्दरकः—ततो देव, सुतरथविध्वंसनामर्षितेन स्वामिनाङ्गराजेनागणितभीमसेनाभियोगेन परिमुक्तो धनञ्जयस्योपरि शिलीमुखासारः। कुमारोऽपि परिजनोपनीतमन्यं रथमारुह्य पुनरपि प्रवृत्तो धनञ्जयेन सहायोधितुम्।

उभौ—साधु वृषसेन, साधु। ततस्ततः।

सुन्दरकः—ततो देव, भणितं च कुमारेण 'रे रे ताताधिक्षेपमुखर मध्यमपाण्डव मम शरास्तव शरीरमुखिक्षिप्यमाक्षिप्य निपतन्ति' इति भणित्वा शरसहस्रैः पाण्डवशरीरं प्रच्छाद्य सिंहनादेन गर्जितुं प्रवृत्तः।

दुर्योधनः—(सविस्मयम्) अहो बालस्य पराक्रमो मुग्धस्य भावेऽपि । ततस्ततः ।

सुन्दरकः—ततश्च देव, तं शरसम्पातं समवधूय निशितशराभिघातजातमन्युना किरीटिना गृहीता रथोत्सङ्गात्क्वणत्कनककिङ्किणीजालझङ्कारविराविणी मेघोपरोधविमुक्तनभस्तलनिर्मला निशितश्यामलस्निग्धमुखी विविधरत्नप्रभाभासुरभीषणरमणीयदर्शना शक्तिर्विमुक्ता कुमाराभिमुखी ।

दुर्योधनः—(सविषादम्) ततस्ततः ।

सुन्दरकः—ततो देव, प्रज्वलन्तीं शक्तिं प्रेक्ष्य विगलितमङ्गराजस्य हस्तात् सशरं धनुर्हृदयाद्धीरसुलभ उत्साहो नयनाद्बाष्पसलिलमपि । रसितं च सिंहनादं वृकोदरेण । दुष्करं दुष्करमित्याक्रन्दितं कुरुवरेण ।

दुर्योधनः—(सविषादम्) ततस्ततः ।

सुन्दरकः—ततो देव, कुमारवृषसेनेनाकर्णपूरितैर्निशितक्षुरप्रैर्वार्यमाणा निर्भयार्धपथ एव भागीरथीवागच्छन्ती यथा भगवता विषमलोचनेन तथा त्रिधा कृता शक्तिः ।

दुर्योधनः—साधु वृषसेन, साधु । ततस्ततः ।

सुन्दरकः—ततश्च देव, एतस्मिन्नन्तरे कलमुखरेण वीरलोकसाधुवादेनान्तरितः समरतूर्यनिर्घोषः । सिद्धचारणगणविमुक्तकुसुमप्रकरेण प्रच्छादितं समराङ्गणम् । भणितं च स्वामिनाङ्गराजेन 'भो वीर वृकोदर, असमाप्तस्तव ममापि समरव्यापारः । तदनुमन्यस्व मां मुहूर्तम् । प्रेक्षावहे तावद्वत्सस्य तव भ्रातुश्च धनुर्वेदशिक्षाचतुरत्वम् । तवाप्येतत्प्रेक्षणीयम्' इति ।

दुर्योधनः—ततस्ततः ।

सुन्दरकः—ततो देव, विश्रमितायोधनव्यापारौ मुहूर्तमिव

मितनिजवैरानुबन्धौ द्वावपि प्रेक्षकौ जातौ भीमसेनाङ्गराजौ ।

दुर्योधनः— साभिप्रायम् । ततस्ततः ।

सुन्दरकः—ततश्च देव, शक्तिखण्डनामर्षितेन गाण्डीविना भणितम् 'अरे रे दुर्योधनप्रमुखाः (इत्यर्धोक्ते लज्जां नाटयति ।)

दुर्योधनः—सुन्दरक कथ्यताम् । परवचनमेतत् ।

सुन्दरकः—शृणोतु देव । अरे दुर्योधनप्रमुखाः कुरुबलसेनाप्रभवः अविनयनौकर्णधार कर्ण युष्माभिर्मम परोक्षं बहुभिर्महारथैः परिवृत्यैकाकी मम पुत्रकोऽभिमन्युर्व्यापादितः । अहं पुनर्युष्माकं प्रेक्षमाणानामेवैतं कुमारवृषसेनं स्मर्तव्यशेषं करोमि ।' इति भणित्वा सगर्वमास्फालितमनेन पञ्चजन्यघोषभीषणज्यारवं गाण्डीवम् । एतावतापि सज्जीकृतं कालपृष्ठम् ।

दुर्योधनः—(सावहित्थम्) ततस्ततः ।

सुन्दरकः—ततश्च देव, प्रतिषिद्धभीमसेनव्यवसायानन्तरमारम्भेण गाण्डीविना विरचिते अङ्गराजवृषसेनरथद्वयोपरि हे बाणनद्यौ । ताभ्यामपि द्वाभ्यामन्योन्यदर्शितशिक्षाविशेषाभ्यामभियुक्तः स कुरुनाथो मध्यमपाण्डवः ।

दुर्योधनः—ततस्ततः ।

सुन्दरकः—ततश्च देव, गाण्डीविना तावदसितज्याविघात मानविज्ञातबाणवर्षेण तथाचरितं पत्रिभिर्यथा न रजस्तलं न स्वामी न रथा न धरणी न कुमारो न केतुवंशो न बलानि न सारथिर्न तुरङ्गमा न दिशो न वीरलोकश्च लक्ष्यते ।

दुर्योधनः—(सविस्मयम्) ततस्ततः ।

सुन्दरकः—ततश्च देव, अतिक्रान्ते शरवर्षे क्षणमात्रं सासिद्ध

नादे पाण्डवबले विमुक्ताक्रन्दे कौरवबले उत्थितो महान्कलकलो हा हतः कुमारवृषसेनो हा हत इति।

दुर्योधनः—(सबाष्परोधम्) ततस्ततः।

सुन्दरकः—ततो देव, महत्या वेलया प्रेक्ष्य हतसारथितुरङ्गं लूनातपत्रकेतुवंशं स्वर्गप्रभ्रष्टमिव सुरकुमारमेकेनैव मर्मभेदिना शिलीमुखेन भिन्नदेहं रथमध्ये परिस्थितं कुमारमागतः।

दुर्योधनः—(सास्रम्) अहह कुमारवृषसेन। अलमतः परं श्रुत्वा। हा वत्स वृषसेन, हा मदङ्कदुर्ललित, हा गदायुद्धप्रिय, हा राधेयकुलप्ररोह, हा प्रियदर्शन, हा दुःशासननिर्विशेष, हा सर्वगुरुवत्सल, प्रयच्छ मे प्रतिवचनम्।

पर्याप्तनेत्रमचिरोदितचन्द्रकान्त-
मुद्भिद्यमाननवयौवनरम्यशोभम्।
प्राणापहारपरिवर्तितदृष्टि दृष्टं
कर्णेन तत्कथमिवाननपङ्कजं ते ॥८॥

सूतः—आयुष्मन्, अलमत्यन्तदुःखावेगेन।

दुर्योधनः—सूत पुण्यवन्तो हि दुःखभाजो भवन्ति। अस्माकं पुनः—

प्रत्यक्षं हतबन्धूनामेतत्परिभवाग्निना।
हृदयं दह्यतेऽत्यर्थं कुतो दुःखं कुतो व्यथा ॥९॥

(मोहमुपगतः।)

सूतः—समाश्वसितु समाश्वसितु महाराजः। (पटान्तेन वीजयति।)

दुर्योधनः—(लब्धसंज्ञः) भद्र सुन्दरक, ततो वयस्येन किं प्रतिपन्नमङ्गराजेन।

सुन्दरकः—ततश्च देव, तथाविधस्य पुत्रस्य दर्शनेन संगलितमश्रुजातमुद्भिद्यमानवेष्टितपरप्रहरणाभियोगेन स्वामि-

नामियुक्तो धनञ्जयः । तं च सुतवधामर्षोद्दीपितपराक्रमं तथा परिक्रामन्तं प्रेक्ष्य नकुलसहदेवपाञ्चालप्रमुखैरन्तरितो धनञ्जयस्य रथः ।

दुर्योधनः—ततस्ततः ।

सुन्दरकः—ततो देव, शल्येन भणितम्—' अङ्गराज, हततुरङ्गमो भग्नकूबरश्चैष रथो न योग्यो भीमार्जुनाभ्यां सहायोद्धुम् ' इति परिवर्तितो रथोऽवतारितः स्वामी स्यन्दनात् । प्रहारकार्यं च समाश्वासितः । ततश्च स्वामिना सुचिरं विलप्य परिजनोपनीतमन्यं रथं प्रेक्ष्य दीर्घं निःश्वस्य मयि दृष्टिर्विनिक्षिप्ता । सुन्दरक, एहीति भणितं च । ततोऽहमुपगतः स्वामिसमीपम् । ततोऽपनीय शीर्षस्थानात्पट्टिकां शरीरसंगलितैः शोणितबिन्दुभिर्लिखमुखं बाणं कृत्वाभिलिख्य प्रेषितो देवस्य सन्देशः । (पट्टिकामर्पयति । दुर्योधनो गृहीत्वा वाचयति ।)

'स्वस्ति, महाराजदुर्योधनं समराङ्गणात्कर्णः एतदन्ते कण्ठे गाढमालिङ्ग्य विज्ञापयति ।

अस्त्रग्रामविधौ कृती न समरेष्वस्यास्ति तुल्यः पुमान्
भ्रातृभ्योऽपि ममाधिकोऽयमनुना जेयाः पृथासूनवः ।
यत्सम्भावित इत्यहं न च हतो दुःशासनारिर्मया
तं दुःखप्रतिकारमेहि भुजयोर्वीर्येण बाष्पेण वा ॥ ६ ॥'

दुर्योधनः—वयस्य कर्ण, किमिदं भ्रातृशतवधदुःखितं मामपरेण वाक्शल्येन घट्टयसि । भद्र सुन्दरक अथेदानीं किमारम्भोऽङ्गराजः ।

सुन्दरकः—देव, अद्याप्यारम्भः पृच्छयते । अपनीतशरीरावरण आत्मवधकृतनिश्चयः पुनरपि पार्थेन सह समरं मार्गयते ।

दुर्योधनः—(सावेगमासनादुत्थितः) सूत, रथमुपनय । सुन्दरक, त्वमपि मद्वचनात्त्वरिततरं गत्वा वयस्यमङ्गराजं

प्रतिबोधय । अरामसिसाहसेन । अभिप्र पवायमावयो-
सङ्कल्पः । न खलु भवानेको जीवितपरित्यागाकाङ्क्षी ।
किंतु ।

दत्त्वा पार्थान्सलिलमशिवं बन्धुवर्गाय दत्त्वा
मुक्ता वाष्पं सह कतिपयैर्मन्त्रिभिश्चारिभिश्च ।
कृत्वान्योन्यं सुचिरमपुनर्भावि गाढोपगूढं
संत्यक्ष्यावो हतनतुमिमां दुःखितौ निर्वृतौ च॥१०॥

अथवा शोकं प्रति मया न किञ्चित्सन्देष्टव्यम् ।

वृषसेनो न ते पुत्रो न मे दुःशासनोऽनुजः ।
त्वां बोधयामि किमहं त्वं मां संस्थापयिष्यसि ॥११॥

सुन्दरकः—यद्देव आज्ञापयति । (निष्क्रान्तः ।)

दुर्योधनः—तूर्णमेव रथमुपस्थापय । (...)

सूतः—(कर्णं दत्त्वा) देव, द्वेषासंवलितो नेमिध्वानः श्रूयते । तथा तर्कयामि नूनं परिजनोपनीतो रथः ।

दुर्योधनः—सूत, गच्छ त्वं सज्जीकुरु ।

सूतः—यदाज्ञापयति देवः । (निष्क्रम्य पुनः प्रविशति ।)

दुर्योधनः—(विलोक्य) किमिति नारूढोऽसि ।

सूतः—एष खलु तातोऽम्बा च रुद्धराधिष्ठितं रथमारुह्य देवस्य समीपमुपगतौ ।

दुर्योधनः—किं नाम तातोऽम्बा च सम्प्राप्तौ । कष्टमतिबीभत्समाचरितं दैवेन । सूत, गच्छ त्वं स्यन्दनं तूर्णमुपनय । अहमपि तावदर्शनं परिहरन्नेकान्ते तिष्ठामि ।

सूतः—देव, त्वदेकशेषवान्धवावेतौ कथमिव न समाश्वासयसि ।

दुर्योधनः—सूत, कथमिव समाश्वासयामि विमुखभागधेयः । पश्य ।

अवैधव्यां रणमुपगतौ तातमम्बां च दृष्ट्वा
भ्रातस्ताभ्यां शिरसि विनतोऽहं च दुःशासनश्च

तस्मिन्काले प्रसभमरिणा प्रापिते तामवस्थां
पार्श्वे पित्रोरपगतघृण किं नु वक्ष्यामि गत्वा ॥१-९॥

तथाप्यवश्यं वन्दनीयौ गुरु । (निष्क्रान्त सूत ।)

(तत प्रविशति रथयानेन गान्धारी सञ्जयो धृतराष्ट्रश्च ।)

धृतराष्ट्र —वत्स सञ्जय, कथय कथय कस्मिन्नुद्देशे कुरुकुलकाननैकशेषप्रवालो वत्सो मे दुर्योधनस्तिष्ठति । कच्चिज्जीवति वा न वा ।

गान्धारी—जात, यदि सत्यं जीवति मे वत्सस्तत्कथय कस्मिन्देशे वर्तते ।

सञ्जयः—नन्वेष महाराज एक एव न्यग्रोधच्छायायामुपविश्य तिष्ठति ।

गान्धारी—(सकरुणम्) जात एकाकीति भणसि । किं नु खलु साम्प्रतं भ्रातृशतमस्य पार्श्वे भविष्यति ।

सञ्जय —तात अम्ब, अवतरतं रथात् । (उभाववतरणं नाटयत ।)

सञ्जय —(उपसृत्य) विजयतां महाराज । नन्वेष तातोऽम्बया सह प्राप्त किं न पश्यसि महाराज । (दुर्योधनो वैक्लव्यं नाटयति ।)

धृतराष्ट्रः—शल्यानि व्यपनीयकङ्कवदनैरुन्मोचिते कङ्कटे
बद्धेषु व्रणपट्टकेषु शनकै कर्णे कृतापाश्रय, ।
दूरान्निर्जितनान्यिवान्नरपतीनारोर्यवंशीस्तथा
सद्यः पुत्रक वेदनेति न मया पापेन दृष्टो भवान् ॥

(धृतराष्ट्रो गान्धारी च स्पर्शेना परिलिङ्गत ।)

गान्धारी—वत्स, अतिगाढप्रहारवेदनापर्याकुलत्वादस्मासु सन्निहितेष्वपि न प्रसरति ते वाणी ।

धृतराष्ट्र —वत्स दुर्योधन किमदृष्टपूर्वं सम्प्रति मय्यप्युपम व्याहारः ।

गान्धारी—वत्स, यदि त्वमप्यस्मानालपसि तत्किं साम्प्रतं वत्सो दुःशासन आलपत्यथ दुर्मर्षणो वान्यो वा। (रोदिति।)

दुर्योधनः—जातोऽहमप्रतिकृतानुजनाशदर्शी,
तातस्य बाष्पपयसां तव चाम्ब हेतुः।
दुर्जातमत्र विमले भरतान्वये यः
किं मां सुतक्षयकरं सुत इत्यवैषि॥ १४॥

गान्धारी—जात, अलं परिदेवितेन। त्वमपि तावदेकोऽस्याऽन्धयुगलस्य मार्गोपदेशकः। तच्चिरं जीव। किं मे राज्येन जयेन वा।

दुर्योधनः—मातः किमप्यसदृशं कृपणं वचस्ते
सुक्षत्रिया क्व भवती क्व च दीनतैषा।
निर्वत्सले सुतशतस्य विपत्तिमेतां
त्वं नानुचिन्तयसि रक्षसि मामयोग्यम्॥ १५॥

नूनं विनेष्यतिमिदं सुतशोकस्य।

सञ्जयः—महाराज, किं वार्यं लोकवादो वितथः 'न घटस्य कूपपतने रज्जुस्तत्रैव प्रक्षेप्तव्या' इति।

दुर्योधनः—अपुष्कलमिदम्। उपक्रियमाणाभावे किमुपकरणेन। (रोदिति।)

धृतराष्ट्रः—(दुर्योधनं परिष्वज्य) वत्स समाश्वसिहि। समाश्वासय चास्मानिमामतिदीनां मातरं च।

दुर्योधनः—तात, दुर्लभः समाश्वास इदानीं युष्माकम्।

किन्तु—

कुन्त्या सह युवामद्य मया निहतपुत्रया।
विराजमानौ शोकेऽपि तनयाननुशोचतम्॥ १६॥

गान्धारी—जात, एतदेव साम्प्रतं प्रभूतं यत्त्वमपि तावदेको

नानुशोचितव्य । तज्जात, प्रसीद । एष ते शीर्षाञ्जलि । निवर्त्यतां समरव्यापारात् । अपश्चिमं कुरु पितुर्वचनम् ।

धृतराष्ट्रः—वत्स, शृणु वचनं तवाम्बाया मम च निहता शेषबन्धुवर्गस्य । पश्य ।

दायादा न ययोर्बलेन गणितास्तौ द्रोणभीष्मौ हतौ
कर्णस्यात्मजमग्रतः शमयतो भीतं जगत्फाल्गुनात् ।
वत्सानां निधनेन मे त्वयि रिपुः शेषप्रतिज्ञोऽधुना
मानं वैरिषु मुञ्च तात पितरावन्धाविमौ पालय ॥ १७ ॥

दुर्योधन —समरात्प्रतिनिवृत्य किं मया कर्तव्यम् ।

गान्धारी—जात, यत्पिता ते विदुरो वा भणति ।

सञ्जय —राजन्, पथ्यमिदम् ।

दुर्योधनः—सञ्जय, अद्याप्युपदेष्टव्यमस्ति ।

सञ्जयः—राजन्, यावत्प्राणिति तावदुपदेष्टव्यभूमिर्विजिगीषु प्रज्ञावताम् ।

दुर्योधनः—(सक्रोधम्) शृणुमस्तावदञ्जन एव प्रज्ञावतोऽस्मान् प्रति प्रतिरूपमुपदेशम् ।

धृतराष्ट्रः—वत्स, युक्तवादिनि सञ्जये किमत्र क्रोधेन । यदि प्रकृतिमापद्यते तदहमेव भवन्तं ब्रवीमि । श्रूयताम् ।

दुर्योधन —कथयतु तात ।

धृतराष्ट्रः—वत्स किं विस्तरेण । सन्धत्ता भवानिदानीमपि युधिष्ठिरमीप्सितपणबन्धेन ।

दुर्योधन —तात, तनयस्नेहवैक्लव्यादम्बा यत्किंचनाभिधत्ते । सञ्जयस्य काममेवं ब्रवीतु । युष्माकमप्येवं व्यामोहः । अथवा प्रभवति पुत्रनाशजन्मा हृदयज्वर । अन्यच्च । तात, अस्खलितभ्रातृशतस्तदा नवीरितवासुदेवसामोपन्यासः सम्प्रति हतपितामहाचार्यानुजराजचक्रविपत्तिः स्वशरीरमात्रस्नेहादुदात्तपुरुषमर्यादाविरुद्धमसुखावसानं च कथ-

मिव करिष्यति दुर्योधनः सह पाण्डवैः सन्धिम् ।
अन्यच्च नयवेदिन्सञ्जय,
हीयमानाः किल रिपोर्नृपाः सन्दधते परान् ।
दुःशासने हतेऽहीना मानुजाः पाण्डवाः कथम् ॥ २८ ॥

धृतराष्ट्र --वत्स, एवं गतेऽपि मत्प्रार्थनया न किञ्चिन्न करोति युधिष्ठिर । अन्यच्च । सर्वमेवापकृतं नानुमन्यते ।

दुर्योधन —कथमिव ।

धृतराष्ट्र —वत्स, श्रूयतां प्रतिज्ञा युधिष्ठिरस्य । नाहमेकस्यापि भ्रातुर्विपत्तौ प्राणान्धारयामीति । बहुच्छलत्वात्संग्रामस्यानुजनाशमाशङ्कमानो यदय भवते रोचते तदैवासौ सज्ज सन्धातुम् ।

सञ्जय —एवमिदम् ।

गान्धारी—जात, उपपत्तियुक्तं प्रतिपद्यस्व पितुर्वचनम् ।

दुर्योधनः—तात, अम्ब, सञ्जय,

एकेनापि विनानुजेन मरणं पार्थः प्रतिज्ञातवान्
भ्रातॄणां निहते शते प्रियहते दुर्योधनो जीवितुम् ।
तं दुःशासनशोणिताशनमरिं भिन्नं गदाकोटिभि
र्भीमं दिक्षु न विक्षिपामि कृपणः सन्धिं विदध्यामहम् ॥

गान्धारी—हा जात दुःशासन, हा मदङ्कदुर्ललित, हा युवराज, अश्रुतपूर्वा खलु कस्यापि लोके ईदृशी विपत्तिः । हा वीरशतप्रसविनी हतगान्धारी दुःखशतं प्रसूता न पुनः सुतशतम् । (सर्वे रुदन्ति ।)

सञ्जय —(बाष्पमुत्सृज्य) तात, अम्ब, प्रतिबोधयितुं महाराजमिमां भूमिमुपागतौ । तदात्मापि तावत्संस्तभ्यताम्

धृतराष्ट्र —वत्स दुर्योधन, एवं विमुखेषु भागधेयेषु त्वयि चानुज्झति मानपर्यमरिषु त्वदेकोपजीवितावलम्बनेयं तपस्विनी गान्धारी कमवलम्बतां शरणमहं च ।

दुर्योधन —श्रूयतां यत्प्रतिपत्तुमिदानीं प्राप्तकालम् ।

कलितभुवना भुक्तैश्वर्यास्तिरस्कृतविद्विषः
प्रणतशिरसां राज्ञां चूडासहस्रकृतार्चनाः ।
अभिमुखमरीन्घ्नन्तो हता शतमात्मजा
वहतु सगरेणोढां तातो धुरं सहितोऽम्बया ॥ २० ॥

विपर्यये त्वस्याधिपतेरुल्लङ्घित क्षात्रधर्मः स्यात् ।

(नेपथ्ये महान्कलकलः ।)

गान्धारी— आकर्ण्य सभयम्) जात, कुत एतद् हाहाकारमिश्रं तूर्यरसितं श्रूयते ।

सञ्जय —अम्ब भूमिरियमेवंविधानां भीरुजनत्रासजननी महानिनादानाम् ।

धृतराष्ट्र —वत्स सञ्जय ज्ञायतामतिभैरव एष विस्तारी हाहारवः । कारणेनास्य महता भवितव्यम् ।

दुर्योधन —तात प्रसीद । पराङ्मुखं खलु दैवमस्माकम् । यावदपरमपि किञ्चिदत्याहितं न श्रावयति तावदेवाज्ञापय मां संग्रामावतरणाय ।

गान्धारी —जात मुहूर्तं तावन्मां मन्दभाग्यां समाश्वासय ।

धृतराष्ट्र —वत्स यद्यपि भवान्समराय कृतनिश्चयस्तथापि रह परसनीयानोपायविन्यसनाम् ।

दुर्योधन —प्रत्यक्षं हतबान्धवा मम परे हन्तुं न योग्या रहः
किं वा तेन कृतेन शौरिव हतं यत्र प्रकाशं रणे ।

गान्धारी —जात एकाकी त्वम् । कस्ते साहाय्यं करिष्यति ।

दुर्योधन —एकोऽहं भवतीसुतक्षयकरो मातः सपत्नोऽव्ययः
सार्धं केवलमेतु दैवमधुना निष्पाण्डवा मेदिनी ॥

(नेपथ्ये कलकलानन्तरम् ।)

भो भो योधाः, निवेदयन्तु भवन्तः कौरवेश्वराय. इदं

महत्कवनं प्रवृत्तम् । अलममियश्रवणपराङ्मुखतया । यतः कालानुरूपं प्रतिविधातव्यमिदानीम् ।

तथा हि ।

त्यक्तप्राजनरश्मिरङ्कितधनु पार्थाङ्कितैर्मार्गणै
वाँहै स्यन्दनवर्त्मनां परिचयादाकृष्यमाण शनै ।
वार्तामङ्गपतेर्विलोकनजलैरावेदयन्पृच्छतां
शून्येनैव रथेन याति शिबिरं शल्य कुरून् शल्ययन् ॥२२॥

दुर्योधन.—(श्रुत्वा साशङ्कम्) आ, केनेदमविस्पष्टमशनिपातदारुणमुद्घोषितम् । क कोऽत्र भो ।

(प्रविश्य सम्भ्रान्त) सूत —हा, हताः स्म । (आत्मानं पातयति ।)

दुर्योधन —अपि, कथय ।

धृतराष्ट्रसञ्जयौ—कथ्यतां कथ्यताम् ।

सूत.—आयुष्मन्, किमन्यत् ।

शल्येन यथा शल्येन मूर्च्छित प्रविशता जनौघोऽयम् ।
शून्यं कर्णस्य रथं मनोरथमिवाधिरूढेन ॥ २३ ॥

दुर्योधन —हा वयस्य कर्ण । (मोहमुपागतः ।)

गान्धारी —जात समाश्वसिहि, समाश्वसिहि ।

सञ्जय —समाश्वसितु समाश्वसितु महाराज. ।

धृतराष्ट्र.—भो., कष्टं कष्टम् ।

भीष्मे द्रोणे च निहते य आसीदवलम्बनम् ।
वत्सस्य मे सुहृच्छूरो राधेय. सोऽप्ययं हत. ॥२४॥

वत्स, समाश्वसिहि समाश्वसिहि । ननु भो हतविधे,

अन्योऽनुभूतशतपुत्रविपत्तिदु ख
शोच्यां दशामुपगत सह भार्ययाहम् ।
अस्मिन्नशेषितसुहृद्गुरुबन्धुवर्गे
दुर्योधनेऽपि हि कृतो भवता निराशः ॥२५॥

वत्स दुर्योधन, समाश्वसिहि समाश्वसिहि। समाश्वासय तपस्विनीं मातरं च।

दुर्योधन —(लब्धसंज्ञः

अयि कर्ण कर्णसुखदां प्रयच्छ मे
गिरमुद्गिरन्निव मुदं मयि स्थिराम्।
सततावियुक्तमकृताप्रियं कथं
वृषसेनवत्सल विहाय यासि माम् ॥२६॥

(पुनर्मोहमुपगतः । सर्वे समाश्वासयन्ति ।)

दुर्योधनः—मम प्राणाधिके तस्मिन्नङ्गानामधिपे हते।
उच्छ्वसन्नपि लज्जेऽहमाश्वासे तात का कथा ॥२७॥

अपि च।

शोचामि शोच्यमपि शत्रुहतं न वत्सं
दुःशासनं तमधुना न च बन्धुवर्गम्।
येनातिदुःश्रवमसाधु कृतं न कर्णे
कर्णस्य तस्य निधनं निधनं कुलस्य ॥२८॥

गान्धारी—जात, शिथिलय तावत् क्षणमात्रं वाष्पमोक्षम्।

धृतराष्ट्रः—वत्स, क्षणमात्रं परिमार्जयाश्रूणि।

दुर्योधन —मामुद्दिश्य त्यजन्प्राणान्केनचिन्न निवारितः।
तत्कृते त्यजतो वाष्पं किं मे दीनस्य वार्यते ॥२९॥

सूत, केनैतदसम्भवनीयमस्मत्कुलान्तकरणं कर्म कृतं स्यात्।

सूतः—आयुष्मन्, एवं किल जनः कथयति—

भूमौ निमग्नचक्रश्चक्रायुधसारथेः शरैस्तस्य।
निहतः किरीटसूनोरस्मत्सेनाकृतान्तस्य ॥ ३० ॥

दुर्योधन —कर्णाननेन्दुस्मरणात् क्षुभितः शोकसागरः।
वाडवेनेव शिखिना पीयते क्रोधजेन मे ॥ ३१ ॥

तात, अम्ब, प्रसीदतम्।

ज्वलनः शोकजन्मा मामयं दहति दुःसहः ।
समानायां विपत्तौ मे वरं संशयितं रणे ॥३२॥

धृतराष्ट्रः—(दुर्योधनं परिष्वज्य रुदन्)

भवति तनय लक्ष्मीः साहसेष्वीदृशेषु
द्रवति हृदयमेतद्भीममुत्प्रेक्ष्य भीमम् ।
अनिकृतिनिपुणं ते चेष्टितं मानशौण्ड
च्छलबहुलमरीणां सङ्गरं हा हतोऽस्मि ॥३३॥

गान्धारी—जात, तैनैव सुतशतकृतान्तेन वृकोदरेण समं समरं मार्गयसे ।

दुर्योधनः—तिष्ठतु तावद्वृकोदरः ।

पापेन येन हृदयस्य मनोरथो मे
सर्वाङ्गचन्दनरसो नयनाभिलेन्दुः ।
पुत्रस्तवाम्ब तव तात नयैकशिष्यः
कर्णो हतः सपदि तत्र शराः पतन्तु ॥ ३४ ॥

सूत, अलमिदानीं कालातिपातेन । सज्जं मे रथमुपहर । भयं चेत्पाण्डवेभ्यस्तिष्ठ । गदामात्रसहाय एष समरभुवमवतरामि ।

सूतः—अलमन्यथा सम्भावितेन । अयमहमागत एव । (निष्क्रान्तः ।

धृतराष्ट्रः—वत्स दुर्योधन, यदि स्थिरः प्रयासमान्दस्धुमयं ते व्यवसायस्तत्सविदितेषु धीरेषु सेनापतिः कश्चिदभिषिच्यताम् ।

दुर्योधनः—नन्वभिषिक्त एव ।

गान्धारी—जात कतरः पुनः स यस्मिन्नाशामवलम्बिष्ये ।

धृतराष्ट्रः किं वा शल्य उत वाश्वत्थामा ।

सञ्जयः—हा कष्टम् ।

गते भीष्मे हते द्रोणे कर्णे च विनिपातिते ।
आशा बलवती राजन् शल्यो जेष्यति पाण्डवान् ॥३५॥

दुर्योधन —किं वा शल्येनोत वाश्वत्थाम्ना ।
कर्णालिङ्गनदायी वा पार्थप्राणहरोऽपि वा ।
अनिवारितसम्पातैरयमास्माश्रुवारिभि. । ३६ ॥

प्रविश्य सम्भ्रान्त) सूत —आयुष्मन्,
भीमार्जुनौ रथारूढौ पृच्छन्तौ स्वामितस्तत ।

सर्वे—कश्च कश्च ।

सूत —स कर्णारि स च क्रूरो वृककर्मा वृकोदर ॥ ३७ ॥

गान्धारी —(सभयम्) जात किमत्र प्रतिपत्तव्यम् ।

दुर्योधनः—ननु सन्निहितैवेयं गदा।

गान्धारी—हा हतास्मि मन्दभागिनी ।

दुर्योधन.—अम्ब, अलमिदानीं कार्पण्येन । सञ्जय, रथमारोप्य पितरौ शिबिरं प्रतिष्ठस्व । समागतोऽस्माकं शोकापनोदी जन । ८

धृतराष्ट्र —वत्स, क्षणमेकं प्रतीक्षस्व यावदनयोर्भावमुपलभे ।

दुर्योधनः—तात किमनेनोपलम्भेन ।

(तत प्रविशतो भीमार्जुनौ ।)

भीम —भो भो सुयोधनानुजीविनः किमिति सम्भ्रमादयथार्थं चरन्ति भवन्त । कथयत तावदिदमावयोरागमनं स्वामिनस्तस्य कुरुपतेः । अलमावयो शङ्कया ।

दुर्योधन —सूत, कथय गत्वोभयोरयं तिष्ठतीति ।

सूत —यथाज्ञापयति देव । तावुपसृत्य) ननु भो वृकोदरार्जुनौ, एष महाराजस्तातेनाम्बया च सह न्यग्रोधच्छायायामुपविष्टस्तिष्ठति ।

अर्जुन —आर्य, प्रसीद । न युक्तं पुत्रशोकोपपीडितौ पितरौ पुनरस्मद्दर्शनेन भृशमुद्वेजयितुम् । तद् गच्छावः ।

भीमः—मूढ, अनुल्लङ्घनीयः समुदाचारः । न युक्तमनभिवाद्य गुरून्गन्तुम् । (उपसृत्य) सञ्जय, पित्रोर्नमस्कारं श्रावय । अथवा तिष्ठ । स्वयं विश्राव्य नामकर्मणी वन्दनीया गुरवः ।

अर्जुनः—(उपगम्य) तात, अम्ब,

सकलरिपुजयाशा यत्र बद्धा सुतैस्ते
तृणमिव परिभूतो यस्य गर्वेण लोकः ।
रणशिरसि निहन्ता तस्य राधासुतस्य
प्रणमति पितरौ वां मध्यमः पाण्डवोऽयम् ॥ ३८ ॥

भीमः—चूर्णिताशेषकौरव्यः क्षीबो दुःशासनासृजा ।
भङ्क्ता सुयोधनस्योर्वोर्भीमोऽयं शिरसाञ्चति ॥३९॥

धृतराष्ट्रः—दुरात्मन् वृकोदर, न खल्विदं भवतैव केवलं सपत्नानामपकृतम् । यावत् क्षत्रं तावत्समरविजयिनो जिता हताश्च वीराः । तत्किमेवं विकत्थनाभिरस्मानुद्वेजयसि ।

भीमः—तात, अलं मन्युना ।

(नेपथ्ये)—भो भो भीमसेनार्जुनौ, एष खलु श्रीमानजातशत्रुर्देवो युधिष्ठिरः समाज्ञापयति ।

उभौ—किमाज्ञापयत्यार्यः ।

(पुनर्नेपथ्ये)—

कुर्वन्त्वाप्ता हतानां रणशिरसि नृणां वह्निसाद्देहभारा-
नश्रून्मिश्रं कथञ्चिद्ददतु जलममी बान्धवा बान्धवेभ्यः ।
मार्गन्तां ज्ञातिदेहान्हतनरगहने खण्डितान्गृध्रकङ्कै-
रस्तं भास्वान्प्रयातः सह रिपुभिरयं संह्रियन्तां बलानि ॥

उभौ—यदाज्ञापयत्यार्यः । (निष्क्रान्तौ ।)

(नेपथ्ये)—अरे रे गाण्डीवाकर्षणबाहुशालिन्, अर्जुन अर्जुन, क्वेदानीं गम्यते ।

कर्णक्रोधेन युष्मद्विजयि धनुरिदं त्यक्तमेतान्यहानि
प्रौढं विक्रान्तमासीद्वन इव भवतां शून्ये रणेऽस्मिन् ।

स्पर्शं स्मृत्वोत्तमाङ्गे पितुरनवजितन्यस्तहेतेरपेतः
कल्पाग्निः पाण्डवानां द्रुपदसुतचमूघस्मरो द्रौणिरस्मि ॥

धृतराष्ट्रः—(आकर्ण्य सहर्षम्) वत्स दुर्योधन, द्रोणवधपरिभवोद्दीपितक्रोधपावकः पितुरपि समधिकबलः शिक्षावानमरोपमश्चायमश्वत्थामा प्राप्तः । तत्प्रत्युपगमनेन तावदयं सम्भाव्यतां वीरः ।

गान्धारी—जात, प्रत्युद्गच्छैनं महाभागम् ।

दुर्योधन—तात अम्ब, किमनेनाङ्गराजवधाशंसिना वृथायौवनशस्त्रबलभरेण ।

धृतराष्ट्रः—वत्स न खल्वस्मिन् काले पराक्रमवतामेवंविधानां वाङ्मात्रेणापि विरागमुत्पादयितुमर्हसि ।

(प्रविश्य) अश्वत्थामा—विजयतां कौरवाधिपतिः ।

दुर्योधन—(उत्थाय) गुरुपुत्र, इत आस्यताम् । (उपवेशयति ।)

अश्वत्थामा—राजन्दुर्योधन,

कर्णेन कर्णसुभगं बहु यत्तदुक्त्वा
यत्सङ्गरेषु विहितं विदितं त्वया तत् ।
द्रौणिस्त्वधिज्यधनुरापतितोऽभ्यमित्र-
मेषोऽधुना त्यज नृप प्रतिकारचिन्ताम् ॥ ४२ ॥

दुर्योधन—(साभ्यसूयम्) आचार्यपुत्र,

अवसानेऽङ्गराजस्य योद्धव्यं भवता किल ।
ममाप्यन्ते प्रतीक्षस्व क्व कर्णः क्व सुयोधनः ॥४३॥

अश्वत्थामा—(स्वगतम्) कथमद्यापि स एव कर्णपक्षपातः । अस्मासु च परिभवः । (प्रकाशम्) राजन्कौरवेश्वर, एवं भवतु । (निष्क्रान्तः ।)

धृतराष्ट्रः—वत्स, क एष ते व्यामोहो यदस्मिन्नपि काले एवंविधस्य महाभागस्याश्वत्थाम्नो वाक्पारुष्येणापरागमुत्पादयसि ।

दुर्योधन.—किमस्याप्रियमनृतं च मयोक्तम्। किं वा नेदं क्षोभस्थानम्। पश्य।

अकलितमहिमानं क्षत्रियैरात्तचापैः
समरशिरसि युष्मद्भाग्यदोषाद्विपन्नम्।
परिवदति समक्षं मित्रमङ्गाधिराजं
मम खलु कथयास्मिन्को विशेषोऽर्जुने वा ॥ ४४ ॥

धृतराष्ट्रः—वत्स, तथापि कोऽत्र दोष.। अवसानमिदानीं भरतकुलस्य। सञ्जय, किमिदानीं करोमि मन्दभाग्य.। (विचिन्त्य भवत्वेवं तावत्। सञ्जय, मद्वचनाद् ब्रूहि भारद्वाजमश्वत्थामानम्।

स्मरति न भवान्पीतं स्तन्यं विभज्य सहामुना
मम च मृदितं क्षौमं बाल्ये त्वदङ्गविवर्तनैः।
अनुजनिधनस्फीताच्छोकादतिप्रणयाच्च यद्
वचनविकृतिष्वस्य क्रोधो मुधा क्रियते त्वया ॥४५॥

सञ्जय.—यदाज्ञापयति तात। (उत्तिष्ठति।)

धृतराष्ट्रः—अपि चेदमन्यत्त्वया वक्तव्यम्।

यन्मोचितस्तव पिता वितथेन शस्त्रं
यत्तादृशः परिभव स तथाविधेऽभूत्।
एतद्विचिन्त्य बलमात्मनि पौरुषं च
दुर्योधनोक्तमपहाय विधास्यसीति ॥४६॥

सञ्जय—यदाज्ञापयति तात.। (निष्क्रान्त।)

दुर्योधन—सूत, साङ्ग्रामिकं मे रथमुपकल्पय

सूतः—यदाज्ञापयत्यायुष्मान्। (निष्क्रान्त.।)

धृतराष्ट्रः—गान्धारि, इतो वयं मद्राधिपतेः शल्यस्य शिबिरमेव गच्छाम.। वत्स, त्वमप्येवं कुरु।

(परिक्रम्य निष्क्रान्ताः सर्वे।)

मरीचि-वृत्तान्तः ।

देव, त्वयि तदावतीर्णे द्विजोपकारायासुरविवरं त्वदन्वेषणप्रसृते च मित्रगणेऽहमपि महीमटन् 'अङ्गेषु गङ्गातटे बहिश्चम्पायाः कश्चिदस्ति तपःप्रभावोत्पन्नदिव्यचक्षुर्मरीचिर्नाम महर्षि' इति कुतश्चित् संलपतो जनसमाजादुपलभ्यामुतो बुभुत्सुस्त्वद्गतिं तमुद्देशमगमम् । न्यशामयं च तस्मिन्नाश्रमे कस्यचिच्चूतपोतकस्य छायायां कमप्युद्विग्नवर्णं तापसम् । अमुना चातिथिवदुपचरितः क्षणं विश्रान्तः 'क्वासौ भगवान्मरीचिः । तस्मादहमुपलिप्सुः प्रसङ्गप्रोषितस्य सुहृदो गतिम् । आश्चर्यज्ञाननिधिर्हि स महर्षिर्महीयान् विश्रुत' इत्यवादिषम् । अथासावुष्णमायतं च निःश्वस्याशंसत्— 'आसीत्तादृशो मुनिरस्मिन्नाश्रमे । तमेकदा काममञ्जरी नामाङ्गपुरीवतंसस्थानीया वारयुवतिरश्रुबिन्दुतारकितपयोधरा सनिर्वेदमभ्येत्य कीर्णशिखण्डास्तीर्णभूमिरभ्यवन्दिष्ट । तस्मिन्नेव च क्षणे मातृप्रमुखस्तदाप्तवर्गः सानुक्रोशमनुप्रधावितस्तत्रैवाविच्छिन्नपातमपतत् । स किल कृपालुस्तं जनमार्द्रया गिराश्वास्यार्तिकारणं तां गणिकामपृच्छत् । सा तु सव्रीडेव सविषादेव सगौरवेव चाब्रवीत् –'भगवन्, ऐहिकस्य सुखस्याभाजनं जनोऽयमामुष्मिकाय श्वोवसीयायाभ्युपपत्तिविश्रुतयोर्भगवत्पादयोर्मूलं शरणमभिप्रपन्न' इति । तस्यास्तु जनन्युदञ्जलिः पलितशारशिरःखण्डबन्धस्पृष्टभूमिरभाषत-'भगवन्, अस्या मे दोषमेषा वो दासी विज्ञापयति । दोषश्च मम स्वाधिकारानुष्ठापनम् । एष हि गणिकामातुरधिकारो यद्दुहितुर्जन्मनः प्रभृत्येवाङ्गक्रिया, तेजोबलवर्णमेधासंवर्धनेन

वोपाग्निधातुसाम्यकृता मितेनाहारेण शरीरपोषणम्, आपन्नमातृपरिपितुरप्यनतिदर्शनम् जन्मदिने पुण्यदिने चोत्सवोत्तरो मङ्गलविधि, अध्यापनमनङ्गविद्यानां साङ्गानाम्, नृत्यगीतवाद्यनाट्यचित्रास्वाद्यगन्धपुष्पकलासु लिपिज्ञानवचनकौशलादिषु च सम्यग्विनयनम्, शब्दहेतुसमयविद्यासु वार्तामात्रावबोधनम्, आजीवज्ञाने क्रीडाकौशले सजीव-निर्जीवासु च द्यूतकलास्वभ्यन्तरीकरणम्, यात्रोत्सवादिष्वादरप्रसाधितायाः स्फीतपरिवर्हायाः प्रकाशनम् प्रसङ्गवत्यां सङ्गीतादिक्रियायां पूर्वसंगृहीतैर्ग्राहवाग्भिः, सिद्धिलम्भनम्, दिङ्मुखेषु तस्याश्चित्कल्पवित्तकैर्यश प्रख्यापनम्, कार्तान्तिकादिभि कल्याणलक्षणोद्घोषणम्, पीठमर्दविटविदूषकैर्भिक्षुक्यादिभिश्च नागरिकसमवायेषु रूपशीलशिल्पसौन्दर्यमाधुर्यप्रस्तावना, युवजनमनोरथलक्ष्यभूतायाः प्रभूततमेन शुल्केनावस्थापनम्, स्वतो रागान्धाय तद्भावदर्शनोन्मादिताय वा जातिरूपवयोऽर्थशक्तिशौचत्यागवाद्यदाक्षिण्यशिल्पशील माधुर्योपपन्नाय स्वतन्त्राय प्रदानम्, अधिकगुणायास्वतन्त्राय प्राततमायाल्पेनापि बहुव्यपदेशेनार्पणम्, अस्वतन्त्रेण वा गान्धर्वसमागमेन तद्गुरुभ्यः शुल्कापहरणम्, अलाभेऽर्थस्य कामस्वीकृते स्वामिन्यधिकरणे च साधनम् रक्तस्य दुहितृकचाग्निणीव्रतानुष्ठापनम् नित्यनैमित्तिकप्रीतिदायकतया हृतारिष्टानां गम्यधनानां चित्रैरुपायैरपहरणम्, अदधता लुब्धप्रायेण च विगृह्यासनम्, प्रतिहस्तितप्रोत्साहनेन लुब्धस्य रागिणामत्यागशक्तिसन्धुक्षणम्, असारस्य वाक्संतस्पालीकोपक्रोशनैर्दुहितृनिरोधनैर्व्रीडोत्पादनैरन्याभियोगस्वमानैश्चापवाहनम्, अर्थदैरनर्थप्रतिघातिभिश्चानिन्द्यैरिश्वैरनुवद्धार्थानर्थसंशयान् विचार्य भूयोभूय संयोजनमिति । गणिकायाश्च सर्वथा मातुर्मातृकायाश्च

शासनानुवृत्तिः । एवं स्थितेऽसावतिक्रम्य स्वकुलधर्ममर्थनिरपेक्षा गुणेभ्य एव स्वं यौवनं विचिक्रीषते । कुलस्त्रीवृत्तमेवाच्युतमनुतिष्ठासति । गम्यजनश्च भूयानर्थयोग्यः प्रत्याचक्षाणयाऽनया प्रकोपितः । स्वकुटुम्बकं चावसादितम् । एषा कुमतिर्न कल्याणी' इति निवारयन्त्या मयि वनवासाय कोपात्प्रस्थिता । सा चेदियमहार्यनिश्चया सर्व एष जनोऽत्रैवानन्यगतिरनशनेन संस्थास्यते' इत्यरोदीत् । अथ सा चारुयुवतिस्तेन तापसेन 'भद्रे ननु दुःखाकरोऽयं वनवासः । तस्य फलमपवर्गः स्वर्गो वा । प्रथमस्तु तयोः प्रकृष्टज्ञानसाध्यः प्रायो दुस्सम्पाद एव । द्वितीयस्तु सर्वस्यैव सुलभः कुलधर्मानुष्ठायिनः । तदशक्यारम्भादुपरम्य मातुर्मते वर्तस्व' इति सानुकम्पमभिहिता 'यदीह भगवत्पादमूलमशरणम् शरणमस्तु मम कृपणाया हिरण्यरेता देव एव' इत्युदमनायत । स तु मुनिरनुविमृश्य गणिकामातरमवदत् 'सम्प्रति गच्छ गृहान् । प्रतीक्षस्व कानिचिद्दिनानि यावदियं सुकुमारा सुखोपभोगसमुचिता सत्यरण्यवासव्यसनेनोद्वेजिता भूयोभूयश्चास्माभिर्विबोध्यमाना प्रकृतावेव स्थास्यति' इति । 'तथा' इति तस्याः प्रतियाते स्वजने सा गणिका तमृषिं मन्दस्मितभक्तिदाक्षिण्यविनीयवासिनी नात्यादृतशरीरसंस्कारा वनतरुपोतालवालपूरणदेवतार्चनकुसुमोच्चयरचनप्रयासैरनेकविकल्पोपहारकर्मभिः कामशास्त्राश्च गन्धमाल्यधूपदीपनृत्यगीतवाद्यादिभिः क्रियाभिरेकान्ते च त्रिवर्गसम्बन्धिनीभिः कथाभिरध्यात्मवादैश्चानुरूपैरल्पीयसैव कालेनान्वरञ्जयत् । एकदा च रहसि रक्तं तमुपलक्ष्य 'मूढः खलु लोको यत्सह धर्मेणार्थकामावपि गणयति' इति किञ्चिदस्मयत । 'कथय वासु केनांशेनार्थकामातिशायी धर्मस्तवाभिप्रेत' इति प्रेरिता मरीचिना लज्जामन्थरमारभताभिधातुम्—'इत किल जना

भगवतस्त्रिवर्गबलाबलज्ञानम् । अथवैतदपि प्रकारान्तरं दासजनानुग्रहस्य । भवतु, श्रूयताम् । ननु धर्मादृतेऽर्थकामयोरनुत्पत्तिरेव । तदनपेक्ष एव धर्मो निवृत्तिसुखप्रसूतिहेतुरात्मसमाधानमात्रसाध्यश्च । सोऽर्थकामवद्बाह्यसाधनेषु नात्यायतते । तत्त्वदर्शनोपबृंहितश्च यथाकथंचिदप्यनुष्ठीयमानाभ्यां नार्थकामाभ्यां बाध्यते । बाधितोऽपि चाल्पायासप्रतिसमाहितस्तमपि दोषं निर्हृत्य श्रेयसेऽनल्पाय कल्पते । धर्मपूते च मनसि नभसीव न जातु रजोऽनुषज्यते । तन्मन्ये 'नार्थकामौ धर्मस्य शततमीमपि कलां स्पृशतः' इति । श्रुत्वैतदपिरुदीर्णरागवृत्तिरभ्यधात्— 'अयि विलासिनि साधु पश्यसि । किन्तु जन्मनः प्रभृत्यर्थकामवार्तानभिज्ञा वयम् । ज्ञेयौ चेमौ किंरूपौ किंपरिवारौ किंफलौ च' इति । सा त्ववादीत्— 'अर्थस्तावदर्जनवर्धनरक्षणात्मकः, कृषिपाशुपाल्यवाणिज्यसन्धिविग्रहादिपरिवारस्तीर्थप्रतिपादनफलश्च । कामस्तु विषयातिषक्तचेतसोः स्त्रीपुंसयोर्निरतिशयसुखस्पर्शविशेषः । परिवारस्त्वस्य यावदिह रम्यमुज्ज्वलं च । फलं पुनः परमाह्लादनं स्मर्यमाणमधुरमुदीरिताभिमानमकृत्रिमं सुखमपरोक्षं स्वसंवेद्यमेव । तस्यैव कृते विशिष्टस्थानशालिनः कष्टानि तपांसि महान्ति दानानि दारुणानि युद्धानि भीमानि समुद्रलङ्घनादीनि च नरा समाचरन्ति' इति । निशम्यैतन्नियतिबलान्नु तत्पाटवान्नु स्वबुद्धिमान्द्यान्नु स्वनियममनादृत्य तस्यामसौ प्रासजत् । सा सुदूरं मूढात्मानं च तं प्रवहणेन नीत्वा पुरमुदारशोभया राजवीथ्या स्वभवनमनैषीत् । अभूच्च घोषणा 'अद्य कामोत्सवः' इति । उत्तरेद्युः स्नातानुलिप्तसमारचितमञ्जुमालमारब्धकामिजनवृत्तं निवृत्तस्वव्रताभिलाषं क्षणमपि गतेऽपि तया विना दूयमानं तमुपसृद्धिमता राजमार्गेणोत्सवसमाजं नीत्वा क्वचिदुप-

यन्मोद्देशे युवतिजनशतपरिवृतस्य राज्ञ सन्निधौ स्मित-
मुखेन तेन 'भद्रे, भगवता सह निषीद' इत्यादिष्टा
सविभ्रमं कृतप्रणामा सस्मितं न्यषीदत्। तत्र काचिदुत्थाय
बद्धाञ्जलिरुत्तमाङ्गना 'देव, जितान्ययाहम्। अस्यै दास्यमद्य
प्रभृत्यभ्युपेतं मया' इति प्रभुं प्राशंसीत्। विस्मयहर्षमूलश्च
कोलाहलो लोकस्योदजिहीत। हृष्टेन च राज्ञा महार्हैः रत्नाल
ङ्कारैर्महता च परिबर्हेणानुगृह्य विसृष्टा वारमुख्याभि पौर-
मुख्यैश्च गणशः प्रशस्यमाना स्वभवनमगत्वैव तमृषिमभाषत-
'भगवन्, अयमञ्जलि। चिरमनुगृहीतोऽयं दासजन। स्वार्थे
इदानीमनुष्ठेय इति। स तु रागादर्शनिहत इवोत्क्रान्त्या-
ब्रवीत्— प्रिये, किमेतत्। कुत इदमौदासीन्यम्। क गतस्तव
मय्यसाधारणोऽनुराग इति। अथ सा सस्मितमवादीत्
भगवन् यथाद्य राजकुले मम पराजयोऽभ्युपेतस्तस्याश्च
मम च कस्मिंश्चित्सघर्षे महर्षिमरीचिमावर्जितवतीव श्लाघसे
इति तयाप्यहमभिहिता। दास्यपणबन्धेन चास्मिन्नर्थे
प्रावर्तिषि। सिद्धार्था चास्मि त्वत्प्रसादात् इति। स तया
तथावधूतो दुर्मति, कृताञ्जलय शून्यवन्न्यवतिष्ठ। यस्तत्त्वं
कृतस्तपस्वी त्वमेव मां महाभाग मन्यस्व। स्वशक्तिनिषिक्तं
रागमुद्धृत्य त्वयैव बन्धुरया महद् वैराग्यमर्पितम्। अचिरादेव
शक्य आ मा त्वदर्थसाधनतम कर्तुम्। अस्यामेव नात्यहसा
कृपुर्यां चम्पायाम्' इति।

अथ तन्मनश्च्युततम स्पर्शभियेवास्तं रविरगात्।
ऋषिमुक्तश्च राग सन्ध्यात्वेनास्फुरत्। तत्कथादत्तवैराग्या-
णीव कमलवनानि समकुचन्। अनुमतमुनिशासनस्त्वहमनु-
नैव सहोपास्य सन्ध्यामनुरूपामि कथाभिरनमनुरुध्य नीत-
रात्रि, प्रत्युन्मिषत्युदयमस्य दावकेल्पे कल्पद्रुमोत्सरसाय-
वीरिएयरणार्चिषि तं नमस्कृत्य नगरायोदचलम्।

अथ भगवन्तं मरीचिं वेशकुच्चकादुत्थाय पुनः प्रचितसततपःप्रभावप्रत्यापन्नदिव्यचक्षुषमुपसंगम्य तेनास्यैवंभूतत्वदर्शनमवगमित ।

चन्द्रापीडं प्रति शुकनासस्योपदेशः ।

तात चन्द्रापीड, विदितवेदितव्यस्याधीतसर्वशास्त्रस्य ते नाल्पमप्युपदेष्टव्यमस्ति । केवलं निसर्गत एवाभानुभेद्यमरत्नालोकोच्छेद्यमप्रदीपप्रभापनेयमतिगहनं तमो यौवनप्रभवम् । अपरिणामोपशमो दारुणो लक्ष्मीमदः । कष्टमनञ्जनवर्तिसाध्यमपरमैश्वर्यतिमिरान्धत्वम् । अशिशिरोपचारहार्योऽत्यन्ततीव्रो दर्पदाहज्वरोष्मा । सततममूलमन्त्रगम्यो विषमो विषयविषास्वादमोहः । नित्यमस्नानशौचबध्यो बलवान्रागमलावलेपः । अजस्रमक्षपावसानप्रबोधा घोरा च राज्यसुखसंनिपातनिद्रा भवति । इत्यतो विस्तरेणाभिधीयसे । गर्भेश्वरत्वमभिनवयौवनत्वमप्रतिमरूपत्वममानुषशक्तित्वं चेति महतीयं खल्वनर्थपरम्परा । सर्वाविनयानामेकैकमप्येषामायतनम् । किमुत समवायः । यौवनारम्भे च प्रायः शास्त्रजलप्रक्षालननिर्मलापि कालुष्यमुपयाति बुद्धिः । अनुज्झितधवलतापि सरागैव भवति यूनां दृष्टिः । अपहरति च वात्येव शुष्कपत्रं समुद्भूतरजोभ्रान्तिरतिदूरमात्मेच्छया यौवनसमये पुरुषं प्रकृतिः । इन्द्रियहरिणहारिणी च सततमतिदुरन्तेयमुपभोगमृगतृष्णिका । नवयौवनकषायितात्मनश्च स-

विलीनानीव तान्येव विषयस्वरूपाण्यास्वाद्यमानानि मधुरतरा
ण्यापतन्ति मनसः । नाशयति च दिङ्मोह इवोन्मार्गप्रवर्तकः
पुरुषमत्यासङ्गो विषयेषु । भवादृशा एव भवन्ति भाजनान्यु
पदेशानाम् । अपगतमले हि मनसि स्फटिकमणाविव रज
निकरगभस्तयो विशन्ति सुखमुपदेशगुणाः । गुरुवचनममल
मपि सलिलमिव महदुपजनयति श्रवणस्थितं शूलमभव्यस्य ।
इतरस्य तु करिण इव शङ्खाभरणमाननशोभासमुदयमधिक
तरमुपजनयति । हरति च सकलमतिमलिनमप्यन्धकारमिव
दोषजातं प्रदोषसमयनिशाकर इव गुरूपदेशः । प्रशमहेतुर्वय
परिणाम इव पलितरूपेण शिरसिजजालममलीकुर्वन्गुणरूपेण
तदेव परिणमयति । अयमेव चानास्वादितविषयरसस्य ते
काल उपदेशस्य । कुसुमशरशरप्रहारजर्जरिते हि हृदये जल-
मिव गलत्युपदिष्टम् । अकारणं च भवति दुष्प्रकृतेरन्वय
श्रुतं वा विनयस्य । चन्दनप्रभवो न दहति किमनलः । किं वा
प्रशमहेतुनापि न प्रचण्डतरीभवति वडवानलो वारिणा ।
गुरूपदेशश्च नाम पुरुषाणामखिलमलप्रक्षालनक्षममजलं स्ना
नमनुपजातपलितादिवैरूप्यमजरं वृद्धत्वमनारोपितमेदोदोषं
गुरुकरणमसुवर्णविरचनमग्राम्यं कर्णाभरणमतीतज्योतिरा-
लोको नोद्वेगकरः प्रजागरः । विशेषेण तु राज्ञाम् । विरला हि
तेषामुपदेष्टारः । प्रतिशब्दक इव राजवचनमनुगच्छति जनो
भयात् । उद्दामदर्पश्वयथुस्थगितश्रवणविवराश्चोपदिश्यमान-
मपि ते न शृण्वन्ति । शृण्वन्तोऽपि च गजनिमीलितेनावधी-
रयन्तः खेदयन्ति हितोपदेशदायिनो गुरून् । अहङ्कारदाहज्वर-
मूर्छान्धकारिता विह्वला हि राजप्रकृतिः । अर्थाभिमानो
न्मादकारीणि धनानि । राज्यविषविकारतन्द्राप्रदा राजलक्ष्मीः ।

आलोकयतु तावत्कल्याणाभिनिवेशी लक्ष्मीमेव प्रथमम् ।
इयं हि सुभटखड्गमण्डलोत्पलवनविभ्रमभ्रमरी लक्ष्मीः क्षीर-

सागरात्पारिजातपल्लवेभ्यो रागमिन्दुशकलादेकान्तवक्रतामुच्चैःश्रवसश्चञ्चलतां कालकूटान्मोहनशक्तिं मदिराया मदं कौस्तुभमणेरतिनैष्ठुर्यमित्येतानि सहवासपरिचयवशाद्विरहविनोदचिह्नानि गृहीत्वेवोद्गता। न ह्येवंविधमपरमपरिचितमिह जगति किञ्चिदस्ति यथेयमनार्या। लब्धापि खलु दुःखेन परिपाल्यते। दृढगुणपाशसन्दाननिष्पन्दीकृतापि नश्यति। उद्दाममदर्पभटसहस्रोल्लासितासिलतापञ्जरविधृताप्यपक्रामति। मदजलदुर्दिनान्धकारगजघटितघनघटापरिपालितापि प्रपलायते। न परिचयं रक्षति। नाभिजनमीक्षते। न रूपमालोकयते। न कुलक्रममनुवर्तते। न शीलं पश्यति। न वैदग्ध्यं गणयति। न श्रुतमाकर्णयति। न धर्ममनुरुध्यते। न त्यागमाद्रियते। न विशेषज्ञतां विचारयति। नाचारं पालयति। न सत्यमनुबुध्यते। न लक्षणं प्रमाणीकरोति। गन्धर्वनगरलेखेव पश्यत एव नश्यति। अद्याप्यारूढमन्दरपरिवर्तावर्तभ्रान्तिजनितसंस्कारेव परिभ्रमति। कमलिनीसञ्चरणव्यतिकरलग्ननलिननालकण्टकेव न क्वचिन्निर्भरमाबध्नाति पदम्। अतिप्रयत्नविधृतापि परमेश्वरगृहेषु विविधगन्धगजगण्डमधुपानमत्तेव परिस्खलति। पारुष्यमिवोपशिक्षितुमसिधारासु निवसति। विश्वरूपत्वमिव ग्रहीतुमाश्रिता नारायणमूर्तिम्। अप्रत्ययबहुला च दिवसान्तकमलमिव समुपचितमूलदण्डकोषमण्डलमपि मुञ्चति भूभुजम्। गङ्गेव वसुजनन्यपि तरङ्गबुद्बुदचञ्चला। दिवसकरगतिरिव प्रकटितविविधसंक्रान्तिः। पातालगुहेव तमोबहुला। हिडिम्बेव भीमसाहसैकहार्यहृदया। प्रावृडिवाचिरद्युतिकारिणी। दुष्टपिशाचीव दर्शितानेकपुरुषोच्छ्राया स्वल्पसत्त्वमुन्मत्तीकरोति। सरस्वतीपरिगृहीतमीर्ष्ययेव नालिङ्गति जनम्। गुणवन्तमपवित्रमिव न स्पृशति। उदारसत्त्वममङ्गलमिव न बहु मन्यते।

सुजनमनिमित्तमिव न पश्यति। अभिजातमहिमिव लङ्घयति । शूरं कण्टकमिव परिहरति । दातारं दुःस्वप्नमिव न स्मरति । विनीतं पातकिनमिव नोपसर्पति । मनस्विनमुन्मत्तमिवोपहसति । परस्परविरुद्धं चेन्द्रजालमिव दर्शयन्ती प्रकटयति जगति निजं चरितम् । तथा हि । सततमूष्माणमारोपयन्त्यपि जाड्यमुपजनयति । उन्नतिमादधानापि नीचस्वभावतामाविष्करोति । तोयराशिसम्भवापि तृष्णां संवर्धयति । ईश्वरतां दधानाप्यशिवप्रकृतित्वमातनोति । बलोपचयमाहरन्त्यपि लघिमानमापादयति । अमृतसहोदरापि कटुकविपाका । विग्रहवत्यप्यप्रत्यक्षदर्शना । पुरुषोत्तमरतापि खलजनप्रिया । रेणुमयीव स्वच्छमपि कलुषीकरोति । यथा यथा चेयं चपला दीप्यते तथा तथा दीपशिखेव कज्जलमलिनमेव कर्म केवलमुद्वमति । तथा हीयं संवर्धनवारिधारा तृष्णाविषवल्लीनां व्याधगीतिरिन्द्रियमृगाणां परामर्शधूमलेखा सच्चरितचित्राणां विभ्रमशय्या मोहदीर्घनिद्राणां निवासजीर्णवलभी धनमदपिशाचिकानां तिमिरोद्गतिः शास्त्रदृष्टीनां पुरःपताका सर्वाविनयानामुत्पत्तिनिम्नगा क्रोधावेगग्राहाणामापानभूमिर्विषयमधूनां सङ्गीतशाला भ्रूविकारनाट्यानामावासदरी दोषाशीविषाणामुत्सारणवेत्रलता सत्पुरुषव्यवहाराणामकालप्रावृड् गुणकलहंसकानां विसर्पणभूमिर्लोकापवादविस्फोटकानां प्रस्तावना कपटनाटकस्य कदलिका कामकरिणो वध्यशाला साधुभावस्य राहुजिह्वा धर्मेन्दुमण्डलस्य । न हि तं पश्यामि यो ह्यपरिचितयानया न निर्भरमुपगूढो यो वा न विप्रलब्धः । नियतमियमालेख्यगतापि चलति पुस्तकमय्यपीन्द्रजालमाचरति उत्कीर्णापि विप्रलभते श्रुताप्यभिसन्धत्ते चिन्तितापि वञ्चयति ।

एवंविधयापि चानया दुराचारया कथमपि दैववशेन परि

गृहीता विक्लवीभवन्ति राजानः। सर्वाविनयाधिष्ठानतां च गच्छन्ति। तथाहि। अभिषेकसमय एवैषां मङ्गलकलशजलैरिव प्रक्षाल्यते दाक्षिण्यम्। अग्निकार्यधूमेनेव मलिनीभवति हृदयम्। पुरोहितकुशाग्रसंमार्जनीभिरिवापनीयते क्षान्तिः। उष्णीषपट्टबन्धेनेवाच्छाद्यते जरागमनस्मरणम्। आतपत्रमण्डलेनेवापवार्यते परलोकदर्शनम्। चामरपवनैरिवापह्रियते सत्यवादिता। वेत्रदण्डैरिवोत्सार्यन्ते गुणाः। जयशब्दकलकलैरिव तिरस्क्रियन्ते साधुवादाः। ध्वजपटपल्लवैरिव परामृश्यते यशः। तथाहि। केचिच्छ्रमवशशिथिलशकुनिगलपुटचपलाभिः खद्योतोन्मेषमुहूर्तमनोहराभिर्मनस्विजनगर्हिताभिः सम्पद्भिः प्रलोभ्यमाना धनलवलाभावलेपविस्मृतजन्मानोऽनेकदोषोपचितेन दुष्टासृजेव रागावेशेन बाध्यमाना विविधविषयग्रासलालसैः पञ्चभिरप्यनेकसहस्रसंख्यैरिवेन्द्रियैरायास्यमाना प्रकृतिचञ्चलतया लब्धप्रसरेणैकेनापि शतसहस्रतामिवोपगतेन मनसाकुलीक्रियमाणा विह्वलतामुपयान्ति। ग्रहैरिव गृह्यन्ते। भूतैरिवाभिभूयन्ते। मन्त्रैरिवावेश्यन्ते। सत्त्वैरिवावष्टभ्यन्ते। वायुनेव विडम्ब्यन्ते। पिशाचैरिव ग्रस्यन्ते। मदनशरैर्मर्माभिहता इव मुखभङ्गसहस्राणि कुर्वते। धनोष्मणा पच्यमाना इव तिर्यक्परिभ्रमन्ति। अधर्मभग्नगतयः पङ्गव इव परेण सञ्चार्यन्ते। मृषावादविपाकसञ्जातमुखरोगा इवातिकृच्छ्रेण जल्पन्ति। सप्तच्छदतरव इव कुसुमरजोविकारैरासन्नवर्तिनां शिरःशूलमुत्पादयन्ति। आसन्नमृत्यव इव बन्धुजनमपि नाभिजानन्ति। उत्कुपितलोचना इव तेजस्विनो नेक्षन्ते। कालदष्टा इव महामन्त्रैरपि न प्रतिबुध्यन्ते। जातुषाभरणानीव सोष्माणं न सहन्ते। दुष्टवारणा इव महामानस्तम्भनिश्चलीकृता न गृह्णन्त्युपदेशम्। तृष्णाविषमूर्छिता कनकमयमिव सर्वं

पश्यन्ति। इषव इव पानवर्द्धिततैक्ष्ण्याः परप्रेरिता विनाशयन्ति। दूरस्थितान्यपि फलानीव दण्डविक्षेपैर्महाकुलानि शातयन्ति। अकालकुसुमप्रसवा इव मनोहराकृतयोऽपि लोकविनाशहेतवः। श्मशानाग्नय इवातिरौद्रभूतयः। तैमिरिका इवादूरदर्शिनः। उपसृष्टा इव क्षुद्राधिष्ठितभवनाः। श्रूयमाणा अपि प्रेतपटहा इवोद्वेजयन्ति। चिन्त्यमाना अपि महापातकाध्यवसाया इवोपद्रवमुपजनयन्ति। अनुदिवसमापूर्यमाणाः पापेनेवाध्मातमूर्तयो भवन्ति। तदवस्थाश्च व्यसनशतशरव्यतामुपगता वल्मीकतृणाग्रावस्थिता जलबिन्दव इव पतितमप्यात्मानं नावगच्छन्ति।

अपरे तु स्वार्थनिष्पादनपरैर्धनपिशितग्रासगृध्रैरास्थाननलिनीबकैर्धूर्तैर्द्यूतं विनोद इति मृगया श्रम इति पानं विलास इति प्रमत्तता शौर्यमिति दारपरित्यागोऽव्यसनितेति गुरुवचनावधीरणमपरप्रणेयत्वमित्यजितभृत्यता सुखोपसेव्यत्वमिति नृत्यगीतवाद्यवेश्याभिसक्ती रसिकतेति महापराधानवकर्णनं महानुभावतेति परिभवसहत्वं क्षमेति स्वच्छन्दता प्रभुत्वमिति देवावमाननं महासत्त्वतेति बन्दिजनख्यातिर्यश इति तरलतोत्साह इत्यविशेषज्ञतापक्षपातित्वमिति दोषानपि गुणपक्षमध्यारोपयद्भिरन्तः स्वयमपि विहसद्भिः प्रतारणकुशलैर्धूर्तैरमानुषोचिताभिः स्तुतिभिः प्रतार्यमाणा वित्तमदमत्तचित्ता निश्चेतनतया तथैवेत्यात्मन्यारोपितालीकाभिमाना मर्त्यधर्माणोऽपि दिव्यांशावतीर्णमिव सदैवतमिवातिमानुषमात्मानमुत्प्रेक्षमाणाः प्रारब्धदिव्योचितचेष्टानुभावाः सर्वजनस्योपहास्यतामुपयान्ति। आत्मविडम्बनां चानुजीविना जनेन क्रियमाणामभिनन्दन्ति। मनसा देवताध्यारोपणप्रतारणादसद्भूतसम्भावनोपहताश्चान्तःप्रविष्टापरभुजद्वयमिवात्मबाहुयुगलं सम्भावयन्ति। त्वगन्तरिततृतीय-

लोचनं स्वललाटमाशङ्कन्ते । दर्शनप्रदानमप्यनुग्रहं गणयन्ति । दृष्टिपातमप्युपकारपक्षे स्थापयन्ति । सम्भाषणमपि संविभागमध्ये कुर्वन्ति । आज्ञामपि वरप्रदानं मन्यन्ते । स्पर्शमपि पावनमाकलयन्ति । मिथ्यामाहात्म्यगर्वनिर्भराश्च न प्रणमन्ति देवताभ्यः । न पूजयन्ति द्विजातीन् । न मानयन्ति मान्यान् । नार्चयन्त्यर्चनीयान् । नाभिवादयन्त्यभिवादनार्हान् । नाभ्युत्तिष्ठन्ति गुरून् । अनर्थकायासान्तरितविषयोपभोगसुखमित्युपहसन्ति विद्वज्जनम् । जरावैक्लव्यप्रलपितमिति पश्यन्ति वृद्धजनोपदेशम् । आत्मप्रज्ञापरिभव इत्यसूयन्ति सचिवोपदेशाय । कुप्यन्ति हितवादिने । सर्वथा तमभिनन्दन्ति तमालपन्ति तं पार्श्वे कुर्वन्ति तं संवर्धयन्ति तेन सह सुखमवतिष्ठन्ते तस्मै ददति तं मित्रतामुपनयन्ति तस्य वचनं शृण्वन्ति तत्र वर्षन्ति तं बहु मन्यन्ते तमाप्ततामापादयन्ति योऽहर्निशमनवरतमुपरचिताञ्जलिरधिदैवतमिव विगतान्यकर्तव्यः स्तौति यो वा माहात्म्यमुद्भावयति । किं वा तेषां साम्प्रतं येषामतिनृशंसप्रायोपदेशनिर्घृणं कौटिल्यशास्त्रं प्रमाणमभिचारक्रियाक्रूरैकप्रकृतयः पुरोधसो गुरवः पराभिसन्धानपरा मन्त्रिण उपदेष्टारो नरपतिसहस्रभुक्तोज्झितायां लक्ष्म्यामासक्तिर्मारणात्मकेषु शास्त्रेष्वभियोगः सहजप्रेमार्द्रहृदयानुरक्ता भ्रातर उच्छेद्याः ।

तदेवंप्रायेऽतिकुटिलकष्टचेष्टासहस्रदारुणे राज्यतन्त्रेऽस्मिन्महामोहकारिणि च यौवने, कुमार, तथा प्रयतेथा यथा नोपहस्यसे जनैर्न निन्द्यसे साधुभिर्न धिक्क्रियसे गुरुभिर्नोपालभ्यसे सुहृद्भिर्न शोच्यसे विद्वद्भिः, यथा च न प्रतार्यसे कुशलैर्नास्वाद्यसे भुजङ्गैर्नावलुप्यसे सेवकवृकैर्न वञ्च्यसे धूर्तैर्न प्रलोभ्यसे वनिताभिर्न विडम्ब्यसे लक्ष्म्या न नर्त्यसे मदेन नोन्मत्तीक्रियसे मदनेन नाक्षिप्यसे विषयैर्न विकृष्यसे

रागेण नापह्रियसे सुखेन । कामं भवान्प्रकृत्यैव धीर । पित्रा च महता प्रयत्नेन समारोपितसंस्कार । तरलहृदयमप्रतिबुद्ध च मदयन्ति धनानि । तथापि भवद्गुणसन्तोषो मामेव मुखरीकृतवान् । इदमेव च पुन पुनरभिधीयसे । विद्वांसमपि सचेतनमपि महासत्त्वमप्यभिजातमपि धीरमपि प्रयत्नवन्तमपि पुरुषमियं दुर्विनीता खलीकरोति लक्ष्मीरिति । सर्वथा कल्याणैः पित्रा क्रियमाणमनुभवतु भवान्नवयौवराज्याभिषेकमङ्गलम् । कुलक्रमागतामुद्वह पूर्वपुरुषैरूढां धुरम् । अवनमय द्विषतां शिरांसि । उन्नमय बन्धुवर्गम् । अभिषेकानन्तरं च प्रारब्धदिग्विजय परिभ्रमन्विजितामपि तव पित्रा सप्तद्वीपभूषणां पुनर्विजयस्व वसुन्धराम् । अयं च ते कालः प्रतापमारोपयितुम् । आरूढप्रतापो हि राजा त्रैलोक्यदर्शीव सिद्धादेशो भवति ।

महाश्वेता–वृत्तान्तः ।

राजपुत्र, स्मिनेनातिनिर्घृणहृदयाया मम मन्दभाग्याया पापाया जन्मन प्रभृति वैराग्यवृत्तान्तेनाश्रवणीयेन श्रुतेन । तथापि यदि महत्कुतूहलं तत्कथयामि । श्रूयताम् ।

एतत्प्रायेण कल्याणाभिनिवेशिन श्रुतिविषयमापतितमेव यथा विबुधसद्मन्यप्सरसो नाम कन्यका सन्ति । तासां चतुर्दश कुलानि । एकं भगवत कमलयोनेर्मनस समुत्पन्नम् । अन्यद्वेदेभ्य सम्भूतम् । अन्यदग्नेरुद्भूतम् । अन्यत्पवनात्प्रसूतम् । अन्यदमृतान्मथ्यमानादुत्थितम् । अन्यज्जलाज्जातम् । अन्य-

दर्ककिरणेभ्यो निर्गतम्। अन्यत्सोमरश्मिभ्यो निष्पतितम्। अन्यद्भूमेरुद्भूतम्। अन्यत्सौदामिनीभ्यः प्रवृत्तम्। अन्यन्मृत्युना निर्मितम्। अपरं मकरकेतुना समुत्पादितम्। अन्यत् तु दक्षस्य प्रजापतेरतिप्रभूतानां कन्यकानां मध्ये द्वे सुते मुनिररिष्टा च बभूवतुस्ताभ्यां गन्धर्वैः सह कुलद्वयं जातम्। एवमेतान्येकत्र चतुर्दश कुलानि। गन्धर्वाणां तु दक्षात्मजाद्वितयसम्भवं तदेव कुलद्वयं जातम्। अत्र मुनेस्तनयश्चित्रसेनादीनां पञ्चदशानां भ्रातॄणामधिको गुणैः षोडशश्चित्ररथो नाम समुत्पन्नः। स किल सकलत्रिभुवनप्रख्यातपराक्रमो भगवता समस्तसुरमौलिमालालालितचरणनलिनेनाखण्डलेन सुहृच्छब्देनोपबृंहितप्रभावः सर्वेषां गन्धर्वाणामाधिपत्यमसिलताभरीचिनिचयमेचकितेन बाहुना समुपार्जितं शैशव एवासवान्। इतश्च नातिदूरे तस्यास्माद्भारतवर्षादुत्तरेणानन्तरे किम्पुरुषनाम्नि वर्षे वर्षपर्वतो हेमकूटो नाम निवासः। तत्र च तद्भुजयुगपरिपालितान्यनेकानि गन्धर्वशतसहस्राणि प्रतिवसन्ति। तेनैव चेदं चैत्ररथं नामातिमनोहरं काननं निर्मितम्। इदं चाच्छोदाभिधानमतिमहत्सरः खानितम्। अयं च भवानीपतिरुपरचितो भगवान्। अरिष्टायास्तु पुत्रस्तुम्बुरुप्रभृतीनां सोदर्याणां षण्णां ज्येष्ठो हंसो नाम जगद्विदितो गन्धर्वस्तस्मिन्द्वितीये गन्धर्वकुले गन्धर्वराजेन चित्ररथेनैवाभिषिक्तो बाल एव राज्यपदमासादितवान्। अपरिमितगन्धर्वबलपरिवारस्य तस्यापि स एव गिरिरधिवासः। यत्तु तत्सोममयूखसम्भवमप्सरसां कुलं तस्मात्किरणजालानुसारगलितेन सकलेनेव रजनिकरकलाकलापलावण्येन निर्मिता त्रिभुवननयनाभिरामा भगवती द्वितीयेव गौरी गौरीति नाम्ना हिमकरकिरणावदातवर्णा कन्यका प्रसूता। तां च द्वितीयगन्धर्वकुलाधिपतिर्हंसो मन्दाकिनीमिव क्षीरसागरः प्रणयिनीमकरोत्। सा तु भगवता

मकरकेतुनेव रति शरत्समयेनेव कमलिनी हंसेन संयोजिता सदृशसमागमोपजनितामतिनिर्वृतां मुदमुपगतवती । निखिलान्तःपुरस्वामिनी च तस्याभवत् । तयोश्च तादृशयोर्महात्मनोरहमीदृशी विगतलक्षणा शोकाय केवलमनेकदुःखसहस्रभाजनमेकैवात्मजा समुत्पन्ना । तातस्त्वनपत्यतया सुतजन्मातिरिक्तेन महोत्सवेन मज्जन्माभिनन्दितवान् । अवाप्ते च दशमेऽहनि कृतयथोचितसमाचारो महाश्वेतेति यथार्थमेव नाम कृतवान् । साहं पितृभवने बालतया कलमधुरप्रलापिनी वीणेव गन्धर्वाणामङ्कादङ्कं सञ्चरन्त्यविदितस्नेहशोकायासमनोहरं शैशवमतिनीतवती । क्रमेण च कृतं मे वपुषि वसन्त इव मधुमासेन मधुमास इव नवपल्लवेन नवपल्लव इव कुसुमेन कुसुम इव मधुकरेण मधुकर इव मदेन नवयौवनेन पदम् ।

अथ सकलजीवलोकहृदयानन्ददायकेषु मधुमासदिवसेष्वेकदाहमम्बया सह मधुमासविस्तारितशोभं प्रोत्फुल्लनवनलिनकुमुदकुवलयकह्लारमिदमच्छोदं सरः स्नातुमभ्यागमम् । अत्र च स्नानार्थमागतया भगवत्या पार्वत्या तटशिलातलेषु विलिखितानि सभृङ्गिरिटीनि पांसुनिमग्नकृशपदमण्डलानुमितमुनिजनप्रणामप्रदक्षिणानि त्र्यम्बकप्रतिबिम्बकानि वन्दमाना भ्रमरभरभुग्नगर्भकेसरजर्जरकुसुमोपहाररम्योऽयं लतामण्डपः, परभृतनखकोटिपाटितकुड्मलरागलग्नविवरनिर्गलितमधुधारः सुपुष्पितोऽयं सहकारतरुः, उन्मदमयूरकुलकलकलभीतभुजङ्गमुक्तलता शिशिरेयं चन्दनवीथिका, विकचकुसुमपुञ्जपातसूचितवनदेवताप्रेङ्खोलनयोग्यासनेयं रागद्रोणी, बहलकुसुमरजःपटलमग्नराजहंसपदलेखमतिरमणीयमिदं तीरतरुतलम्, इति स्निग्धमनोहरतरोद्देशदर्शनलोभाक्षिप्तहृदया सह सखीजनेन व्यचरम् ।

एकस्मिंश्च प्रदेशे झटिति वनानिलेनोपनीतं निर्भरविकसितेऽपि काननेऽभिभूतान्यकुसुमपरिमलं विसर्पन्तमतिसुरभितयानुलिम्पन्तमिव तर्पयन्तमिव पूरयन्तमिव घ्राणेन्द्रियमहमहमिकया मधुकरकुलैरनुबध्यमानमनाघ्रातपूर्वममानुषलोकोचितं कुसुमगन्धमभ्यजिघ्रम् । कुतोऽयमित्युपारूढकुतूहला चाहं मुकुलितलोचना तेन कुसुमगन्धेन मधुकरीवाकृष्यमाणा

श्रमशिरःशशाङ्कमिव धृतव्रतम्, त्र्यम्बकलोचनं वशीकर्तुकामं काममिव सनियमम्, अनिमिषन्त्या देहप्रभया कनकमयमिव तं प्रदेशं कुर्वाणम्, रोचनारसलुलितप्रतिसरसमानसुकुमारपिङ्गलजटम्, पुण्यपताकायमानया भस्मललाटिकया वालपुलिनलेखयेव गङ्गाप्रवाहमुद्भासमानम्, तपस्तडागकमलिनीमृणालेनेव यज्ञोपवीतेनालङ्कृतम्, एकेन सनालबकुलफलाकारं कमण्डलुमपरेण स्फटिकाक्षमालिकां करेण कलयन्तम्, मौञ्जमेखलागुणेन परिक्षिप्तजघनभागम्, अभ्रगङ्गास्रोतोजलप्रक्षालितेन जरच्चकोरलोचनपुटपाटलकान्तिना मन्दारवल्कलेनोपपादिताम्बरप्रयोजनम्, अलङ्कारमिव ब्रह्मचर्यस्य, यौवनमिव धर्मस्य, विलासमिव सरस्वत्याः, स्वयंवरपतिरिव सर्वविद्यानां, सङ्केतस्थानमिव सर्वश्रुतीनां, निदाघकालमिव सापाढं, हिमसमयकाननमिव स्फुटितप्रियङ्गुमञ्जरीगौरम्, मधुमासमिव कुसुमधवलतिलकभूतिभूषितमुखम्, आत्मानुरूपेण सवयसापरेण देवतार्चनकुसुमान्युच्चिन्वता तापसकुमारेणानुगतम्, अतिमनोहरं स्नानार्थमागतं मुनिकुमारकमपश्यम् ।

तेन च कर्णावतंसीकृतां वसन्तदर्शनानन्दितायाः स्मित-

प्रभामिव वनश्रियः, मलयमारुतागमनार्घलाजाञ्जलिमिव मधुमासस्य, यौवनलीलामिव कुसुमलक्ष्म्याः, कृत्तिकातारास्तबकानुकारिणीम्, अमृतबिन्दुनिस्यन्दिनीम्, अदृष्टपूर्वां कुसुममञ्जरीमद्राक्षम् । अस्याः परिभूतान्यकुसुमामोदो नन्वयं परिमल इति मनसा निश्चित्य तं तपोधनयुवानमीक्षमाणाहमचिन्तयम्—'अहो रूपातिशयनिष्पादनोपकरणकोषस्याक्षीणता विधातुः। यत् त्रिभुवनाद्भुतरूपसम्भारं भगवन्तं कुसुमायुधमुत्पाद्य तदाकारातिरिक्तरूपराशिरयमपरो मुनिमायामयो मकरकेतुरुत्पादितः। मन्ये च सकलजगन्नयनानन्दकरं शशिबिम्बं विरचयता लक्ष्मीलीलावासभवनानि कमलानि सृजता प्रजापतिना प्रथममेतदाननाकारकरणकौशलाभ्यास एव कृतः। अन्यथा किमिव हि सदृशवस्तुविरचनायां कारणम्। अलीकं चेदं यथा किल सकलाः कलाः कलावतो बहुलपक्षे क्षीयमाणस्य सुषुम्णानाम्ना रश्मिना रविरापिबतीति। ताः खल्वस्य गभस्तयः समस्ता वपुरिदमाविशन्तीति। कुतोऽन्यथा रूपापहारिणि क्लेशबहुले तपसि वर्तमानस्येदं लावण्यम्।' इति विचिन्तयन्तीमेव मामविचारितगुणदोषविशेषो रूपैकपक्षपाती नवयौवनसुलभः कुसुमायुधः कुसुमासवमद इव मधुकरीं परवशामकरोत्।

उच्छ्वसितैः सह विस्मृतनिमेषेण किञ्चिदामुकुलितपक्ष्मणा जिह्मिततरलतरताराशारोदरेण दक्षिणेन चक्षुषा सस्पृहमापिबन्तीव किमपि याचमानेव त्वदायत्तास्मीति वदन्तीवाभिमुखं हृदयमर्पयन्तीव सर्वात्मनानुप्रविशन्तीव तन्मयतामिव गन्तुमीहमाना मनोभुवाभिभूतां त्रायस्वेति शरणमिवोपयान्ती देहि हृदयेऽवकाशमित्यर्थितामिव दर्शयन्ती हा हा किमिदमसाम्प्रतमतिह्रेपणमकुलकुमारीजनोचितमिदं मया प्रस्तुतमिति जानानाप्यप्रभवन्ती करणानां स्तम्भितेव लिखितेवोत्की-

णेव संयतेव मूर्च्छितेव केनापि विधृतेव निष्पन्दसकलावयवा तत्कालाविर्भूतेनावष्टम्भेनाकथितशिक्षितेनानाख्येयेन स्वसंवेद्येन केवलं न विभाव्यते किं तद्रूपसम्पदा किं मनसा किं मनसिजेन किमभिनवयौवनेन किमनुरागेणैवोपदिश्यमाना किमन्येनैव केनापि प्रकारेणाहमपि न जानामि कथं कथमिति तमतिचिरं व्यलोकयम्। उत्क्षिप्य नीयमानेव तत्समीपमिन्द्रियैः पुरस्तादाकृष्यमाणेव हृदयेन पृष्ठतः प्रेर्यमाणेव पुष्पधन्वना कथमपि मुहुःप्रयत्नगत्यात्मानमधारयम्। अनन्तरं च मेऽन्तर्मदनावकाशमिव दातुमाहितसन्तानाः निरीयुः श्वासमरुतः। स्वेदसलिललवसंसादालितेवागलल्लज्जा। मकरध्वजनिशितशरनिकरनिपातत्रस्तेवाकम्पत गात्रयष्टिः। तद्रूपातिशयं द्रष्टुमिव कुतूहलादङ्गेभ्यो निरगाद्रोमाञ्चजालकम्। अशेषतः स्वेदाम्भसा धौतचरणयुगलादिव हृदयमविशद्रागः।

आसीच्च मम मनसि—'शान्तात्मनि दूरीकृतमदनव्यतिकरेऽस्मिन्जने मां निक्षिपता किमिदमनार्येणासदृशमारब्धं मनसिजेन। एवं च नामातिमूढं हृदयमङ्गनाजनस्य यदनुरागविषययोग्यतामपि विचारयितुं नालम्। क्वेदमतिभास्वरं धाम तेजसां तपसां च। क्व च प्राकृतजनाभिनन्दितानि मन्मथपरिस्पन्दितानि। नियतमयं मामेवं मकरलाञ्छनेन विडम्ब्यमानामुपहसति मनसा। चित्रं चेदं यदहमेवमवगच्छन्त्यपि न शक्नोम्यात्मनो विकारमुपसंहर्तुम्। अन्या अपि कन्यकास्त्रपामपहाय स्वयमुपसृताः पतीन्। अन्या अप्यनेन दुर्विनीतेन मन्मथेनोन्मत्ततां नीता नार्यः। न पुनरहमेका यथा। कथमनेन क्षणेनाकारमात्रालोकनाकुलीभूतमेवमस्ववश्यतामुपगतमन्तःकरणम्। कालो हि गुणाश्च दुर्निवारतामारोपयन्ति मदनस्य सर्वथा। यावदेव सचेतनास्मि यावदेव

च न परिस्फुटमनेन विभाव्यते मे मदनलघुचेष्टितलाघवमेतत्तावदेवास्मात्प्रदेशादपसर्पणं श्रेयः । कदाचिदनभिमतस्मरविकारदर्शनकुपितोऽयं शापाग्निना करोति माम् । अद्भुतकोपा हि मुनिजनप्रकृतिः ।' इत्यवधार्यापसर्पणाभिलाषिण्यहमभवम् । अशेषजनपूजनीया चेयं जातिरिति कृत्वा तद्वदनाकृष्टदृष्टिप्रसरम् अचलितपक्ष्ममालम् अस्पृष्टभूतलम् ईषदुल्लसितकर्णपल्लवोन्मुक्तकपोलमण्डलम् आलोलालकलतारसकुसुमावतंसम् अंसदेशदोलायितमणिकुण्डलमस्मै प्रणाममकरवम् ।

अथ तत्प्रणामावसरे मयि दुर्लङ्घ्यशासनतया भगवतो मनोभुवः, मदजननतया च मधुमासस्य, अतिरमणीयतया च तस्य प्रदेशस्य, अविनयबहुलतया चाभिनवयौवनस्य, चञ्चलप्रकृतितया चेन्द्रियाणाम्, दुर्निवारतया च विषयाभिलाषाणाम्, चपलतया च मनोवृत्तेः, तथा भवितव्यतया च तस्य तस्य वस्तुनः, किं बहुना मम मन्दभाग्यदोषात्क्यास्य चेदृशस्य क्लेशस्य निमित्तत्वात् तमपि मद्विकारदर्शनपवनधैर्यं प्रदीपमिव पवनतरलितमचलत् । तदा तस्याप्यभिनवागतं मदनं प्रत्युद्गच्छन्निव रोमोद्गमः प्रादुरभवत् । मदनकाराभिप्रस्थितस्य मनसो मार्गमिवोपदिशन्ति पुरःप्रवृत्तं श्वासैः । वेपथुगृहीता पुलकमयीमेकावलीमिव करतलगलदक्षमाला । द्वितीयेन कर्णाभरणकुसुममञ्जरी कपोलतलासङ्गिनी समपद्यत स्वेदसलिललीनरजोलिका । मदनप्रीतिविस्तारितस्य लोचनान्तरस्य पुण्डरीकमयमिव समुद्रमुपदर्शयतो लोचनमधुकरस्य विसर्पिभिरंशुजालैरनेकहंसाच्छोदसरसीमपहाय किञ्चदुत्पतद्भिरिव गगनतलमुत्पतितैरभवन् दश दिशः । तथा तु तस्यातिप्रकटया विकृत्या द्विगुणीकृतमदनावेगा तद्गुणस्मरणदर्शनयोग्यां कामप्यवस्थामन्वभवम् । प्राप्तप्रसरा चोपसृत्य तं द्विती-

यमस्य सहचरं मुनिबालकं प्रणामपूर्वकमपृच्छम्—'भगवन्, किमभिधानः कस्य चायं तपोधनयुवा। किन्नाम्नस्तरोरियमनेनावतंसीकृता कुसुममञ्जरी। जनयति हि मे मनसि महत्कौतुकमस्याः समुत्सर्पन्नसाधारणसौरभोऽयमनाघ्रातपूर्वो गन्धः' इति। स तु मामीषद्विहस्याब्रवीत्—'बाले, किमनेन पृष्टेन प्रयोजनम्। अथ कौतुकमावेदयामि। श्रूयताम्।

अस्ति खलु सकलत्रिभुवनप्रख्यातकीर्तिरत्युदारतया सुरासुरसिद्धवृन्दवन्दितचरणयुगलो महामुनिर्दिव्यलोकनिवासी श्वेतकेतुर्नाम। तस्यायमात्मजः। पुण्डरीक इति नाम। इयं च सुरासुरैर्मथ्यमानात् क्षीरसागरादुद्गतः पारिजातनामा पादपस्तस्य मञ्जरी। यथा चैषा व्रतविरुद्धमस्य श्रवणसंसर्गमासादितवती तदपि कथयामि। अद्य चतुर्दशीति भगवन्तमम्बिकापतिं कैलासगतमुपासितुममरलोकान्मया सह नन्दनवनसमीपेनायमनुसरन्नभिगत्य सान्द्रमधुमासलक्ष्मीहस्तललितहस्तावलम्बया बकुलमालिकामेखलया कुसुमपल्लवग्रथिताभिराजानुलम्बिनीभिः कण्ठमालिकाभिर्निरन्तराच्छादितविग्रहया नवचूताङ्कुरकर्णपूरया पुष्पासवपानमत्तया नन्दनवनदेवतया पारिजातकुसुममञ्जरीमिमामादाय प्रणम्याभिहितः—'भगवन्, सकलत्रिभुवनदर्शनाभिरामायास्तवाकृतेरस्याः सदृशोऽयमलङ्कारः। प्रसीद, क्रियताम्। इयमवतंसविलासदुर्ललिता समारोप्यतां श्रवणशिखरम्। भजतु सफलतां जन्म पारिजातस्य।' इत्येवमभिदधानां चायमात्मरूपस्तुतिवादत्रपाघनमितविलोचनस्तामनादृत्यैव गन्तुं प्रवृत्तः। मया तु तामनुयान्तीमालोक्य 'को दोषः सखे, क्रियतामस्याः प्रणयपरिग्रहः' इत्यभिधाय बलादिच्छन्तमनिच्छतोऽप्यस्य कर्णपूरीकृता। तदेतत्कार्त्स्न्येन योऽयं या चेयं यथा चास्य श्रवणशिखरं समारूढा तत्सर्वमावेदितम्।'

इत्युक्तवति तस्मिंस्तपोधनयुवा किञ्चिदुपदर्शितस्मितो मामवादीत्-'अयि कुतूहलिनि, किमनेन प्रश्नायासेन। यदि रुचितसुरभिपरिमला गृह्यतामियम्।' इत्युक्त्वा समुपसृत्यात्मीयाच्छ्रवणादपनीय कलैरलिकुलक्वणितैः प्रारब्धसमागमप्रार्थनामिव मदीये श्रवणपुटे तामकरोत्। मम तु तत्करतलस्पर्शलाभेन तत्क्षणमपरमिव पारिजातकुसुममवतंसस्थाने पुलकमासीत्। स च मत्कपोलस्पर्शेन तरलीकृताङ्गुलिजालकात्करतलाद्‍क्षमालां लज्जया सह गलितामपि नाज्ञासीत्। अथाहं तामसम्प्राप्तामेव भूतलमक्षमालां गृहीत्वा सलीलं तद्भुजपाशसन्दानितकण्ठग्रहसुखमिवानुभवन्ती दर्शितापूर्वहारलतालीलां कण्ठाभरणतामनयम्।

इत्यम्भूते च व्यतिकरे छत्रग्राहिणी मामवोचत्—'भर्तृदारिके, स्नाता देवी। प्रत्यासीदति गृहगमनकालः। तत्क्रियतां मज्जनविधिः' इति। अहं तु तेन तस्या वचनेन नवग्रहा करिणीव प्रथमाङ्कुशपातेनानिच्छया कथं कथमपि समाकृष्यमाणा तन्मुखालावण्यामृतपङ्कमग्नामिव कपोलपुलककण्टकजालकलग्नामिव मदनशरशलाकाकीलितामिव सौभाग्यगुणस्यूतामिवातिकृच्छ्रेण दृष्टिमाकृष्य स्नातुमुदचलम्। उच्चलितायां च मयि द्वितीयो मुनिदारकस्तथाविधं तस्य धैर्यस्खलितमालोक्य किञ्चित्प्रकटितप्रणयकोप इवावादीत्—

'सखे पुण्डरीक, नैतदनुरूपं भवतः। क्षुद्रजनक्षुण्ण एष मार्गः। धैर्यधना हि साधवः। किं यः कश्चित्प्राकृत इव विक्लवीभवन्तमात्मानं न रुणत्सि। कुतस्तवापूर्वोऽयमद्येन्द्रियोपप्लवो येनास्येवं कृतः। क्व ते तद्धैर्यम्। क्वासाविन्द्रियजयः। क्व तद्वशित्वं चेतसः। क्व सा प्रशान्तिः। क्व तत्कुलक्रमागतं ब्रह्मचर्यम्। क्व सा सर्वविषयानुत्सु-

कता। क्व ते गुरूपदेशाः। क्व तानि श्रुतानि। क्व ता वैराग्यबुद्धयः। क्व तदुपभोगविद्वेषित्वम्। क्व सा सुखपराङ्मुखता। क्वासौ तपस्यभिनिवेशः। क्व सा सङ्गानामुपर्यरुचिः। क्व तद्यौवनानुशासनम्। सर्वथा निष्फला प्रज्ञा निर्गुणो धर्मशास्त्राभ्यासः, निरर्थकः संस्कारः, निरुपकारको गुरूपदेशविवेकः, निष्प्रयोजना प्रबुद्धता, निष्कारणं ज्ञानम्। यदत्र भवादृशा अपि रागाभिषङ्गैः कलुषीक्रियन्ते प्रमादैश्चाभिभूयन्ते। कथं करतलाद्गलितामपहृतामक्षमालामपि न लक्षयसि। अहो विगतचेतनत्वम्। अपहृता नामेयम्। इदमपि तावदपह्रियमाणमनयानार्यया निवार्यतां हृदयम्।'

इत्येवमभिधीयमानश्च तेन किञ्चिदुपजातलज्ज इव प्रत्यवादीत्—'सखे कपिञ्जल, किं मामन्यथा सम्भावयसि। नाहमेवमस्या दुर्विनीतकन्यकाया मर्षयाम्यक्षमालाग्रहणापराधमिमम्।' इत्यभिधायालीककोपकान्तेन प्रयत्नविरचितभीषणभ्रुकुटिभूषणेन मुखेन्दुना मामवदत्-'चपले, प्रदेशादस्मादिमामक्षमालामदत्वा पदात्पदमपि न गन्तव्यम्' इति। तच्च श्रुत्वाहमात्मकण्ठादुन्मुच्यैकावलीम् 'भगवन्, गृह्यतामक्षमाला' इति मन्मुखासक्तदृष्टेः शून्यहृदयस्यास्य प्रसारिते पाणौ निधाय स्वेदसलिलस्नातापि पुनः स्नातुमवातरम्। उत्थाय च कथमपि प्रयत्नेन निम्नगेव प्रतीपं नीयमाना सखीजनेन बलादम्बया सह तमेव चिन्तयन्ती स्वभवनमयासिषम्। गत्वा च प्रविश्य कन्यान्तःपुरं ततः प्रभृति तद्विरहविधुरा किमागतास्मि किं तत्रैव स्थितास्मि किमेकाकिन्यस्मि किं परिवृतास्मि किं तूष्णीमास्मि किं प्रस्तुतालापास्मि किं जागर्मि किं सुप्तास्मि किं रोदिमि किं न रोदिमि किं दुःखमिदं किं सुखमिदं किमुत्कण्ठेयं किं व्याधिरयं किं व्यसनमिदं किमुत्सवोऽयं किं दिवस एष किं निशेयं कानि रम्याणि

कान्यस्याणीति सर्वं नावागच्छम्। अविज्ञातमदनवृत्तान्ता च क्व गच्छामि किं शृणोमि किं पश्यामि किमालपामि कस्य कथयामि कोऽस्य प्रतीकार इति सर्वं च नाज्ञासिषम्। केवलमारुह्य कुमारीपुरप्रासादं विसर्ज्य च सखीजनं द्वारि निवारिताशेषपरिजनप्रवेशा, सर्वव्यापारानुत्सृज्यैकाकिनी मणिजालगवाक्षनिक्षिप्तमुखी, तामेव दिशं तत्सनाथतया प्रसाधितामिव कुसुमितामिव महारत्ननिधानाधिष्ठितामिवा-

तद्वल्लभतया तपःक्लेशायापि स्पृहयन्ती, तत्प्रीत्येव गृहीतमौनव्रता, स्मरजनितपक्षपाता च तत्परिग्रहान्मुनिवेषस्याग्राम्यतां तदास्पदतया यौवनस्य चारुतां तच्चरणसम्पर्कात्पारिजातकुसुमस्य मनोहरतां तन्निवासात्सुरलोकस्य रम्यतां तद्रूपसम्पदा कुसुमायुधस्य दुर्जयतामध्यारोपयन्ती, दूरस्थस्यापि कमलिनीव सवितुः सागरवेलेव चन्द्रमसो मयूरीव जलधरस्य तस्यैवाभिमुखी, तथैव तां तद्विरहातुरजीवितोद्गमरक्षावलीमिवाक्षावलीं कण्ठेनोद्वहन्ती, तथैव च तया प्रस्तुततद्वृत्तस्यालापयेव कर्णलग्नया पारिजातमञ्जर्या तथैव च तेन तत्करतलस्पर्शसुखजन्मना कदम्बमुकुलकर्णपूरायमाणेन रोमाञ्चजालेन कण्टकितैककपोलफलका निस्पन्दमातिष्ठम्।

अथ ताम्बूलकरङ्कवाहिनी मदीया तरलिका नाम मयैव सह गता स्नातुमासीत्। सा च पश्चाच्चिरादिवागत्य तथावस्थितां शनैर्मामवादीत्–'भर्तृदारिके, यौ तौ तापसकुमारकौ दिव्याकारावस्माभिरच्छोदसरस्तीरे दृष्टौ तयोरेको येन भर्तृदुहितुरियमवतंसीकृता सुरतरुकुसुममञ्जरी स तस्माद् द्वितीयादात्मनो रक्षन्दर्शनमतिनिभृतपदः कुसुमितलतासन्तान-

गहनान्तरेणोपसृत्य मामागच्छन्तीं पृष्ठतो भर्तृदारिकामुद्दिश्याप्राक्षीत्–'बालिके, केयं कन्यका कस्य वापत्यं किमभिधाना क्व गच्छति' इति। मयोक्तम्–'एषा खलु भगवतः श्वेतभानोरंशुसम्भूतायामप्सरसि गौर्यां समुत्पन्ना हंसस्य सकलगन्धर्वमुकुटमणिशलाकाशिखरोल्लेखमसृणितचरणनखचक्रस्य गन्धर्वाधिपतेर्हंसस्य दुहिता महाश्वेता नाम गन्धर्वाधिवासं हेमकूटाचलमभिप्रस्थिता।' इति कथिते च मया किमपि चिन्तयन्मुहूर्तमिव तूष्णीं स्थित्वा विगतनिमेषेण चक्षुषा चिरमभिवीक्षमाणो मां, सानुनयमभ्यर्थितामिव दर्शयन्पुनराह–'बालिके, कल्याणिनी तवाविसंवादिन्यचपला बालभावेऽप्याकृतिरियम्। तत्करोषि मे वचनमेकमभ्यर्थ्यमाना' इति। ततो मया सविनयमुपरचिताञ्जलिपुटया दर्शितादरमभिहितः–'भगवन्, कस्मादेवमभिधत्से। काहम्। महात्मानः सकलत्रिभुवनपूजनीयास्त्वादृशाः पुण्यैर्विना निखिलकलमषापहारिणीमस्मद्विधेषु दृष्टिमपि न पातयन्ति किं पुनराज्ञाम्। तद्विश्रब्धमादिश्यतां कर्तव्यम्। अनुगृह्यतामयं जनः।' इत्येवमुक्तश्च मया सस्नेहया सखीमिवोपकारिणीमिव प्राणप्रदामिव दृष्ट्या मामभिनन्द्य निकटवर्तिनस्तमालपादपात्पल्लवमादाय निष्पीड्य शिलातले तेन गन्धगजमदसुरभिपरिमलेन रसेनोत्तरीयवल्कलैकदेशाद्विपाट्य पट्टिकां स्वहस्तकमलकनिष्ठिकानखशिखरेणाभिलिख्य 'इयं पत्रिका त्वया तस्मै कन्यकायै प्रच्छन्नमेकाकिन्यै देया' इत्यभिधायार्पितवान्।' इत्युक्त्वा च सा ताम्बूलभाजनादाकृष्य तामदर्शयत्। अहं तु तेन तत्सम्बन्धिनालापेन शब्दमयेनापि स्पर्शसुखमिवान्तर्जनयता श्रोत्रविषयेणापि रोमोद्गमानुमितसर्वाङ्गानुप्रवेशेन मदनावेशमन्त्रेणेवावेश्यमाना तस्याः करतलादादाय तां वल्कलपट्टिकां तस्यामिमामभिलिखितामार्यामपश्यम्–

'दूरं मुक्तालतया बिससितया विप्रलोभ्यमानो मे ।
हंस इव दर्शिताशो मानसजन्मा त्वया नीतः ॥'

अनया च मे दृष्टया, दिङ्मोहभ्रान्त्येव प्रनष्टवर्त्मनो बहुलनिशयेवान्धस्य जिह्वोच्छित्त्येव मूकस्येन्द्रजालिकपिच्छिकयेवासत्यदर्शिनो ज्वरप्रज्ञापप्रवृत्त्येवासम्बद्धभाषिणो दुष्टनिद्रयेव विषविह्वलस्य लोकायतिक्रिययेवाधर्मरुचेर्मदिरयेवोन्मत्तस्य दुरावेशक्रिययेव पिशाचग्रहस्य, दोषविकारोपचयः सुतरामक्रियत स्मरातुरस्य मे मनसः । येनाकुलीक्रियमाणा सरिदिव पूरेण विह्वलतामगमम् । तां च द्वितीयदर्शनेन कृतमहापुण्यामिवानुभूतसुरलोकवासामिव देवताधिष्ठितामिव लब्धवरामिव पीतामृतामिव समासादितत्रैलोक्यराज्याभिषेकामिव मन्यमाना, सततसन्निहितामपि दुर्लभदर्शनामिवातिपरिचितामप्यपूर्वामिव सादरमाभाषमाणा, पार्श्वावस्थितामपि सर्वलोकस्योपर्यवस्थितामिव पश्यन्ती, कपोलयोरलकलताभङ्गेषु च सोपग्रहं स्पृशन्ती, विपरीतमिव परिजनस्वामिसम्बन्धमुपदर्शयन्ती, 'तरलिके, कथय कथं स त्वया दृष्टः, किं किमभिहितासि तेन, कियन्तं कालमवस्थितासि तत्र, कियदनुसरन्नस्मानसावागतः' इति पुनः पुनः पर्यपृच्छम् । अनयैव च कथया तया सह तस्मिन्नेव प्रासादे तथैव प्रतिषिद्धाशेषपरिजनप्रवेशा दिवसमत्यवाहयम् ।

अथ महार्घेणेव हृदयेन कृतरागसंविभागे लोहितायति गगनतलोपान्तावलम्बिनि रविबिम्बे, गैरिकगिरिसलिलप्रपातपाटलेषु कमलवनेभ्यः समुत्थाय वनगजयूथेष्विव पुञ्जीभवत्सु भास्करकिरणेषु, गगनावतारविश्रामलालसानां हर्षहेषारवप्रतिशब्दकेन सह निशति मेरुगिरिगह्वरं वासरे, मुकुलितरक्तपङ्कजपुटप्रविष्टमधुकरावलिषु रविविरहमूर्च्छान्धकारितहृदयास्विव प्रारब्धनिमीलनासु पद्मिनीषु, भासीकृतसामान्य-

मृणाललताविचरन्तिङ्कालिलानीन परस्परहृदयान्यादाय विघटमानेषु रथाङ्गनाम्नां युगलेषु, सा छत्रग्राहिणी समागत्याकथयत्—'भर्तृदारिके, तयोर्मुनिकुमारयोरन्यतरो द्वारि तिष्ठति, कथयति चाक्षमालामुपयाचितुमागतोऽस्मीति।'

अहं तु मुनिकुमारनामग्रहणादेव स्थानस्थितापि गतेव द्वारदेशं समुपजाततदागमनाशङ्का समाहूयान्यतमं कञ्चुकिनं 'गच्छ, प्रवेश्यताम्' इत्यादिश्य प्राहिणवम्। अथ मुहूर्तादिव तं तस्य, रूपस्येव यौवनं यौवनस्येव मकरकेतनं मकरकेतनस्येव वसन्तसमयं वसन्तसमयस्येव दक्षिणानिलम्, अनुरूपं सखायमृषिकुमारकं कपिञ्जलनामानं जराधवलितस्य कञ्चुकिनोऽनुमार्गेण चन्द्रातपस्येव बालातपमागच्छन्तमपश्यम्। अन्तिकमुपगतस्य चास्य पर्याकुलमिव सविषादमिव शून्यमिवार्थिनमिवान्तर्गताकूलमाकारमलक्षयम्। उत्थाय च कृतप्रणामा सादरं स्वयमासनमुपाहरम्। उपविष्टस्य च बलादनिच्छतोऽपि प्रक्षाल्य चरणावुपमृज्योत्तरीयांशुकपल्लवेनाव्यवधानायां भूमावेव तस्यान्तिके समुपाविशम्। अथ मुहूर्तमिव स्थित्वा किमपि विवक्षुरिव स तस्यां मत्समीपोपविष्टायां तरलिकायां चक्षुरपातयत्। अहं तु विदिताभिप्राया दृष्ट्वैव 'भगवन्, अव्यतिरिक्तेयमस्मच्छरीरादशङ्कितमभिधीयताम्' इत्यवोचम्।

एवमुक्तश्च मया कपिञ्जलः प्रत्यवादीत्—'राजपुत्रि, किं ब्रवीमि। यतो मे नाभिधेयविषयमवतरति त्रपया। क्व कन्दमूलफलाशी शान्तो वनवासनिरतो मुनिजनः। क्वायमनुपशान्तजनोचितो विषयोपभोगाभिलाषकलुषो मन्मथविविधविलाससङ्कटो रागप्रायः प्रपञ्चः। सर्वमेवानुपपन्नमालोकय किमारब्धं दैवेन। अयत्नेनैव खलूपहासास्पदत[illegible] रो नया[illegible]म। न [illegible]

मुताहो जटानां समुचितम् । किं तपसोऽनुरूपमाहोस्विद्धर्मोपदेशाङ्गमिदम् । अपूर्वेयं विडम्बना । केवलमवश्यकथनीयमिदम् । अपर उपायो न दृश्यते । अन्या प्रतिक्रिया नोपलभ्यते । अन्यच्छरणं नालोक्यते । अन्या गतिर्नास्ति । अकथ्यमाने च महाननर्थोपनिपातो जायते । प्राणपरित्यागेनापि रक्षणीयाः सुहृदस्तव इति कथयामि । अस्ति मयत्या समक्षमेव स मया तया निष्ठुरमुपदर्शितकोपेनाभिहित । तथा चाभिधाय परित्यज्य तस्मात्प्रदेशादुपजातमन्युरुत्सृष्टकुसुमावचयोऽन्यं प्रदेशमगमम् । अपयातायां भवत्या मुहूर्तमिव स्थित्वैकाकी किमयमिदानीमाचरतीति सञ्जातवितर्कः प्रतिनिवृत्य विटपान्तरितविग्रहस्तं प्रदेशं व्यलोकयम् । यावत्तत्र तं नाद्राक्षमासीच्च मे मनस्येवम्— किं नु मदनपरायत्तचित्तवृत्तिस्तामेवानुसरन्गतो भवेत्, गतायां च तस्यां लब्धचेतनो लज्जमानो न शक्नोति मे दर्शनपथमुपगन्तुम्, आहोस्वित्कुपित परित्यज्य मां गत ,उतान्विष्यन्मामेव प्रदेशमन्यमित समाश्रित स्यात् ।' इत्येवं विकल्पयन्कश्चित्कालमतिष्ठम् । तेन तु जन्मन प्रभृत्यनभ्यस्तेन तस्य क्षणमप्यदर्शनेन दूयमान पुनरचिन्तयम्—'स कदाचिद्धैर्यस्खलनलज्जितः किञ्चिदनिष्टमपि समाचरेत् । न हि किञ्चिन्न क्रियते ह्रिया । तन्न युक्तमेनमेकाकिनं कर्तुम् ।' इत्यन्वेष्टुमादरमकरवम् । अन्विष्यंश्च यथायथा नापश्यं तं तथातथा सुहृत्स्नेहकातरेण मनसा तत्तदशोभनमाशङ्कमानस्तरुलतागहनानि चन्दनवीथिका लतामण्डपान्सर कूलानि च वीक्षमाणो निपुणमितस्ततो दत्तदृष्टिः सुचिरं व्यचरम् ।

अथैकस्मिन्सर समीपवर्तिनि निरन्तरतया कुसुममय इव मधुकरमय इव परभृतमय इव मयूरमय इवातिमनोहरे वसन्तजन्मभूमिभूते लतागहने कृतावस्थानम्, उत्सृष्टसकलव्यापारतया लिखितमिवोत्कीर्णमिव स्तम्भितमिवोपरतमिव

प्रसुप्तमिव योगसमाधिस्थमिव, अतिनिःस्पन्दतया हृदयनिवासिनीं प्रियां द्रष्टुमन्तःप्रविष्टैरिवासह्यसन्तापसन्त्रासप्रलीनैरिव मनःक्षोभप्रकुपितैरिवोन्मुच्य गतैरिन्द्रियैः शून्यीकृतशरीरम्, वामकपोलशयनीकृतकरतलतया समुत्सर्पद्भिरमलैर्नखांशुभिर्विमलीकृतमच्छाच्छचन्दनरसरचितललाटिकमिव ललाटमुद्वहन्तम्, अचिरापनीतपारिजातकुसुमकर्णपूरतया सशेषपरिमलामोदलोभोपसर्पिणा चलविरतच्छलेन मदनसंमोहनमन्त्रमिव जपता मधुकरकुलेन सनीलोत्पलमिव सतमालपल्लवमिव श्रवणदेशं दधानम्, दक्षिणकरेण च स्फुरितनखकिरणनिकरां करतलस्पर्शसुखकण्टकितामिव मुक्तावलीमविनयपताकामुरसि धारयन्तम्, मदनवशीकरणचूर्णेनेव कुसुमरेणुना तरुभिराहन्यमानम्, आत्मरागमिव सङ्क्रामयद्भिरासन्नैरनिलचलितैरशोकपल्लवैः स्पृश्यमानम्, अलिनिवहनिपीयमानपरिमलैरुपरि पतद्भिश्चम्पककुड्मलैस्ततःशराग्न्युल्कैरिव सधूमैः कुसुमशरेण ताड्यमानम्, अतिबहलवनामोदमत्तमधुकरझङ्कारनिस्वनैर्हुङ्कारैरिव दक्षिणानिलेन निर्भर्त्स्यमानम्, मदकलकोकिलकुलकोलाहलैर्वसन्तजयशब्दकलकलैरिव मधुमासेनाकुलीक्रियमाणम्, प्रभातचन्द्रमिव पाण्डुतया परिगृहीतं, निदाघगङ्गाप्रवाहमिव कृशिमानमागतम्, अन्तर्गतानलं चन्दनविटपमिव म्लायन्तम्, अन्यमिवादृष्टपूर्वमिवापरिचितमिव जन्मान्तरमिवोपगतं रूपान्तरेणेव परिणतम्, आविष्टमिव महाभूताधिष्ठितमिव ग्रहगृहीतमिवोन्मत्तमिव छलितमिवान्धमिव बधिरमिव मूकमिव, विलासमयमिव मदनमयमिव परायत्तचित्तवृत्तिं परां कोटिमधिरूढं मन्मथावेशस्य, अनभिलक्ष्यपूर्वाकारं तमहमद्राक्षम्।

अपगतनिमेषेण चक्षुषा तदवस्थं चिरमुद्वीक्ष्य समुपजातविषादो वेपमानेन हृदयेनाचिन्तयम्— 'एवं नामायमति-

दुर्विषहवेगो मकरकेतुः, येनानेन क्षणेनायमीदृशमवस्थान्तरमप्रतीकारमुपनीतः । कथमेवमेकपदे व्यर्थीभवेदेवंविधो ज्ञानराशिः । अहो बत महदाश्चर्यम् । तथा नामायमा शैशवादतिप्रकृतिरस्खलितवृत्तिर्मम चान्येषां च मुनिकुमारकाणां स्पृहणीयचरित आसीत् । अद्य पितर इव परिभूय ज्ञानमविगणय्य तपःप्रभावमुन्मूल्य गाम्भीर्यं मन्मथेन जडीकृतः । सर्वथा दुर्लभं यौवनमस्खलितम्' इति । उपसृत्य च तस्मिन्नेव शिलातलैकपार्श्वे समुपविश्यांसदेशावसक्तपाणिः स्तिमितमनुन्मीलितलोचनमेव 'सखे पुण्डरीक, कथय किमिदम्' इत्यपृच्छम् । अथ सुचिरसंमीलनाल्लग्नमिव कथमपि प्रयत्नेनानवरतरोदनवशादुपजातारुणभावमश्रुजलपटलपूरप्लावितमुपरुद्धमिव सवेदनमिव स्वच्छांशुकान्तरितरक्तकमलवनच्छायं चक्षुरुन्मील्य मन्थरया दृष्ट्या सुचिरं विलोक्य मामायततरं निःश्वस्य लज्जाविशीर्यमाणविरलाक्षरं ' सखे कपिञ्जल, विदितवृत्तान्तोऽपि किं मां पृच्छसि ' इति कृच्छ्रेण शनैः शनैरवदत् । अहं तु तदाकर्ण्य तदवस्थस्यैवाप्रतीकारविकारोऽयं तथापि सुहृदा सुहृदसन्मार्गप्रवृत्तो यावच्छक्तितः सर्वात्मना निवारणीय इति मनसावधार्याब्रवम्-'सखे पुण्डरीक, सुविदितमेतन्मम । केवलमिदमेव पृच्छामि । यदेतदारब्धं भवता किमिदं गुरुभिरुपदिष्टम्, उत धर्मशास्त्रेषु पठितम्, उत धर्मार्जनोपायोऽयम्, उतापरस्तपसां प्रकारः, उत स्वर्गगमनमार्गोऽयम्, उत व्रतरहस्यमिदम्, उत मोक्षप्राप्तियुक्तिरियम्, आहोस्विदन्यो नियमप्रकारः । कथमेतद्युक्तं भवतो मनसापि चिन्तयितुं किं पुनराख्यातुमीक्षितुं वा । किमप्रबुद्ध इवानेन मन्मथहतकेनोपहासास्पदतां नीयमानमात्मानं नावबुध्यसे । मूढो हि मदनेनायास्यते । का वा सुखाशा साधुजननिन्दितेष्वेवंविधेषु प्राकृतजनबहुमतेषु विषयेषु भवतः । स खलु धर्मबुद्ध्या

विषलतावनं सिञ्चति कुवलयमालेति निस्त्रिंशलतामालिङ्गति कृष्णागुरुधूमलेखेति कृष्णसर्पमवगूहते रत्नमिति ज्वलन्तमङ्गारमभिस्पृशति मृणालमिति दुष्टवारणदन्तमुसलमुन्मूलयति मूढो विषयोपभोगेष्वनिष्टानुबन्धिषु यः सुखबुद्धिमारोपयति। अधिगतविषयतत्त्वोऽपि कस्मात्खद्योत इव ज्योतिर्निर्वीर्यमिदं ज्ञानमुद्वहसि, यतो न निवारयसि प्रबलरजःप्रसरकलुषितानि स्रोतांसीवोन्मार्गप्रस्थितानीन्द्रियाणि, न नियमयसि वा क्षुभितं मनः। कोऽयमनङ्गो नाम। धैर्यमवलम्ब्य निर्भर्त्स्यतामयं दुराचारः।' इत्येवं वदत एव मे वचनमाक्षिप्य प्रतिपक्ष्मान्तरालप्रवृत्तबाष्पवेणिकं प्रमृज्य चक्षुः करतलेन पाणौ मामवलम्ब्यावोचत्—'सखे, किं बहुनोक्तेन। सर्वथा स्वस्थोऽसि। आशीविषविषवेगविषमाणामेतेषां कुसुमचापसायकानां पतितोऽसि न गोचरे। सुखमुपदिश्यते परस्य। यस्य चेन्द्रियाणि सन्ति मनो वा विद्यते, यः पश्यति वा शृणोति वा श्रुतमवधारयति वा, यो वा शुभमिदं न शुभमिदमिति विवेक्तुमलम्, स खलूपदेशमर्हति। मम तु सर्वमेवेदमतिदूरापेतम्। अवष्टम्भो ज्ञानं धैर्यं प्रतिसंख्यानमित्यस्तमितैषा कथा। कथमप्येवमेवायत्नविधृतास्तिष्ठन्त्यसवः। दूरातीतः खलूपदेशकालः। समतिक्रान्तो धैर्यावसरः। गता प्रतिसंख्यानवेला। अतीतो ज्ञानावष्टम्भसमयः। केन चान्येनास्मिन्समये भवन्तमपहायोपदेष्टव्यमुन्मार्गप्रवृत्तिनिवारणं वा करणीयम्। कस्यान्यस्य वा वचसि मया स्थातव्यम्। को वापरस्त्वत्समो मे जगति बन्धुः। किं करोमि, यन्न शक्नोमि निवारयितुमात्मानम्। इयमनेनैव क्षणेन भवता दृष्टावस्था। तद्गत इदानीमुपदेशकालः। यावत्प्राणिमि तावदस्य कल्पान्तोदितद्वादशदिनकरकिरणातपतीव्रस्य मदनसन्तापस्य प्रतिक्रियां क्रियमाणामिच्छामि। पच्यन्त इव मेऽङ्गानि। उत्क्वथ्यत इव हृदयम्।

म्लुष्यत इव दृष्टि । ज्वलतीव शरीरम् । अत्र यत्प्राप्तकालं तत्करोतु भवान् ।' इत्यभिधाय तूष्णीमभवत् ।

एवमुक्तोऽप्यहमेतं प्रायोधयं पुनः पुनः । यदा शास्त्रोपदेशविशदैः सनिदर्शनैः सेतिहासैश्च वचोभिः सानुनयं सोपमर्दं चाभिधीयमानोऽपि नाकरोत्कर्णे तदाहमचिन्तयम्—' अतिभूमिमयं गतो न शक्यते निवर्तयितुम् । इदानीं निरर्थकाः खलूपदेशाः । तत्प्राणपरिरक्षणेऽपि तावदस्य यत्नमाचरामि।' इति कृतमतिरुत्थाय गत्वा तस्मात्सरसः सरसा मृणालिकाः समुद्धृत्य कमलिनीपलाशानि जललवलाञ्छितान्यादाय गर्भधूलिकषायपरिमलमनोहराणि च कुमुदकुवलयकमलानि गृहीत्वागत्य तस्मिन्नेव लतागृहशिलातले शयनमस्याकल्पयम् । तत्र च सुखनिषण्णस्य प्रत्यासन्नवर्तिनो चन्दनविटपिनो मृदूनि किसलयानि निष्पीड्य तेन स्वभावसुरभिणा तुषारशिशिरेण रसेन ललाटिकामकल्पयम् । आ चरणतलादङ्गचर्चां चारचयम् । अभ्यर्णपादपस्फुटितवल्कलविवरशीर्णेन च करतलचूर्णितेन कर्पूररेणुना स्वेदप्रतिक्रियामकरवम् । उरोनिहितचन्दनद्रवार्द्रवल्कलस्य स्वच्छसलिलसीकरनिकरस्राविणा कदलीदलेन व्यजनक्रियामन्वतिष्ठम् । एवं च मुहुर्मुहुरन्यदन्यन्नलिनीदलशयनमुपकल्पयतो मुहुर्मुहुश्चन्दनचर्चामारचयतो मुहुर्मुहुश्च स्वेदप्रतिक्रियां कुर्वतः कदलीदलेनानवरतं वीजयतः समुदभून्मे मनसि चिन्ता—' नास्ति खल्वसाध्यं नाम भगवतो मनोभुवः । क्वायं हरिण इव वनवासनिरतः स्वभावमुग्धो जनः, क्व च विविधविलाससराशिर्गन्धर्वराजपुत्री महाश्वेता । सर्वथा न हि किञ्चिदस्य दुर्घटं दुष्करमनायत्तमकर्तव्यं वा जगति । दुरुपपादेष्वर्थेष्वयमवज्ञया विचरति । नायं केनापि प्रतिकूलयितुं शक्यते । का वा गणना सचेतनेषु, अपगतचेतनान्यपि संघटयि-

तुमल यदस्मै रोचते। तत्कुमुदिन्यपि दिनकरकरानुरागिणी भवति, कमलिन्यपि शशिकरस्पर्शमुज्झति निशापि वासरेण सह मिश्रतामेति, ज्योत्स्नाप्यन्धकारमनुवर्तते, छायापि प्रदीपाभिमुखमवतिष्ठते, तडिदपि जलदे स्थिरतां व्रजति जरापि यौवनेन सञ्चारिणी भवति। किं वा तस्य दु साध्यमपरम्, एवंविधो येनायमगाधगाम्भीर्यसागरस्तृणलघुतामुपनीत। क तत्तप, केयमवस्था। सर्वथा निष्प्रतीकारे यमापदुपस्थिता। किमिदानीं कर्तव्यम्। किं वा चेष्टितव्यम्। का दिश गन्तव्यम्। किं शरणम्। को वोपाय, क सहाय, क प्रकार, का युक्ति, क समाश्रय, येनास्यासव सन्धार्यन्ते। केन वा कौशलेन कतमया वा युक्त्या कतरेण वा प्रकारेण केन वावष्टम्भेन कया वा प्रज्ञया कतमेन वा समाश्वासनेनाय जीवेत्।' इत्येते चान्ये च मे विपरणहृदयस्य सङ्कल्पा प्रादुरासन्। पुनश्चाचिन्तयम्—'किमनया ध्यातया निष्प्रयोजनया चिन्तया। प्राणास्तावदस्य येन केनचिदुपायेन शुभेनाशुभेन वा रक्षणीया। तेषां च तत्समागममेकमपहाय नास्त्यपर सरक्षणोपाय। बालभावादप्रगल्भतया च तथा विरुद्धमनुचितमुपहासमिवात्मनो मदनव्यतिकरं मन्यमानो नियतमेकोच्छ्वासावशेषजीवितोऽपि नाय तस्या स्वयमभिगमनेन पूरयति मनोरथम्। अकालान्तरक्षमश्चायमस्य मदनविकार। सततमतिगर्हितेनाकृत्येनापि रक्षणीयान्मन्यन्ते सुहृदसून्साधव। तदतिकृपणमकर्तव्यमप्येतदस्माकमवश्यकर्तव्यतामापतितम्। किं चान्यत्क्रियते। का वान्या गति। सर्वथा प्रयामि तस्या सकाशम्। आवेदयाम्येतामवस्थाम्।' इति चिन्तयित्वा कदाचिदनुचितव्यापारप्रवृत्त मा विज्ञाय सञ्जातलज्जो निवारयेदित्यनिवेद्यैव तस्मै तत्प्रदेशात्सव्याजमुत्थायागतोऽहम्। तदेवमवस्थिते यदत्रावसरप्राप्तमीदृशस्य

चानुरागस्य सदृशमस्मदागमनस्य चानुरूपमात्मनो वा समुचितं तत्र भवति भवती ।' इत्यभिधाय किमियं वक्ष्यतीति मन्मुखासक्तदृष्टिस्तूष्णीमासीत् ।

अहन्तु तदाकर्ण्य सुखामृतमये ह्रद इव निमग्ना, सर्वानन्दानामुपरि वर्तमाना, सर्वमनोरथानामग्रमिवाधिरूढा, सर्वोत्सवानामतिभूमिमिवाधिशयाना, तत्कालोपजातया लज्जया किञ्चिदवनम्यमानवदनत्वाद् दृष्टकपोलोदरैरग्रथितैरिवोपर्युपरिपतनानुबन्धदर्शितमालाक्रमैरप्राप्तपक्ष्मसंश्लेषतयोपजातप्रथिमभिरमलैरानन्दबाष्पजलबिन्दुभिः स्रवद्भिरावेद्यमानप्रहर्षप्रसरा तत्क्षणमचिन्तयम्— दिष्ट्या तावदयमनङ्गो मामिव तमप्यनुबध्नाति । यच्चैवमनेन मे सन्तापयताऽपि क्रियताऽप्यंशेन दर्शितानुकूलता । यदि च सत्यमेव तस्येदृशी दशा वर्तते तत् किमिव नोपकृतमनेन, किं वा नोपपादितम्, को वाऽनेनापरः समानो बन्धुः । कथं वा कपिञ्जलस्य स्वप्नेऽपि वितथा भारती प्रशान्ताकृतेरस्माद्वदनान्निष्क्रामति । इत्थंभूते किं मयाऽपि प्रतिपत्तव्यम् । तस्य वा पुरः किमभिधातव्यम् ।' इत्येव विचारयन्त्या एव प्रविश्य ससम्भ्रमा प्रतीहारी मामकथयत्— भर्तृदारिके, स्वमस्वस्थशरीरेति परिजनादुपलभ्य महादेवी प्राप्ता' इति । तच्च श्रुत्वा कपिञ्जलो महाजनसम्मर्दभीरुः सत्वरमुत्थाय 'राजपुत्रि, महानयमुपस्थितः कालातिपातो भगवांश्च भुवनत्रयचूडामणिरस्तमुपगच्छति दिवसकरस्तद् गच्छामि, सर्वथाऽभिमतसुहृत्प्राणरक्षादक्षिणार्थमयमुपरचितोऽञ्जलिरयं मे परमो विभवः' इत्यभिधाय प्रतिवचनकालमप्रतीक्ष्यैव पुरोयायिनाम्यायाः प्रविशता धृतकनकवेत्रलताकरेण प्रतीहारीजनेन कञ्चुकिलोकेन गृहीतताम्बूलकुसुमपटवासाङ्गरागेण चामरव्यग्रपाणिना कुब्जकिरातबधिरवामनवर्षवरमूकानुगतेन परिजनेन सर्वतः संरुद्धे

द्वारदेशे कथमप्यवाप्तनिर्गमः प्रययौ । अम्बा तु मत्समीपमागत्य सुचिरं स्थित्वा स्वभवनमयासीत् । तया तु तत्रागत्य किं कृतं किमभिहितं किमाचेष्टितमिति शून्यहृदया सर्वं नालक्षयम् । गतायां च तस्यामस्तमुपगते भगवति हारीतहरितवाजिनि सरोजिनीजीवितेश्वरे चक्रवाकसुहृदि सवितरि, लोहितायमाने पश्चिमाशामुखे, हरितायमानेषु कमलवनेषु, नीलायमाने पूर्वदिग्भागे, पातालपङ्ककलुषेण महाप्रलयजलधिपयःपूरेणेव तिमिरेणावष्टभ्यमाने जीवलोके, किङ्कर्तव्यतामूढा तामेव तरलिकामपृच्छम्—'अयि तरलिके, कथं न पश्यसि दृढमाकुलं मे हृदयमप्रतिपत्तिविह्वलानि चेन्द्रियाणि । न स्वयमण्वपि कर्तव्यमलमस्मि ज्ञातुम् । उपदिशतु मे भवती यदत्र साम्प्रतम् । अयमेवं त्वत्समक्षमेवाभिधाय गतः कपिञ्जलः । यदि तावदितरकन्यकेव विहाय लज्जामुत्सृज्य धैर्यमपमुच्य विनयमचिन्तयित्वा जनापवादमतिक्रम्य सदाचारमुल्लङ्घ्य शीलमवगणय्य कुलमङ्गीकृत्यायशो रागान्धवृत्तिरननुज्ञाता पित्रानुमोदिता मात्रा स्वयमुपगम्य ग्राहयामि पाणिमेवं गुरुजनातिक्रमादधर्मो महान् । अथ धर्मानुरोधादितरपक्षावलम्बनद्वारेण मृत्युमङ्गीकरोम्येवमपि प्रथमं तावत्स्वयमागतस्य प्रथमप्रणयिनस्तत्रभवतः कपिञ्जलस्य प्रणयप्रसरभङ्गः, पुनरपरं यदि कदाचिदस्य जनस्य मत्कृताशाभङ्गात्प्राणविपत्तिरुपजायते तदपि मुनिजनवधजनितं महदेनो भवेत् ।' इत्येवमुच्चारयन्त्यामेव मय्यासन्नचन्द्रोदयजन्मना विरलविरलेनालोकेन वसन्तवनराजिरिव कुसुमरजसा धूसरतां वासवी दिगयासीत् । शनैःशनैश्चन्द्रदर्शनान्मन्दस्मितायाः दशनप्रभेव ज्योत्स्ना निष्पतन्ती निशाया मुखशोभामकरोत् । तदनु रसातलादवनीमुद्दारयोद्गच्छता शेषफणमण्डलेनेव रजनीकरबिम्बेनाराजत

रजनी। क्रमेण च सकलजीवलोकानन्दकरेण कामिनीजनवल्लभेन किञ्चिदुन्मुक्तबालभावेन मकरध्वजबन्धुभूतेन समुपारूढरागेणामृतमयेन यौवनेनेवारोहता शशिना रमणीयतामनीयत यामिनी।

अथ तं प्रत्यासन्नसमुद्रविद्रुमप्रभापाटलितमिवाभिनवोदयरागलोहितं रजनिकरमुदितं विलोक्यान्तर्ज्वलितमदनानलाप्यन्धकारितहृदया तरलिकोत्सङ्गविधृतशरीरापि मन्मथहस्तवर्तिनी चन्द्रगतनयनापि मृत्युमालोकयन्ती तत्क्षणमचिन्तयम्—'एकत्र खलु मदनमधुमासमलयमारुतप्रभृतयः समस्ताः, एकत्र चायं पापकारी चन्द्रहतको न शक्यते सोढुम्। इदमतिदुर्विषहमदनवेदनातुरं च मे हृदयम्। अस्य चोद्गमनमिदं सदाहज्वरग्रस्तस्याङ्गारवर्षः शीतार्तस्य तुषारपातो विषस्फोटमूर्च्छितस्य कृष्णसर्पदंशः।' इत्येवं विचिन्तयन्तीमेव चन्द्रोदयोपनीता कमलवनम्लानिनिद्रेव मूर्च्छा मां निमीलितलोचनामकार्षीत्। अचिरेण च सम्भ्रान्ततरलिकोपनीताभिश्चन्दनचर्चाभिस्तालवृन्तानिलैश्चोपलब्धसंज्ञा तामेवाकुलाकुलां मूर्तेनेवाधिष्ठितां विषादेन मस्तकाद्विधूतस्रवच्चन्द्रकान्तमणिशलाकामिवाविच्छिन्नबाष्पजलधारान्धकारितमुखीं रुदतीं तरलिकामपश्यम्। उन्मीलितलोचनां च मां सा कृतपादप्रणामा चन्दनपङ्कार्द्रेण करयुगलेन बद्धाञ्जलिरवादीत्—'भर्तृदारिके, किं लज्जया गुरुजनापेक्षया वा। प्रसीद, प्रेषय माम्। आनयामि ते हृदयदयितं जनम्। उत्तिष्ठ स्वयं वा तत्र गम्यताम्। अतः परमसमर्थास्मि सोढुमिमं प्रबलचन्द्रोदयविजृम्भमाणोत्कलिकाशतमुदधिमिव मकरचिह्नम्।' इत्येवंवादिनीं तामवोचम्—'उन्मत्ते, किं मन्मथेन। नन्वयं सर्वविकल्पानपहरन्सर्वोपायदर्शनान्युत्सारयन्सर्वानन्तरायानन्तरयन्सर्वसन्देहानपनयन्सर्वशङ्कास्तिर-

स्कुर्वल्लज्जामुन्मूलयन्स्वयमभिगमनलाघवदोषमाबृण्वन्नकालातिपातं परिहरन्नागत एव मृत्योस्तस्यैव वा सकाशं नेता कुमुदबान्धवः । तदुत्तिष्ठ यथाकथञ्चिदनुगमनेन जीवितं सम्भावयामि हृदयदयितमायासकारिणं जनम् ।' इत्यभिदधाना मदनमूर्च्छाखेदविह्वलैरङ्गैः कथञ्चिदवलम्ब्य तामेवोदतिष्ठम् । उच्चलितायाश्च मे दुर्निमित्तनिवेदकमस्पन्दत दक्षिणं लोचनम् । उपजातशङ्का चाचिन्तयमिदमपरं किमप्युपक्षिप्तं दैवेनेति ।

अथ नातिदूरोद्गतेन त्रिभुवनप्रासादमहाप्रणालानुकारिणा सुधासलिलप्लवानिव वहता चन्दनरसनिर्झरनिकरानिव क्षरता श्वेतगङ्गाप्रवाहसहस्राणीव वमताऽमृतसागरपूरानिवोद्गिरता चन्द्रमण्डलेन प्लाव्यमाने ज्योत्स्नया भुवनान्तराले, श्वेतद्वीपनिवासमिव सोमलोकदर्शनसुखमिवानुभवति जने, प्रतिभवनमङ्गनाजनेन विकचकुसुमगन्धैश्चन्दनोदकैरुपक्षिप्यमाणेषु चन्द्रोदयार्घेषु, प्रतिकुमुदमाबद्धमधुकरमण्डलासु प्रबुध्यमानासु भवनदीर्घिकाकुमुदिनीषु, शशिमणिप्रणालनिर्झरे प्रमोदमुखरमयूररवरम्ये प्रदोषसमये गृहीतविविधकुसुमताम्बूलाङ्गरागपटवासचूर्णया तरलिकयाऽनुगम्यमाना तेनैव मूर्च्छानिहितेन किञ्चिदाश्यानचन्दनललाटिकालग्नधूसराकुललकेन चन्दनरसचर्चाङ्गरागवेषेणाङ्गेन तथैव च तया कण्ठस्थितयाऽक्षमालया श्रवणशिखरचुम्बिन्या च पारिजातमञ्जर्या पद्मरागरत्नरश्मिनिर्मितेनेव रक्तांशुकेन कृतशिरोवगुण्ठना केनचिदात्मीयेनापि परिजनेनानुपलक्ष्यमाणा तस्मात्प्रासादशिखरादवातरम् ।

अवतीर्य च पारिजातकुसुममञ्जरीपरिमलाकृष्टेन रिक्तीकृतोपवनेन कुमुदवनान्यपहाय धावता मधुकरजालेन नीलपटावगुण्ठनविभ्रममिव सम्पादयताऽनुबध्यमाना प्रमदवनप-

पक्षद्वारेण निर्गत्य तत्समीपमुदचलम् । प्रयान्ती च तरलिकाद्वितीयमपरिजनमात्मानमवलोक्याचिन्तयम्—'प्रियतमाभिसरणप्रवृत्तस्य जनस्य किमिव दृश्यं बाह्येन परिजनेन । नन्वेत एव परिजनलीलामुपदर्शयन्ति । तथा हि । समारोपितशरासनासक्तसायकोऽनुसरति कुसुमायुधः । दूरप्रसारितकरः कर्षति शशी । प्रस्खलनभयात्पदे पदेऽवलम्बते रागः । लज्जां पृष्ठतः कृत्वा पुरः सहेन्द्रियैर्धावति हृदयम् । निश्चयमारोप्य नयत्युत्कण्ठा' इति । प्रकाशं चावदम्—'अयि तरलिके, अपि नाम मामिवायमिन्दुहतकस्तमपि कचग्रहाकृष्टमभिमुखमानयेत् ।' इत्येववादिनीं च मां सा विहस्याब्रवीत्—मर्तृदारिके मुग्धासि । किमस्य तेन जनेन । अयमात्मनैव तावन्मदनातुर इव भर्तृदारिकाया तास्ताश्चेष्टाः करोति । तथा हि । निर्मलजलप्रभूति पादयोः पतति । मृणालवलयधवलान्करान्धत्ते । केतकीगर्भकेसरधूलिधूसरपादः कुमुदसरास्यवगाहते । सलिलसीकरार्द्रांशुभिर्मणान्क-रेखामृशति । द्वेष्टि विघटितचक्रवाकमिथुनानि कमलवनानि ।' एतैश्चान्यैश्च तत्कालोचितैरालापैस्तया सह तमुद्देशमभ्युपागमम् । तत्र च मार्गलताकुसुमरजोधूसरं चरणयुगलं कैलासतटाच्चन्द्रोदयप्रस्रुतचन्द्रकान्तमणिप्रस्रवणे प्रक्षालयन्ती यस्मिन्प्रदेशे स आस्ते तस्मिन्नेव सरसः पश्चिमे तटे पुरुषस्येव रुदितध्वनिं निप्रकर्षोद्भातिव्यक्तमुपालक्षयम् । दक्षिणेक्षणस्फुरणेन च प्रथममेव मनस्याहितशङ्का तेन सुतरामवदीर्णहृदयेव किमप्यनिष्टमन्तः कथयतेव विषण्णेनान्तरात्मना 'तरलिके, किमिदम्' इति सभयमभिदधाना वेपमानगात्रयष्टिस्तदभिमुखमतित्वरितमगच्छम् ।

अथ निशीथप्रभावाद्दूरादेव विभाव्यमानस्वरमुन्मुक्तार्तनादं 'हा हतोऽस्मि, हा दग्धोऽस्मि, हा वञ्चितोऽस्मि, हा किमिदं

मापतितं किं युक्तम्, उत्सन्नोऽस्मि, दुरात्मन्मदन पिशाच पाप निर्घृण किमिदमकुसममनुष्ठितम्, आः पापे दुष्कृतकारिणि दुर्विनीते महाश्वेते किमनेन तेऽपकृतम्, आः पाप दुश्चरित चन्द्रचाण्डाल कृतार्थोऽसीदानीम्, अपगतदाक्षिण्य दक्षिणानिलहतक पूर्णास्ते मनोरथाः कृतं कर्तव्यं वहेदानीं यथेष्टम्, हा भगवञ्छ्वेतकेतो पुत्रवत्सल न वेत्सि मुषितमात्मानम्, हा धर्म निष्परिग्रहोऽसि, हा तपो निराश्रयमसि, हा सरस्वति विधवासि, हा सत्य अनाथमसि, हा सुरलोक शून्योऽसि, सखे प्रतिपालय मामहमपि भवन्तमनुयास्यामि न शक्नोमि भवता विना क्षणमप्यवस्थातुमेकाकी, कथमपरिचित इवादृष्टपूर्व इवाद्य मामेकपदे उत्सृज्य प्रयासि, कुतस्तवेयमतिनिष्ठुरता, कथय त्वदृते क्व गच्छामि कं याचे कं शरणमुपैमि, अन्धोऽस्मि संवृत्तः, शून्या मे दिशो जाता निरर्थकं जीवितम् अप्रयोजनं तपो निःसुखाश्च लोकाः, केन सह परिभ्रमामि, कमालपामि, उत्तिष्ठ देहि मे प्रतिवचनम्, क्व तन्ममोपरि सुहृत्प्रेम क्व सा स्मितपूर्वाभिभाषिता च' इत्येतानि चान्यानि च विलपन्तं कपिञ्जलमश्रौषम् ।

तच्च श्रुत्वा पतितैरिव प्राणैर्दूरादेव मुक्तैकताराक्रन्दा सरस्तीरलतासक्तित्रुटच्चमानांशुकोत्तरीया यथाशक्ति त्वरितैःस्खलत्समविषमभूमिभागविन्यस्तैः पादप्रक्षेपैः प्रस्खलन्ती पदे पदे फेनाप्लुतन्निय नीयमानेव तं प्रदेशं गत्वा सरस्तीरसमीपवर्तिनि शिशिरसीकरासारस्राविणि शशिमणिशिलातले विरचितं कुमुदकुवलयकमलविविधवनकुसुमसुकुमारं कुसुमशरसायकमयमिव शयनमधिशयानम्, अतिनिष्पन्दतया मत्पदशब्दमिवाकर्णयन्तम्, अन्तःकोपशमितमदनसन्तापतया तत्क्षणलब्धसुखप्रसुप्तमिव, मनःक्षोभप्रायश्चित्तप्राणायामावस्थितमिव, अतिप्रस्फुरितप्रेम्णा 'त्वत्कृते ममेय-

मवस्था' इति कथयन्तमिवाधरेण, इन्दुक्षेपपरिवर्तितदेहतया पृष्ठभागनिपतितैर्मदनदहनविह्वलहृदयन्यस्तनखमयूखच्छलेन च्छिद्रितमिव शशिकिरणैः, 'मत्तः प्रियतरस्तवापरो जनो जात' इति कुपितेनेव जीवितेन परित्यक्तम्, मन्मथव्यथया सहैतानसून्त्वयमिवोत्सृज्य निश्चेतनतासुखमनुभवन्तम्, अविरत रोदनाताम्रेण 'कठिनहृदये, दर्शनमात्रकेणापि न पुनरनुगृहीतोऽयमनुगतो जन' इति सप्रणयं मामुपालभमानमिव चक्षुषा, किञ्चिद्विवृताधरतया जीवितमपहर्तुमन्तः प्रविष्टैरिवेन्दुकिरणैर्निर्गच्छद्भिर्दशनांशुभिर्धवलितपुरोभागम्, मन्मथव्यथाविष्टमानहृदयनिहितेन वामेन पाणिना 'प्रसीद प्राणैः समं प्राणसमे न गन्तव्यम्' इति हृदयस्थितां मामिव धारयन्तम्, इतरेण च नखमयूखदन्तुरतया चन्दनमिव स्रवतोराताीकृतेन चन्द्रातपमिव निवारयन्तम्, अन्तिकस्थितेन चाचिरोद्गतजीवितमार्गमिवोद्ग्रीवेण विलोकयता तप सुहृदा कमण्डलुना समुपेतम्, कण्ठाभरणीकृतेन च मृणालवलयेन रजनिकरकिरणपाशेनेव संयम्य लोकान्तरमुपनीयमानम्, कपिञ्जलेन मद्दर्शनादक्षणयमित्यूर्ध्वहस्तेन द्विगुणीभूतबाष्पोद्गमेनाक्रोशता कण्ठे परिष्वक्तं तत्क्षणापक्रान्तजीवितं तमहं पापकारिणी मन्दभाग्या महाभागमद्राक्षम् ।

उद्भूतमूर्च्छान्धकारा च पातालतलमिवावतीर्णा तदा क्वाहमगमं किमकरवं किं व्यलपमिति, सर्वमेव नाज्ञासिषम् । असवश्च मे तस्मिन् क्षणे किमतिकठिनतयास्य मूढहृदयस्य किमनेकदुःखसहस्रसहिष्णुतया हतशरीरकस्य किं विहिततया दीर्घशोकस्य किं भाजनतया जन्मान्तरोपात्तस्य दुष्कृतस्य किं दुःखदाननिपुणतया दग्धदैवस्य किमेकान्तवामतया दुरात्मनो मन्मथहतकस्य केन हेतुना नोदक्रान्ति स्म तदपि न ज्ञातवती । केवलमतिचिराल्लब्धचेतना दुःखभागिनी

दह्यामिव पतितमसह्यशोकदह्यमानमात्मानमवनौ विचेष्टमानमपश्यम्। अश्रद्दधाना चासम्भावनीयं तत्तस्य मरणमात्मनश्च जीवितमुत्थाय 'हा हा किमिदमुपनतम्' इति मुक्तार्तनादा,'हा अम्ब, हा तात हा सख्यः' इति व्याहरन्ती, 'हा नाथ जीवितनिबन्धन आचक्ष्व क्व मामेकाकिनीमशरणामकरुण विमुच्य यासि, पृच्छ तरलिकां त्वत्कृते मया यानुभूतावस्था युगसहस्रायमाणः कृच्छ्रेण नीतो दिवसः, प्रसीद सकृदप्यालप दर्शय भक्तवत्सलतामीषदपि विलोकय पूरय मे मनोरथम्, आर्तास्मि भक्तास्म्यनुरक्तास्म्यनाथास्मि बालास्म्यगतिकास्मि दुःखितास्म्यनन्यशरणास्मि मदनपरिभूतास्मि किमिति न करोषि दयां कथय किमपराद्धं किं वा नानुष्ठितं मया कस्यां वा नाज्ञायामादृतं कस्मिन्वा त्वदनुकूले नाभिरतं येन कुपितो दासजनमकारणात्परित्यज्य व्रजन्न बिभेषि कौलीनात्, अलीकानुरागप्रतारणकुशलया किं वा मया वामया पापया याहमद्यापि प्राणिमि, हा हतास्मि मन्दभागिनी, कथं मे न त्वं न तातो न विनयो न बन्धुवर्गो न परलोकः, धिङ्मां दुष्कृतकारिणीं यस्याः कृते तवेयमीदृशी दशा वर्तते, नास्ति मत्सदृशी नृशंसहृदया याहमेवंविधं भवन्तमुत्सृज्य गृहं गतवती, किं मे गृहेण किमम्बया किं वा तातेन किं बन्धुभिः किं परिजनेन वा, कमुपयामि शरणम्, अपि दैव दर्शय दयां विज्ञापयामि त्वां देहि दयितदक्षिणाम्, भगवति भवितव्यते कुरु कृपां पाहि वनितामनाथाम्, भगवत्यो वनदेवताः प्रसीदत प्रयच्छतास्य प्राणान्, अम्ब वसुन्धरे, सकललोकानुग्रहजननि रजनि किमर्थं नानुकम्पसे, तात कैलास शरणागतास्मि ते दर्शय दयालुताम्' इत्येतानि चान्यानि च व्याक्रोशन्ती, कियद्वा स्मरामि ग्रहगृहीतेवाविष्टेवोन्मत्तेव भूतोपहतेव व्यलपम्। उपर्युपरिपरिपतितनयनजलधारानिकरच्छलेन विलीयमानेव द्रवतामिव

नीयमाना जालकरिणीभिरभीक्रियमाणा, प्रलापानुसारैरपि दशन-
मयूखशिखरानुगततया साश्रुधारैरिव निष्पतद्भिः शिरोरुहैर-
प्यविरलविगलितकुसुमतया मुक्तबाष्पजलबिन्दुभिरिवाभ-
रणैरपि प्रच्छन्नविमलमणिकिरणाश्रुतया प्ररुदितैरिवोपेता,
तज्जीवितायेवात्ममरणाय स्पृहयन्ती, मृतस्यापि सर्वात्मना
हृदय प्रवेष्टुमिवेच्छन्ती, करतलेन कपोलयोराश्यानचन्दन
श्वेतजटामूले च ललाटे निहितसरसबिसयोरंसयोर्मलयज-
रसलवलुलितकमलिनीपलाशावगुण्ठिते च हृदये परामृशन्ती,
'पुण्डरीक निष्ठुरोऽस्येवमप्यार्तां न गणयसि माम्' इत्युपालभ-
माना, मुहुर्मुहुरेनमनुनयं मुहुर्मुहुः पर्यचुम्बं मुहुर्मुहुः कण्ठे
गृहीत्वा व्याक्रोशम्। 'आः पाप त्वयापि मत्प्रत्यागमनकालं
यावदस्यासवो न रक्षिताः' इति तामेकावलीमगर्हयम्।
'अयि भगवन्प्रसीद प्रत्युज्जीवयैनम्' इति मुहुर्मुहुः कपिञ्जलस्य
पादयोरपतम्। मुहुर्मुहुश्च तरलिकां कण्ठे गृहीत्वा प्रारुदम्।
अद्यापि चिन्तयन्ती न जानामि तस्मिन्काले कुतस्तान्यचि-
न्तितान्यशिक्षितान्यनुपदिष्टान्यदृष्टपूर्वाणि मे हतपुण्यायाः
कृपणानि चाटुसहस्राणि प्रादुरभवन्कुतस्ते प्रलापाः कुत-
स्तान्यतिकरुणानि दैन्यरुदितानि। अन्य एव स
प्रकारः। प्रलये मेघ इवोदतिष्ठन्नन्तर्बाष्पवेगानाम्। जलयन्त्र-
शीर्षाणीवामुच्यन्ताश्रुप्रवाहाणाम्। प्ररोहा इव निरगच्छन्प्रलापा-
नाम्। शिखरयुतानीवावर्धन्त दुःखानाम्। प्रसूतय इवोद-
पद्यन्त मूर्छानाम्।

ततश्च तथाभूते तस्मिन्नवस्थान्तरे मरणैकनिश्चया त-
त्तद्बहु विलप्य तरलिकामब्रवम्—'अभ्युत्तिष्ठ निष्ठुरहृदये कि-
यद्रोदिषि। काष्ठान्याहृत्य विरचय चिताम्। अनुसरामि जी-
वितेश्वरम्' इति। अत्रान्तरे झटिति चन्द्रमण्डलविनिर्गतो
गगनादवतीर्य केयूरकोटिलग्नममृतफेनपिण्डपाण्डुरं पवन-

तरलमंशुकोत्तरीयमाकर्षन्नुभयकर्णान्दोलितकुण्डलमणिप्रभा- [illegible] मुदकर्णपूरः कुङ्कुमपत्रलतालाञ्छितांसदेशः कुमुदधवलदेहो महाप्रमाणः पुरुषो महापुरुषलक्षणोपेतो दिव्याकृतिः स्वच्छवारिधवलेन देहप्रभावितानेन क्षालयन्निव दिगन्तराण्यामोदिना च शरीरतः क्षरता शिशिरेण शीतज्वरमिव जनयतामृतसीकरनिकरवर्षेण तुषारपटलेनेवानुलिम्पन्गोशीर्षचन्दनरसच्छटाभिरिवासिञ्चन्नैरावतकरपीवराभ्यां बाहुभ्यां मृणालधवलाङ्गुलिभ्यामतिशीतलस्पर्शाभ्यां तमुपरतमुत्क्षिपन्दुन्दुभिनादगम्भीरेण स्वरेण 'वत्से महाश्वेते, न परित्याज्यास्त्वया प्राणाः, पुनरपि तवानेन सह भविष्यति समागमः' इत्येवमादृतः पितेवाभिधाय सहैवानेन गगनतलमुदपतत्। अहं तु तेन व्यतिकरेण सभया सविस्मया सकौतुका चोन्मुखी किमिदमिति कपिञ्जलमपृच्छम्। असौ तु ससंभ्रममदत्त्वैवोत्तरमुदतिष्ठत्। 'दुरात्मन् क मे वयस्यमपहृत्य गच्छसि' इत्यभिधायोन्मुखः सञ्जातकोपो बध्नन्सवेगमुत्तरीयवल्कलेन परिकरमुत्पतन्तं तमेवानुसरन्नन्तरिक्षमुदगात्। पश्यन्त्या एव च मे सर्व एव ते तारागणमध्यमविशन्।

मम तु द्वितीयेनेव प्रियतममरणेन कपिञ्जलगमनेन द्विगुणीकृतशोकायाः सुतरामदीर्यत हृदयम्। किंकर्तव्यतामूढा च तरलिकामब्रवम्—'अयि न जानासि किमेतद्' इति। सा तु तदवलोक्य स्त्रीस्वभावकातरा तस्मिन् क्षणे शोकाभिभाविना भयेनाभिभूता वेपमानाङ्गयष्टिर्मम मरणशङ्कया च वराकी विषण्णहृदया सकरुणमवादीत्—'भर्तृदारिके, न जानामि पापकारिणी। किं तु महदिदमाश्चर्यम्। अमानुषा-

कृतिरेष पुरुषः । समाश्वासिता चानेन गच्छता सानुकम्पं पित्रेव भर्तृदारिका । प्रायेण चैवंविधा दिव्याः स्वप्नेऽप्यविसंवादिन्यो भवन्त्याकृतयः । किमुत साक्षात् । न चाल्पमपि विचारयन्ती कारणमस्य मिथ्याभिधाने पश्यामि । अतो युक्तं विचार्यात्मानमस्मात्प्राणपरित्यागव्यवसायान्निवर्तयितुम् । अतिमहत्खल्विदमाश्वासस्थानमस्यामवस्थायाम् । अपि च तमनुसरन्नेव कपिञ्जलः । तस्मात्कुतोऽयं को वाऽयं किमर्थं चानेनायमपगतासुरुत्क्षिप्य नीतः क्व वा नीतः कस्माच्चासम्भावनीयेनामुना पुनःसमागमाशाप्रदानेन भर्तृदारिका समाश्वासितेति सर्वमिदमुपलभ्य जीवितं वा मरणं वा समाचरिष्यसि । अदुर्लभं हि मरणमध्यवसितम् । पश्चादप्येतद्भविष्यति । न च जीवन्कपिञ्जलो भर्तृदारिकामदृष्ट्वा स्थास्यति । तेन तत्प्रत्यागमनकालावधयोऽपि तावद्ध्रियन्तामी प्राणाः ।" इत्यभिदधाना पादयोर्मे न्यपतत् । अहं तु सकललोकदुर्लङ्घ्यतया जीविततृष्णायाः क्षुद्रतया च स्त्रीस्वभावस्य तया च तद्वचनोपनीतया दुराशामृगतृष्णिकया कपिञ्जलप्रत्यागमनकाङ्क्षया च तस्मिन्काले तदेव युक्तं मन्यमाना नोत्सृष्टवती जीवितम् । आशया हि किमिव न क्रियते । तां च पापकारिणीं कालरात्रिप्रतिमां वर्षसहस्रायमाणां यातनामयीमिव दुःखमयीमिव नरकमयीमिवाग्निमयीं नवोत्सन्ननिद्रा तथैव क्षितितले विचेष्टमाना रेणुकणधूसरैरश्रुजलार्द्रकपोलसन्दानितैर्विमुक्तव्याकुलैः शिरोरुहैरपरुद्धमुखी निर्दयाक्रन्दजर्जरस्वरक्षयक्षामेण कण्ठेन तस्मिन्नेव सरस्तीरे तरलिकाद्वितीया क्षपां क्षपितवती ।

प्रत्यूषसि तूत्थाय तस्मिन्नेव सरसि स्नात्वा कृतनिश्चया तत्प्रीत्या तमेव कमण्डलुमादाय तान्येव च वल्कलानि तामेवाक्षमालां गृहीत्वा बुद्ध्वा निःसारतां संसारस्य, ज्ञात्वा

च मन्दपुण्यतामात्मनः, निरूप्य चाप्रतीकारदारुणतां व्यसनोपनिपातानाम्, आकलय्य दुर्निवारतां शोकस्य, दृष्ट्वा च निष्ठुरतां दैवस्य, चिन्तयित्वा चातिबहुलदुःखतां स्नेहस्य, भावयित्वा चानित्यतां सर्वभावानाम्, अवधार्य चाकाण्डभङ्गुरतां सर्वसुखानाम्, अविगणय्य तातमम्बां च, परित्यज्य सह परिजनेन सकलबन्धुवर्गं, निवर्त्य विषयसुखेभ्यो मनः, संयम्येन्द्रियाणि गृहीतब्रह्मचर्य्या देवं त्रैलोक्यनाथमनाथशरणमिमं शरणार्थिनी स्थाणुमाश्रिता । अपरेद्युश्च कुतोऽपि समुपलब्धवृत्तान्तस्तातः सहाम्बया सह बन्धुवर्गेणागत्य सुचिरं कृताक्रन्दस्तैस्तैरुपायैरभ्यर्थनाभिश्च बहुभिरुपदेशैरनेकप्रकारैः परिसान्त्वनैश्च नानाविधैर्गृहागमनाय मे महान्तं यत्नमकरोत् । यदा च नेयमस्माद्व्यवसायात्कथञ्चिदपि शक्यते व्यावर्तयितुमिति निश्चयमधिगतवांस्तदा निराशोऽपि दुस्त्यजतया दुहितृस्नेहस्य पुनः पुनर्मया विसृज्यमानोऽपि बहून्दिवसान्स्थित्वा सशोक एवान्तर्दह्यमानहृदयो गृहानयासीत् । गते च ताते ततः प्रभृति तस्य जनस्याश्रुमोक्षमात्रेण किल कृतज्ञतां दर्शयन्ती तदनुरागकृशमिदमपुण्यबहुलमस्तमितलज्जममङ्गलभूतमनेकक्लेशायाससहस्रनिवासं दग्धशरीरकं बहुविधैर्नियमशतैः क्षपयन्ती वन्यैश्च फलमूलवारिभिर्वर्तमाना जपव्याजेन तद्गुणगणानिव गणयन्ती त्रिसन्ध्यमत्र , सरसि स्नानमुपस्पृशन्ती प्रतिदिनमर्चयन्ती देवं त्र्यम्बकमस्यामेव गुहायां तरलिकया सह दीर्घशोकमनुभवन्ती चिरमवसम् । साहमेवंविधा पापकारिणी निर्लक्षणा निर्लज्जा क्रूरा च निःस्नेहा च नृशंसा च गर्हणीया निष्प्रयोजनोत्पन्ना निष्फलजीविता निरवलम्बना निःसुखा च । किं मया दृष्टया पृष्टया वा कृतब्राह्मणवधमहापातकया करोति महाभाग. ।

——:o:——

VOCABULARY.

अंशु—A ray of light.
अंशुक—Fine cloth.
अंस—The shoulder
अकाण्ड—Sudden.
अकिञ्चन—A pauper.
अक्षमाला (,-मालिका,-सूत्र)—A rosary.
अक्षावली—A rosary.
अक्षौहिणी—A complete army representing the four-fold division of troops in full.
अग्रसन्ध्या—The morning twilight. [hand.
अग्रहस्त—The tip of the
अङ्गक्रिया—Cleansing the body with fragrant unguents.
अचिरद्युति—Lightning; momentary splendour
अच्छ—Transparent.
अच्युतम्—(73) Strictly.
अजस्रम्—Incessantly.
अञ्जन—Collyrium.
अतन्द्रिता—(19) Active.
अतिभूमि—Excess, climax.
अतिमानुष—Superhuman.
अत्यय—Expiry.
अत्याहित—A mishap.
अद्धा—Verily. [justice.
अधिकरण—A court of
अधिकार—(71) Duty, authority.
अधिक्षेप—Censure.
अधिगम—Acquisition.
अधिज्य—Stringed, strung.
अधिदेवता (,-दैवत)—A guardian deity. [nent.
अधिश्री—(25) More emi-
अधिष्ठान—An abode.
अधीतिनी Reciting hymns.
अध्यवसाय—Resolution.
अध्यवसित Resolved upon.
अध्यात्मवाद—Metaphysics.
अध्यारोपण—Ascription.
अध्वन्—Way, journey.
अनघ—(41) Safe.
अनघा—(14) Stainless.

अनङ्ग—Cupid.
अनम्र—Unyielding.
अनवद्य—Unblemished.
अनार्य—Ignoble.
अनाविल—(23) Untainted.
अनाशास्य—Unsought for.
अनिमित्त—An ill-omen.
अनीक—An army.
अनीश्वर—Unable.
अनुक्रोश—Compassion.
अनुगिरम्—Near the hill.
अनुगोदम्—On the banks of the Godāvarī.
अनुजीविन्—A dependant.
अनुनय—Supplication.
अनुप्लव—An attendant.
अनुबन्ध—Continuity.
अनुभाव—Dignity.
अनुयोग—(14) A query.
अनुरूप—(18) Worthy.
अनुवृत्ति—Compliance.
अनुशय—Repentance.
अनुशिष्ट—(16) Directed.
अन्वय—Ancestry.
अन्वर्थ—Significant.
अन्तःपुर—A gynæceum.
अन्तराय—An obstacle.
अन्तराल—Interval.
अन्तरीक्ष—The sky.
अपटी—A screen.
अपत्य—Offspring.
अपराग—Alienation.
अपरान्त The western coast.
अपरेद्युस्—The next day.
अपरोक्ष—Direct.
अपवर्ग—Absolution.
अपवर्जित—(6) Severed.
अपश्चिम—(61) First.
अपाङ्ग—Corner of the eye.
अपुष्कल—Insignificant.
अपेक्षा—(14) Regard.
अपोढ—(11) Removed, (15) discarded.
अप्रबुद्ध—Unenlightened.
अप्रत्यय—Mistrust.
अवन्ध्य—(17) Effectual.
अब्ज—A lotus.
अब्रह्मण्यम्—Oh dear!
अभव्य—Ungentle.
अभिचार—Witchcraft.
अभिजन—Pedigree.
अभिजात—Well-born.
अभिज्ञान—A souvenir.
अभिधान—A name

अभिधेय—(96) Expression
अभिनय—Acting.
अभिनिवेश—Intentness.
अभिभव—(2) Overthrow, (24) abuse.
अभिमर्श—(24) Outrage.
अभियोग—Attack.
अभिषङ्ग—Attachment.
अभिषेक(13,14,19)Ablution (15, 80) anointment.
अभिसन्धान—Cheating.
अभिसरण—Assignation.
अभ्यमित्रFacing the enemy.
अभ्यर्ण—Adjacent.
अभ्युपपत्ति—Favour.
अभ्युपेत—Accepted.
अभ्र—(13, 16) A cloud.
अमर्ष—Anger.
अमानुष—(76) Gigantic, (112) superhuman.
अम्बर(11) The sky,(29, 92) apparel, (30) heaven.
अम्बुज—A lotus.
अम्बुराशि—The ocean.
अम्बुरुह—A lotus.
अम्भोज—A lotus.
अय—An auspicious rite.
अयस्—Iron.
अयुग्मलोचन—S'iva.
अरविन्द—A lotus.
अराति—An enemy.
अराल—Curved.
अरुण—Aurora.
अर्क—The sun.
अर्चिस्—(3) Flame, a ray.
अर्णव—The ocean.
अर्थ्य—Significant.
अलक—A lock of hair.
अलक्तक—Lac.
अलम—(12,33) Able.
अलीक—False.
अलोकसामान्य—Extraordinary.
अवकाश—Space.
अवकीर्ण—(28) Set on.
अवग्रह—Drought.
अवचय—Culling.
अवतंस—An ear-ring.
अवतीर्ण—(14) Descended (81) Incarnate.
अवदात—White.
अवधि—(103) Limit.
अवधूत—Slighted.
अवभृत—Ablution at the close of a sacrifice.

अवरज A younger brother.
अवरोध—The seraglio.
अवलेप—(80) Pride.
अवसरप्राप्त,—(102) Suited to the occasion.
अवष्टम्भ—(88) Stupor, (52, 100) composure, (102) procedure.
अवस्तु—(28) A trash.
अवहित्था—Dissimulation
अवाप्ति—Attainment.
अविनय—Indecorum.
अविसंवादिनी—Consistent with self.
अव्यक्त—(14) Matter in the noumenal state.
अव्यभिचारिन्—(23) True without exception.
अशनि—Thunderbolt.
अश्मन्—Stone.
असम्भ्रम—(7) Unconcern.
असम्बद्धभाषिन्—One who talks incoherently.
असु—Life.
असुरविवर—The nether world.
असूया—Envy.
असृज्—Blood.
अस्र—A tear.
अहमहमिका—Emulation.
अहार्य—(15) Unshakable.
अहि—A snake.
अहित—(3) An enemy.
अह्नाय—Quickly.
आकूत—Significance.
आखण्डल—Indra.
आख्या—A name.
आगन्तुक—A new comer.
आचित—Covered, strewn.
आच्छोटन—Snapping.
आजीव—Livelihood.
आटोप—Strut.
आतपत्र—An umbrella.
आतिथेयी—Hospitable.
आत्तगन्ध—Humbled. (गन्ध—pride).
आदधान—(8) Causing.
आदर—Regard.
आदृत—(15) Regardful, (112) interested.
आत्मभू—Brahmā.
आधि—(43) A bane.
आध्मात—Inflated.
आपन्नसत्त्वा—Pregnant.
आपानभूमि—A wassail ground.

आप्त(68,71,82) A kinsman
आप्तजन्मन्--(19) Born.
आप्तवाच्--A seer, a sage.
(आप्त--Authentic)
आभरण--Ornament.
आमुष्मिक--(71) Spiritual
आयत--Long.
आयतन--(76) Abode
आयुध--A weapon
आर्त--Distressed.
आर्ति--Distress
आर्द्र--Moist, soft
आर्यपुत्र--Husband
आलवाल A basin for water round the root of a tree
आलान--(7) A tether, (8) a tying post [Edante
आली--A woman's con-
आलीन--Clinging to
आलेख्य--A painting.
आलोल--(89) Dishevelled
आवर्जित--(10, 11) Bent, (22) sprinkled
आवर्जितवती--(75) Having bewitched
आवर्त--(10) An eddy
आविल--(12) Foul, turbid
आविष्ट--(110) Frenzied.
आवेग--Hurry.
आवेश--(80) Influence (a by an evil spirit).
आशा--(5) A direction.
आशीविष--A serpent
आश्यान--Dried up
आषाढ--(22) A पलाश stat
आसङ्ग (18) Contact, (19) garment, (77) attachment
आसन्न--Adjacent
आसव--(4) Ale
आसार--A shower.
आस्थान--Assembly.
आस्पद (18, 25, 28) Place
आहत--(3) Smitten
आहित--(107) Caused.
आहिताग्नि--Agnihotrin.
आहोस्वित्-- Or.
इङ्गित--(27) Intention.
इन्दीवर--A blue lotus
इन्द्रजाल--Magic.
इन्द्रजालिक--A juggler.
इन्द्रनील--A sapphire.
इन्धन--Fuel.
इभ--An elephant.
इभ्य--A rich man.

इयत्ता—Quantitativeness.
इषु—An arrow.
इष्टि—A sacrifice.
ईदृक्ता—Qualitativeness.
ईप्सितार्थ—(17) An object of desire.
उचित—(14) Accustomed.
उक्षन्—An ox.
उच्चय—(33) Picking up from the ground, (73) a collection.
उच्चैःश्रवस्—A horse so [named.
उच्छित्ति—Incision.
उच्छ्राय—Height.
उच्छ्वसित—(87) A sigh.
उच्छ्वास—Breath, sigh.
उटज—A cottage.
उडुपति—The moon. (उडु a star).
उत्कण्ठा—Anguish.
उत्कलिका—A wave; a love-longing.
उत्कीर्ण Carved, a carving.
उत्खात(4) Uprooted; ousted
उत्तमाङ्ग—The head.
उत्तमाङ्गना—A beautiful lady, a courtesan.
उत्तर (2) Latter, (9, 27, 72) prominent, (19) upper
उत्तरीय An upper garment.
उत्तरेद्युस्—On the morrow.
उत्तान—(89) Upturned, (105) Supine.
उत्पतिष्णु—Flying up.
उत्पल—A lotus or lily.
उत्सङ्ग Lap, (7) Surface.
उत्सारण—Dispersion.
उत्सारित(5) Pushed afar.
उत्सेक—Pride, conceit.
उत्सेध—Height.
उदग्र (3) Wild, (13) high.
उदधि—The ocean, a sea.
उदन्वत्—The ocean.
उदम्भस्—Rich in water.
उदवास—Lying in water.
उदात्त—(61) Illustrious.
उदार—(16, 23) Large.
उदीच्य—Northern.
उदीर्ण—Intense.
उद्गम—Appearance.
उद्गमनीय A suit of clothes
उद्गार—(6) Effusion.
उद्दाम—Wild.
उद्देश—A tract of land.

उत्प्लुत—Flying up, fluttering
उत्क्रान्त—(5) Flying over
उद्यत—(2) Wielded, (4,5) armed, accoutred.
उद्विग्नवर्ण Looking uneasy.
उन्मदन—Impassioned
उन्मिषित—(21) A glance.
उन्मेष—Winking
उपकण्ठ—(4) Coast, (13) Precinct
उपकरण—Apparatus
उपकार्या—A royal tent.
उपक्रोशन—Scandalizing
उपगूढ—Embrace
उपग्रह101)Complaiscence
उपचय—Increase
उपत्यका—A valley
उपदा—A present
उपद्रव—(81) Commotion
उपनिपात—Befalling
उपपत्ति—Reason
उपपन्न—(23) Proper
उपप्लव—(91) Disturbance
उपप्लविन्—Subject to oppression
उपबृंहित—Augmented
उपयन्तृ—A husband.
उपरत—Deceased
उपरोध—Impediment
उपलिप्सु Wishing to know
उपसृष्ट Possessed by a devil
उपहत—Haunted
उपात्तवर्ण Sung in ballads.
उपान्त(11) Outskirt, (29) the angle of the eye.
उपायन—A present
उरग—A serpent
उरस्—The breast
उर्वी—The earth.
उल्बण—Conspicuous
उष्णवारण—An umbrella
उष्णीष—Turban, diadem
उष्मन्—Heat, vapour
उस्र—A ray of light
ऊढा—(23) Wedded, (83) borne
ऊर्मि—A wave
ऋक्ष—A bear
ऋजु—Straight
ऋद्धिमत्—Magnificent.
एकचारिणी A devoted wife
एकपदे—All of a sudden.
एकान्त—Seclusion

एकावली—A necklace of pearls with one string
एध—Fuel
एनस्—Sin
एला—Cardamom
ऐहिक—Mundane
ओकस्—An abode
ओघ— 64) Multitude
ओषधि—A herb
औदासीन्य—Indifference
ककुद् The hump of a bull
ककुद्मत्— 13) A bull
कङ्कवदन Forceps, tongs
कङ्कट—Armour
कङ्कपत्र—An arrow
कच—Hair
कञ्चुकिन् A chamberlain
कट An elephant's temple
कटाक्ष—A side look
कतिचित्—Some
कथोद्घात—(3) Allusion to exploits
कदन—Massacre
कनिष्ठिका The little finger
कन्दुक A ball for playing
कन्यका—A damsel
कपाल—(30) Skull
कपिश—Coppery red
कमलयोनि—Brahma
करण्ड—A casket
करण An organ of sense
करभोरू—A woman with thighs tapering like the metacarpus
करेणु—An elephant
कर्कन्धु—The plum
कर्णपूर—An ear drop
कल—(55 91) Melodious
कलङ्क—(10) Rust
कलत्र—A wife
कलम—A kind of paddy
कलमूक—Deaf and dumb.
कला— 28) A digit, (72) a fine art
कलाप—A collection
कलावत्—The moon
कलित—(46) Maddened
कलुष—(39) Choked
कल्पान्त—The destruction of the world
कल्मष—Sin
कवल—A morsel
कषायित—(76) Coloured
कादम्ब (11) A कदम्ब flower, (13) a flamingo

कामगति Moving at will
कामम्—(2, 83) Indeed
कामवृत्ति—Self willed
कामशासन—(73) Śiva
कार्तान्तिक An astrologer
कार्त्स्न्य—Totality
कार्मुक—A bow.
कालकूट A kind of poison
कालदष्ट—Bitten by a deadly snake
कालपृष्ठ—A bow
कालरात्रि—The night succeeding a cycle
कालुष्य—Foulness
काश—A kind of white flower
काष्ठा—A limit
किंकर्तव्यतामूढ At a loss to know what should be done
किंकिणी—A small bell
किरीटिन्—Arjuna
किसलय—A sprout [boo
कीचक—Sounding bam
कीलित—Riveted
कुङ्कुम—Saffron
कुटिल—(112) Curling

कुट्टिम—A pavement
कुड्मल—A bud
कुतूहल—Curiosity
कुन्तल—Hair
कुमुदबान्धव—The moon
कुमुद्वती—The lily plant
कुम्भयोनि Sage Agastya
कुलक्रमागत—Hereditary
कुलिश—Thunderbolt
कुवलय—A blue lotus
कुशेशय—A lotus
कुसुमचाप (, शर)—Cupid.
कुसुमायुध—Cupid
कुहर—A cavity
कूटबन्ध—A trap
कूबर—The pole of a carriage [the bank
कूलङ्कष — Undermining
कूलमुद्रुज — Butting against the banks
कृच्छ्र—(16) A peril
कृतक—Adopted
कृतजन्मन्—27) Planted
कृतमति—(101) Resolved
कृतान्त—The god of death
कृत्रिम—Artificial
कृपण—Pitiable

कृष्णसार A black antelope.
केका The cry of a peacock.
केतन A flag, an emblem.
केवल—(19) Bare.
केसर A filament, the mane of a horse or lion.
केतु— A flag, an emblem.
कैतक—Pertaining to केतकी flowers.
कोदण्ड—A bow.
कोष—Stock.
कौटिल्यशास्त्र—A treatise on state-craft.
कौतुक—(28) A marriage bracelet, (36) festivity.
कौमुदी—Moonlight.
कौलीन—Scandal.
कौबेरी—(6) Presided over by कुबेर.
कौस्तुभ—The name of Krishna's jewel.
क्रम—(32) Etiquette.
कार्शिमन्—Emaciation.
क्लम—Fatigue.
क्वणित—(91) A sound.
क्षणदा—Night.

क्षपा—Night.
क्षीब—Tipsy.
क्षीर (3) The sea of milk, (42) a milktree.
क्षुण्ण—Trodden.
क्षुद्रा—A dancing girl.
क्षुरप्र—A kind of arrow.
क्षेपणीय A kind of missile.
क्षौद्रपटल—A honeycomb. (क्षौद्र honey).
क्षौम—Silk.
ख—The sky.
खग—A bird. [firefly.
खद्योत—A glow-worm, a
खेद—Fatigue.
गणशः—Repeatedly.
गणिका—A courtesan.
गन्धर्वनगर—The phantom appearance of a town in the sky.
गभस्ति—A ray of light.
गम्भीरवेदिन्—A restive elephant.
गम्य—A gallant.
गवाक्ष—A window.
गर्भेश्वर—Rich from birth.
गहन—A thicket.

गाण्डीव—Arjuna's bow
गाध—Fordable
गान्धर्व A form of marriage by mutual consent
गारुड—An emerald
गिर्—Speech
गिरीश—17 Śiva [virtues
गुणोदय—(3) Based on
गुरु—(1,9,18 26 Father
गुह—Kartikeya
गृहिणी—A housewife
गैरिक—Red chalk
गोत्रभिद्—Indra
गोप्तृ—A protector
गोशीर्ष—A kind of sandal having the smell of a lotus
ग्रह—(80) An evil star
ग्राम्य—Rustic, vulgar
ग्राह—79) A shark
ग्राहवाच्—A teacher
ग्रैव / ग्रैवेय } A fastening for the neck
घन—(10, 11) A cloud, (16) a mass
घस्मर—An annihilator
घृणा—Mercy

चतुष्क—A square court yard, or a hall with a roof resting on four pillars
चतुरन्त—(44) Sea girt
चन्द्रमौलि—Śiva
चन्द्रशाला—A room on the top of a house
चन्द्रातप—Moonlight
चमू—An army
चाप—A bow
चापल—(23) Impertinence
चीरभृत्—A hermit
चूत—The mango
चूर्ण—Scented powder
च्युता मन्—Of a depraved soul
छटा—Lustre
छाया—(48,7) Lustre
छायापथ—The galaxy or milky way
जघन—The buttock
जतु—Lac
जनपद—A country
जनान्तिकम्—Aside
जन्य—A battle [column
जयस्तम्भ—A triumphal

जयोदाहरण—A song of glory.
जरत्—Old.
जरा—Old age. [shattered.
जर्जर(,-रित,)—Cracked, shattered.
जलद(, धर,)—A cloud.
जलयन्त्र—A spout.
जव—Speed.
जाड्य—Dullness.
जातवेदस्—Fire.
जाता-(40) A child (female)
जातु—Ever.
जातुष—Made of lac.
जिगीषा A desire to conquer
जितभृत्य—A master who chastises his servants when erring.
जिष्णु—A victor.
जिह्मित—Slow, lazy.
जीवा—A bow-string.
जैत्र—Triumphant.
ज्या—A bow-string.
ज्योतिष्पथ—The sky.
ज्वलन—Fire.
झटिति—Speedily.
टङ्कार—Twang.
तत्त्वदर्शिन्-A philosopher.
तडित्—Lightning.
तपस्विनी—(37) A poor creature.
तरल—Tremulous.
तरस्—(4) Strength.
तिमिर—(79) Myopia.
तीर्थ—A holy place, a deserving person.
तिर्यक्—Askance.
तुमुल—Tumultuous.
तुला—Comparison.
तुहिन—Frost.
तूणीर—A quiver.
तूर्णम्—Quickly.
तूर्य—A musical instrument, a trumpet.
तूष्णीम्—Silent.
तैमिरिक—One affected by myopia.
त्रपा—Bashfulness.
त्रिपदी—A fastening for the foot.
त्रिवर्ग—The triad of धर्म, अर्थ & काम.
त्रिमार्गगा—Ganga.
त्रिस्रोतस्—Ganga.
त्रेताग्नि—The three-fold sacrificial fire.

त्र्यम्बक—S'iva.
त्विष्—Lustre.
दन्तवासस्—A lip.[tusker.
दन्तिन्—An elephant, a
दन्तुर—Indented.
दयित—Beloved.
दरी—A cave.
दर्भ—The kuśa grass.
दशान्तर—Vicissitudes of
life. ((80) urbanity.
दाक्षिण्य—(72) Gallantry,
दाक्ष्य—Dexterity.
दान—(5) Rut.
दायाद—A kinsman.
दार्भ—Made of kus'a.
दाव Forest conflagration.
दिगम्बर—Naked, unclad.
दिङ्मोह—Loss of bearing.
दिव्य—Divine.
दीक्षित—(1) Installed.
दीर्घिका A large long pond
दुःसम्पाद—Hard to attain
दुकूल—Silk.
दुरन्त—Tragic
दुरावेशक्रिया—Hypnotism.
दुरित—Sin.
दुरुपपाद—Impossible.
दुर्जात—(15) Adversity.
(60) ill-bred.
दुर्दिन—(4,78) A shower,
(8) a foul weather.
दुर्निमित्त—An ill omen.
दुर्ललित—Wayward
दुर्विनीत—Immodest
दुर्विषह—Intolerable.
दूयमान—Feeling sad.
दृप्त—Proud.
दृषद्—Stone, rock.
दोषातन—Nocturnal.
द्रविण—Wealth, gold.
द्राक्षावलयभूमि—A plot of
vine-yards
द्विप—An elephant.
द्विरद—An elephant.
धानुष्क—An archer.
धिष्ण्य—A place.
धुर्—Burden, yoke.
धौरेय—A horse yoked.
नक्तम्—At night.
नद्ध—(6) Tied.
नभश्चर Moving in the sky.
नभस्वत्—Wind. [tured.
नवग्रहा (91) Newly cap-
नवमालिका—A jasmine.

नयविद्—A politician.
नाग—An elephant.
नागरिक—A gallant.
नाटयन्ती—Acting.
नामधेय—Name.
नाराच—An arrow.
नाव्य—Navigable.
निकाम—Very much.
निकृति—Dishonesty.
निकेत—A house.
निक्षेप—(19) A trust.
निचित—(112) Covered.
निदाघ—Summer.
निदर्शन—An illustration.
निधान—(93) A treasure.
निबन्धन(105, 110) Cause.
निभृत—(93) Silent.
निमित्त—(106)An omen.
निम्नगा—A river.
नियति—Destiny.
नियम—(19) A vow.
निराशिस्—Dispassionate.
निर्बन्ध(28) Intentness.
निर्भर—(18) Full. [able.
निर्विशेष—Indistinguish-
निर्विषय—(23)Dissociated.
र्वृत—At case.
निर्विष्ट—(14) Enjoyed.
निर्वृति—(26) Ease, rest.
निर्वेद—Despondency.
निर्व्यपेक्ष—Regardless.
निवसन—A garment.
निशित—Sharp.
निशीथ—Midnight.
निश्चय—Resolve.
निषण्ण—Sitting.
निषिक्त—Infused.
निषेदुषी—Sitting.
निसर्ग—Nature.
निस्त्रिंश—A scimitar.
निहित—(1) Stored.
नीराजना—Lustration.
नीवार—Wild rice.
नृशंस—Cruel.
नेमि—The circumference of a wheel.
नैमित्तिक—Periodical, occasional.
नैष्ठिक—A life-long student (ब्रह्मचारिन्)
नौसाधन—A naval force.
न्यग्रोध The banyan tree.
न्यास—(45)A trust.
पक्षद्वार—A side-door.

पात—Partiality.
रन्—An eye lash.
ज—A lotus
तर—A cage
स—(10) a mass, (3a) a thatch [powder
वास—Perfumed
का (48) A bandage, (37, 94) a fragment
ण्य—A wager
बु—10) A bird
किनी—A army
चिद्—A bird [leaf
र (13) An ornamented
बेनू—(55) An arrow.
दवी—A way, a track
दाति Walking on foot.
ङ्क्ति A flight, a series
द्मराग—A ruby
नग—A snake
योधर A woman's breast
योधि—The ocean
रभृत—A cuckoo
रमार्थत—Truly
परमेश्वर—(78) A king
परम्परा—A series
पराग—(3) Dust

परामर्श(79) Obliteration.
परामृशन्ती—Touching
परा मृश्—To wipe
परिकर A girth, waist
परिक्लिष्ट—Overtasked
परिग्रह—(93) Acceptance, (108) basis
परिग्रहीतृ 45)A husband
परि णम्—To mature
परिणाम—(46) Reverse, (77) maturity
परिदेवित—Lamentation
परिबर्हे—Paraphernalia, retinue [(82) insult
परिभव—(51) Defeat,
परिभाविनी—Affronter
परिमल—Fragrance.
परि रभ्—To embrace.
परि वद्—To censure
परिवर्तन—(19) Rolling
परि ष्वञ्ज्—To embrace
परिस्पन्दित—Stirring
परेतभूमि—A cemetery
पर्यन्त—(12) Precinct
पर्यश्रु Suffused with tears.
पर्यस्त—Scattered

पर्याकुल (53) Bedimmed, (96) perplexed
पर्याप्त (56) Expanded
पर्याय—(2) Alternation
पलाश—(98) A leaf
पलित—Grey hair
पल्लव—(80, 96) Skirt
पल्वल— A pool
पांशु—Dust [pale red
पाटल—(7) Rosiness, (95)
पाटव—Skill
पान—(81) Whetting
पारणा—Meal after a fast
पारिप्लव—Brisk [earthy
पार्थिव—(2) A king (14)
पार्ष्णि—(2) The rear
पाशुपाल्य- Tending cattle
पिच्छिका A peacock s tail
पितृश्मशान्—A cemetery
पित्र्य Paternal ancestral
पिनद्ध— Put on, dressed
पिनाकपाणि (,-किन्)Siva
पिशाचग्रह—One haunted by a ghost
पिशित--Flesh, bait
पिशुन—(51) Indicative
पीठ—(8) A foot stool

पीठमर्द—A mimic, one adept in pacifying angry women
पीवर—Plump [an arrow
पुङ्ख The feathered part of
पुण्डरीक A white lotus
पुण्यजन—(14) A यक्ष
पुन्नाग A नागकेसर flower
पुर सर—(15, 16) A forerunner, (35) a harbinger
पुरस्क्रिया—Honour
पुरारि—Siva [sage
पुराविद्—A historian, a
पुरुषोत्तम—विष्णु, the best of men
पुरुहूतध्वज—A festive banner in honour of Indra [priest
पुरोधस्—The family
पुलक—Thrill [bank
पुलिन—Alluvium, sand
पुष्पधन्वन्—Cupid
पूग—An areca nut
पृथा—A name of Kunti
पृषत—A spray of water
पेलव—Delicate
पेशल—(12) Slender, soft

पौरमुख्य—A chief citizen
पौरस्त्य Eastern [विशेषण
पौलस्त्य—(8, राक्षस (10)
प्रकर—A heap
प्रकामम्—(40) Fully
प्रकाश—(4) A clearage
प्रकृति—(2, 14 16) The people, (8,20,33) nature
प्रगल्भ—Bold, forward
प्रजागर—Wakefulness
प्रणेय — To be led
प्रताप—(2) Heat, (3,0 83) prowess
प्रतिकृत—(60) Avenged
प्रतिक्रिया—A remedy
प्रातिघातिनी—Repellent
प्रतिपत्ति (24, 102) Resort, (43) regard [resort to
प्रति पद्—To attain to
प्रतिपादन—(74) Gift
प्रतियोध—An opponent
प्रतिरथ—A rival
प्रतिरव—An echo
प्रतिरूप—Appropriate
प्रतिरोपित—(4) Replanted, reinstated
प्रतिवचन—A reply
प्रतिबिम्बक (80) An image
प्रतिविहित—(16) Pitched
प्रतिशब्दक (, श्रुत) An echo
प्रतिसंख्यान Discrimination
प्रतिसमाहित—Redressed
प्रतिसर—The marriage thread [neighbour
प्रतिहासिन्—A next-door
प्रतीकार—A remedy
प्रतीत—(13) Well known
प्रतीपम—Contrary
प्रतीष्ट—(37) Carried
प्रतीहारी—A portress
प्रत्यन्त—(3) Frontier
प्रत्यभिज्ञान—Recognition
प्रत्याचक्षाण—Rejecting
प्रत्या सद्—To approach
प्रत्युद् गम्—(, व्रज, इ) To rise in reception of
प्रथित—Well known
प्रथिमन् — Magnitude,
प्रदक्षिण—(3) Turning to the right, (39) circumambulation
प्रदोष—Dusk, evening

प्रधूमित—Smouldering.
प्रपञ्च—(96) Delusion.
प्रपात—(95) A cascade.
प्रभव—(16) An origin.
प्रभिन्न—(30) Ruttish.
प्रभूत—Ample, profuse.
प्रमत्त—Careless.
प्रमदवन—A park
प्रमाण—Authority.
प्रयत—(15) Pious
प्ररोह—A sprout
प्रलाप—(95) Delirium, (111) wailing.
प्रवहण—A vehicle.
प्रवाल—A coral, a sprout
प्रवृत्ति—(14) News, (40) budding forth, (43, 54) course.
प्रवेपमान—Quivering
प्रशमन—(2) Pacification
प्रसक्त—(12) Continuous
प्रसभम्—By force.
प्रसर—scope, access
प्रसव—(3) A flower, (4) delivery, (19) fruit
प्रसाद—(2) Benignity.
प्रसाधन—Decoration.
प्रसाधित—Decorated.
प्रसिद्ध—(18) Dressed.
प्रस्तावना—(72) Extol-, ment. (79) a prelude
प्रस्रवण—(19) Effusion
प्रहरण—(15) A weapon.
प्र हि—To send
प्राकृत—(50,99) Common
प्राची—The east
प्राचीनवर्हिस्—Indra
प्राजन—A goad
प्राज्य—(14) Profuse
प्राध्वम्—Agreeably.
प्राप्तकाल—Befitting the occasion
प्रावृष्—The rains
प्रियंवद—Sweet speaking.
प्रेङ्खोलन—A swing.
प्रेतपटह A funeral drum.
प्रोत—(18) Entangled
प्रोषित—Absent, abroad.
प्रौढ—Bold
प्लुष्—To burn.
फल—(4) Fruit, wealth
फाल्गुन—A name of अर्जुन.
वद्धमौन—Silent.
वधिर—Deaf

बन्धकी—A harlot.
बन्धुर—Rugged.
बभ्रु—Brown.
बलि—An offering.
बहुमता—Esteemed.
बहुमान—Esteem. [night.
बहुलपक्ष—The dark fort.
बालातप The morning sun
बालारुण The morning sun
बालिश—Childish.
बाहु—An arm.
बाह्य—Physical.
बिस—A lotus fibre.
बीभत्स—(85) Cruel.
बुभुत्सु—Wishing to know
भक्ति—(13) A patch.
भग्न—(4) Broken; vanquished, (17) frustrated.
भङ्गि—A flight of steps.
भङ्गुर—Brittle [princess.
भर्तृदारिका (,-दुहितृ)—A
भवितव्यता—(89) Predes-tination, (110) destiny.
भागधेय—Luck.
भानु—The sun.
भारती—Speech. [lady.
भाविनी -An honourable
भासुर—Shining.
भास्वत्—The sun.
भास्वर—Radiant.
भिन्न—(8) Discharging ichor, (10, 31) split.
भुग्न—Bent.
भुजङ्ग—(82) A paramour
भूति—(29) Prosperity.
भूभुज्—A king.
भूर्ज—The birch tree.
भृकुटि—A frown. [Śiva.
भृङ्गिन्—An attendant of
भृशम्—(15 Fervently.
भोगिन्—(5) A snake.
भौम—Earthly.
भ्रूभेद (,-विकार)—A frown.
मकरकेतु(,-चिह्न,-लाञ्छन)—Cupid.
मकरन्द—Honey.
मघवन्—Indra.
मञ्जु—(74) Beautiful.
मण्डन—Decorating. [halo
मण्डल—(1) A territory; a
मण्डलाग्र—A sword.
मत्सर—Envy.
मद—(3) Rut, ichor.
मदन—Cupid.

मधु—(6) Wine, (85,98)
the month of chaitra.
मध्य—The waist.
मध्यम—(9) A neutral
king, (20) the waist.
मनसिज—Cupid.
मनस्विन्–Strong-minded.
मनीषित—Of one's liking.
मनीषिन्—A wise man.
मनोमथ (,-थ्)—Cupid.
मन्थर—Slow. [fool.
मन्द—(2) Slack, (29) a
मन्मथ—Cupid.
मन्यु—(52, 54, 97) Anger.
मयूख—A ray of light.
मरीचि—A ray of light.
मरु—A desert.
मरुत्—Wind, breeze.
मर्त्य—Mortal
मर्मन्—The vitals.
मर्मर—Rustling.
मलयज—Sandal.
महाभाग—(105) Blessed.
महारथ—A great warrior.
महार्घ—Costly. [tain.
महीधर (,-ध्र)—A moun-
मातरिश्वन्—Wind.
मातृका Mother's mother.
मानशौण्ड—Sensitive of -
honour.
मानसजन्मन्—Cupid, love
मान्द्य—Dulness [peppers.
मारीच—(5) A grove of
मारुत—Wind.
मार्ग—A path.
मार्गोपदेशक—A guide.
मार्गण—An arrow.
मार्दव—Mildness.
मित—Moderate.
मिथुन—A couple.
मुग्ध—(54) Simple.
मुग्धा—(26) A fond girl.
मुद्—Joy, delight.
मुसल—A club.
मूर्धन्—The head [polis.
मूल—(3) The metro-
मृगतृष्णिका—Mirage.
मृगप्रेक्षिणी—Gazelle-eyed.
मृध्—War, battle.
मृषा—False.
मेखला—A zone. [blue.
मेचकित—Rendered dark-
मेदस्—Fat, marrow.
मेध—Sacrifice.

मेधा—Retentive faculty
मौञ्जी—(18) A girdle of munja grass
यत्सत्यम्—As a matter of fact
यथास्वम्—Each his own
यदृच्छया—(39) At pleasure
यन्तृ—A driver
यष्टि—(13, 18) A string, (31, 88, 112) a creeper
यात्रा—(3) An expedition
याथार्थ्य—The true nature
यियक्षु—Intent upon a sacrifice
युक्ति—(99) A contrivance
युग—(8, 16) A pair, (9) a cycle, (44) A measure of 4 cubits
युगपत्—Simultaneously
यूप—A sacrificial post
योध—A warrior
योषित्—A woman
रक्त—(72) Enamoured
रक्षावली—A talisman
रजस्—(3) Dust, (12) passion
रणशिरस् The van of an army
रत्नाकर—The ocean
रथाङ्गनामन्—The bird चक्रवाक (रथाङ्ग = चक्र)
रदन—A tusk
रय—Current
रशना—A zone or girdle
रश्मि—A ray of light
रसातल The nether world
रसिकता—Taste
रसित—A sound
रहस्—(26) Seclusion, (12) in seclusion
रहस्य—(23 A secret
राग—(10) Lustre, (18) dye, passion
रागिन्—Impassioned
राजकुल—Palace
राजन्य—A prince
राजवीथी—A royal street
राजि A row
राज्यतन्त्र Policy of administration
रिक्त—Empty
रिटि An attendant of Siva
रुच—Lustre.
रोमविक्रिया(,-अञ्च, उद्गम)—A thrill, horripilation
लघिमन्—Lightness
लतामण्डप—A bower.

ललाटन्तप—Scorching the forehead [the forehead.
ललाटिका—A speckle on
लाघव—Levity.
लाज—Fried paddy.
लाञ्छन—A mark or sign.
लिखित—(97) Painted.
लीलाखेल—(3) Graceful.
लुलित—(86) Steeped in.
लून—Lopped
लोकायतिकविद्या—The Epicurean doctrine.
वचनीय—Censure.
वटु—A young ब्रह्मचारिन्.
वडवानल—Submarine fire
वतंस An ear-ring, a crest.
वनस्पति—A tree.
वनिता—A woman.
वन्दिन्—A bard.
वपुस्—The body.
वप्र—(13) Butting.
वर्णिन्—A ब्रह्मचारिन्.
वर्तमाना (114) Subsisting.
वर्ति The wick of a lamp
वर्त्मन्—A path.
वर्मन्—Armour.
वर्ष—(84) A confinent.
वर्षधर—A eunuch.
वर्ष्मन्—Height. [house.
वलभी—The eaves of a
वली—A wrinkle.
वल्मीक—A hillock.
वल्लभ—Beloved.
वल्ली—A creeper.
वसु—Wealth; one of the eight sons of king Santanu by Gangā.
वसुन्धरा—The earth.
वाचंयम Observing silence.
वाजिन्—A horse.
वाडव—Submarine fire.
वातायन—A window.
वात्या—A storm.
वानीर—Willow. [woman.
वामा—(43) A perverse
वारण—An [elephant.
वारवाण—A breastplate.
वारिमुच्—A cloud.
वार्त—(14) Health. [topic
वार्ता—(72) Inkling, (74)
वार्धक—Old age. [rains.
वार्षिक Pertaining to the
वासवी—(104) Presided over by Indra, eastern.

वासस्—Garment.
वासू—A young girl
वाह—A horse
वाहिनी—An army
विकच—Blossomed
विकत्थना—Boasting
विकल्प (16) A design, (73) a variety, (105) an alternative
विकार—(77) Effect, (88, 89,99) Passion, (95) malady
विकृति—Passion
विक्रिया—(15) A change
विक्लव—Overpowered
वि ग्रह—To quarrel
विग्रह (74) war, (79, 90) the body
विचक्षण—Clever
विचिन्वत् Searching for
विचेष्टन—(7) Rolling
विचेष्टित— 60) A doing
विट (27) An attendant on a courtesan
विटप—A twig
विटपिन्—A tree
विडम्बना—Mockery
वितथ—False
वितर्क—(97) Surmise
वितान (112) Diffusion
विदूषक—A jester
विद्रुम—(10) A coral
विद्विष्—An enemy.
विधुर—(86, 99) Forlorn
विनयन—(72) Education
विनिद्र (30) Blossomed
वि नी—To allay
विनोद—Amusement
विपत्ति—(47, 61, 66) Death (104) calamity
विपन्न— 70) Dead
विपर्यय—Reverse [uence
विपाक—Taste conseq-
विपिन—(4) A forest
विप्रकर्ष—Distance
विप्रकृत—Ill treated
विप्रयोग—Separation
विप्र लभ्—To deceive
विबुध—A god
विभव—(44 71) Power
विभावरी—Night
विभिन्न—(11) Blossomed
विभूति—Splendour
विभूषा—(5) Decoration

विभ्रम(12)Blandishment (79) dallience. [killing.
विमर्द—(10) Contact,(47)
विमर्श—Contemplation.
विमानना—(24) Insult.
वियत्—The sky.
विरक्त—(14) Crimson.
विराग—Alienation.
विरूप—(29) Deformed, (48) an unworthy act.
विरोपण—Healing.
विलक्ष—Abashed.
विलोल—(19) Tremulous
विवर—A cavity.
विवृत—Opened.
विशद—Clear.
विश्रब्ध—Confident.
विश्रुत—Renowned.
विश्लेष—Separation.
विश्वरूप Of universal form
विषमलोचन Siva [concern.
विषय—(35) Worldly
विष्कम्भक—A prelude.
विसर्ग—Bestowal.
विसर्प—(79) Diffusion.
विसर्पत्—Extending.
विसृष्ट—(14) Given, (18) given up, (32,75) dismissed.
विस्फूर्जथु—Development.
विस्फोटक—A tumour.
विस्रब्ध—Confident.
विह्वल—(77) Delirious.
वीचि—A wave.
वीथिका—An avenue.
वीरुध्—A creeper.
वृन्द—A multitude.
वृषन्—Indrr.
वृषराजकेतन—Siva.
वेणिका— 100) A stream.
वेपथु—Tremour. [time.
वेला-(10) Sea-shore (44)
वेलानिल—Sea-breeze.
वेश— 76) The abode of harlots.
वैक्लव्य—Disconcertion.
वैतसी Peculiar to the cane.
वैतान—Sacrificial.
वैदग्ध्य—(78) Skill,
वैर—(53, 55) Animosity.
वैराग्य—Dispassion.
वैरूप्य—(77) Deformity.
वैलक्ष्य—Blush
व्यजन—A fan.

व्यञ्ज—To indicate.
व्यतिकर (31) Obstruction (78) association, (88, 102) incident.
व्यपदेश—Pretext.
व्यलीक—Pain, mortification.
व्यवधान—(12) Interception, (96) covering.
व्यवसाय—Resolve.
व्यवसित—(31) Striving.
व्यवस्थापित—Adjusted.
व्यसन—(35) setting, (49) a calamity.
व्यस्त—Taken singly.
व्याज—Pretext.
व्यापार—Action.
व्यामोह—Hallucination.
व्यायत—Far-reaching.
व्याहार—Speech.
व्युत् क्रम—To pass over.
व्योमन्—The sky.
व्रण—A wound.
व्रतति—A creeper.
व्रीडा—Bashfulness.
व्रीडावह—Disgraceful.
शकुनि—(93) A bird.
शक्र—Indra.
शबल—Variegated.
शब्दविद्या—Grammar.
शरण—(6,102) Refuge, (36) a house.
शरव्य—A target.
शरीरबद्ध—Incarnate.
शरीरबन्ध—Birth.
शल्यबन्ध The arrow head.
शशिमौलि—Śiva.
शश्वत्—Frequently.
शाखिन्—A tree.
शात्रव Belonging to an enemy.
शार—Variegated.
शार्ङ्ग—A bow.
शालिगोपी A (peasant) girl watching corn fields.
शिखण्ड—Lock of hair.
शिखण्डिन्—A peacock.
शिखामज्जिता—Having bathed with a full pluge.
शिखिन्—A peacock.
शिञ्जित—Jingling.
शिरसिज—Hair.
शिरस्त्राण—A helmet.
शिरोरुह—Hair.
शिलीमुख (6) A bee, (26, 56) an arrow.

शिल्पविचक्षक—A skilled artisan.
शिव (29) Of an agreeable form, (40, 45) happy.
शिशिरोपचारA refrigerant
शीकर A spray of water.
शीर्षक—A helmet.
शुक्ति—An oyster.
शुच्—Sorrow.
शुचि—Summer ; pure.
शुल्क—Price, ransom.
शूल—A smart. [serpents
शेष—(104) The king of
शैवल—Moss.
शोणित—Blood.
श्मश्रुल—Bearded.
श्यामिका—Blackness.
श्लथ—Slack. [alted.
श्लाघ्य—Glorious ; ex-
श्वयथु—Intumescence
श्वेतभानु—The moon.
श्वोवसीय—Bliss.
षट्पद—A bee
संयत Restrained, fettered
संयमिन्—An ascetic.
संरम्भ—Wrath.
संवाहन—(51) Driving.
संविभाग—Participation.
संशय—(24) Doubt, (46) a risk, (72) a chance.
संशयित—Risking the life
संश्रय—Support.
संसर्ग—Contact.
संस्कार—(78) Impression (83) culture.
सं-स्था—(75) To die.
संस्मरणीय—Departed.
संहति (18) Compactness.
सं-हृ—To withdraw.
सकृत्—Once.
सङ्कट—(53) Juncture.
सङ्कल्प (32) Will, resolve
सं-कुच्—To close.
सङ्केतस्थान A rendezvous.
संक्रान्ति (78) The passage of a planet through the zodiac, transit.
सङ्गत—(23) Friendship.
सङ्गर (14) Promise, (66) war.
संघट्ट—Close encounter.
संघर्ष—A contest.
संघात—Mass.
सचिव—A minister.

सचेतस्—(25) Endowed with consciousness.
सञ्ज्—(5) To stick to.
सत्कार (,-क्रिया) Honour, hospitality.
सत्त्व (7,78) Spirit, mettle, (10,13,19) an animal, (80) an evil spirit.
सत्र— 80) A sacrifice.
सद्मन्—An abode.
सन्तक्षण-Cutting, slicing.
सनाथ—Associated.
सन्तान—Continuation.
सन्दान—A cord.
सन्दानित—Chained.
सन्देश—A message.
सन्धा—Promise [aim.
सन्धान—(21) Union,(51)
सन्धुक्षण—Stimulation.
सन्नाह—Armour
सन्निपात—(14) Confluence,(76) morbid state of the three humours वात, पित्त and कफ
सन्निभ—Resembling.
सन्निहित—Present, near
सपत्न—A rival.
सपत्नी—A co-wife.
सपदि—Instantly. [tality.
सपर्या—Honour, hospi-
सप्तसप्ति—The sun. (सप्ति—a horse)
सभाजन—Greeting
समम्—Simultaneously.
समयविद्या—Astronomy.
समरशिरस्—The van of an army.
समवाय—Congregation.
समा क्रम्—(1)To occupy.
समाचार— 85) A rite or custom [plation,
समाधान (, धि)—Contem-
समालम्भन—Decoration
समिध्—Sacred fuel.
समीरण—Wind, breeze
समुचिता—(73) Used to.
समुदाचार—Etiquette.
समुद्गक—A basket.
समुद्धर्तृ—An uprooter.
समुद्रपत्नी—A river.
सम्पर्क—Contact.
सम्भार—An aggregate.
सम्भावना— 81) Imagery.
सम्भ्रम (50) Fear, flurry.

सम्मर्द—(103) A crowd.
सम्मार्जनी—A broom.
सरघा—A bee.
सरल—(7) A sort of pine
सरस—(31) Perspiring, (101, 111) fresh.
सरित्—A river.
सरोज—A lotus. [age.
सवयस्—Of the same
सवितृ—The sun. [left.)
सव्येतर—Right (सव्य-
सस्पृह—Wistful.
सहकार—A kind of mango with a fragrant smell.
सहज—(82) Innate. [पौष.
सहस्य—The month of
साकेत—Ayodhyā.
साधन—(2) Fulfilment, (4) an army, (20 27) means. ['bravo'.
साधुकार—A cheer of
साधुवाद—Applause, (80) a wise saying.
सान्द्र—Thick, dense
सान्निध्य—Presence.
सासपदीन—Proceeding from seven words or seven paces.

सामोपन्यास—A peace proposal.
साम्प्रतम्—(59,60) Now (82,104) proper.
साम्राज्य—Sovereignty.
सायक—An arrow.
सिंहनाद—A war-cry.
सित—White. [authority
सिद्धादेश—Of undisputed
सिद्धार्थ—Successful.
सिन्धु—(4,9) A river, (7) The river Indus.
सीकर A spray of water.
सीता—(27) A furrow.
सुकुमार—Delicate.
सुतराम्—The more.
सुप्रतर—Easily fordable.
सुभग—Agreeable.
सुमनस्—A flower.
सूत—A charioteer.
सैकत—A sand bank.
सोदर्य—A brother.
सोदर्या—A sister
सौदामिनी—Lightning.
सौध—A palace.
सौभाग्य—(17) Winsomeness, (25) beauty, (33) good luck.

सौमित्रि—लक्ष्मण.

स्कन्ध—(3) A phalanx, (6) the trunk of a tree (7) shoulder or body

स्तनित A stunning sound

स्तबक—A cluster of flowers

स्तिमित—Steady, slow

स्तुति—Panegyric

स्तम्भित—(39) Stopped, (97) stupefied

स्थण्डिल—A level square piece of ground.

स्थाणु—(109) Siva

स्निग्ध—(11) Sweet

स्फटिक—A crystal

स्फीत—(72) Gorgeous

स्फुरित—Reflected

स्नेह—(7) Oil

स्पर्धिन् (10) Resembling

स्मरातुर—Love sick.

स्मरणीय (34) A souvenir.

स्मर्तव्यशेष—A thing of the past

स्मितपूर्वाभिभाषिता Speaking with a smile

स्मेर—Smiling

स्यन्दन—A chariot.

स्वस्तिवाचनिका—Employed to pronounce benediction

स्यूत—Sewn

स्रज्—A garland

स्वच्छन्दता—Wilfulness.

स्वसंवेद्य—Self cognisable.

स्वेद—Sweat

स्वैरम्—Slowly, freely

हरि—(15) A monkey

हविर्भुज् Fire (हविस् = घृत)

हव्य—An oblation.

हारीत—A wood pigeon

हार्य,—(25) To be won, (28) who deserves to be borne on—

हिमकर—The moon

हिमोत्किर—Chilly

हिरण्यरेतस्—Fire

हीयमान—Decaying

हुत—(3) Propitiated with oblation

हुतवह } हुताशन } Fire (हुत = oblation).

हेति—A weapon

हेतुविद्या—Logic.

हे (,हे) षा—Neighing

ह्रपणे—Shameful

NOTES

रघुदिग्विजय ।

The piece is taken from Kalidasa's Raghuvamsa (Canto IV) दिग्विजय in ancient days formed a necessary qualification for a prince.

S 1 दिनान्ते हुताशन —The authority for this will be found in the Vedic texts—सौर तेज सायमग्निं सङ्क्रमते । आदित्यो वा अस्तं यन्नग्निमनुप्रविशति । अग्निं वा आदित्य सायं प्रविशति ।

S 2 नियम्य—"राजकर्तृकस्यापि नियमनस्यागमाद्युपचारात् समानकर्तृकत्वाविरोध ।"—Mallinatha

S 4 द्विरदगामिनी—means 'elephant gaited' when construed with सिंहासन and 'riding on elephants' when construed with अरिमण्डल समेव—Strictly speaking, there was an interval between Raghu's ascendency to the throne and his conquest of his enemy's territories, which is ignored here poetically to suggest that the interval was extreme-ly short

S 5 The halo of lustre that came over his person then is conceived as the glow of a lotus umbrella held over his head by लक्ष्मी

S 6 वन्दिषु मागधिभ्या—An instance of a सोपपदसमास, equivalent to परिकाल्पनवन्दिसाम्नभ्या वन्दिषु is औपश्लेषिकाधारे सप्तमी, अर्थवद्भि — full of meaning, for Raghu really possessed those extraordinary virtues extolled which in the case of an ordinary king would be mere exaggerations

The implication of couplets 5 and 6 is that he was a master of learning as well as wealth The same idea is amplified elsewhere by the poet as निसर्गभिन्नास्पदमेकसंस्थमस्मिन्द्वयं श्रीश्च सरस्वती च । (R. VI 29)

S. 7 The earth is looked upon as a बहुप्रसूता woman The meaning of the lines is that the earth lavishly laid open her treasures and appeared with all her native charms before Raghu

S 9 By the expressions मन्दोत्कण्ठा and गुणाधिकतया the poet means to suggest that Dilipa's virtues were many and they could only be partially shaken off from the people's minds by the superior virtues in Raghu The simile keeps off the possible depreciation from Dilipa by hinting at the fact that the virtues in Raghu were but developments of what lay latent in his father The description is in consonance with the principle embodied in the adage—सर्वत्र जयमन्विच्छेत् पुत्रादिच्छेत्पराजयम्—a principle which is mainly responsible for all progress in arts and sciences

S 11 पञ्चानामपि भूतानाम्—Of all the five elements अपि joined to a numeral has the force of totality or exhaustiveness. Mallinatha's construction पञ्चानां भूतानामपि would leave पञ्चानां a needless addition The five elements are earth, water, fire, air and ether, with their respective गुणs or specific properties—smell, taste, light, touch and sound.

S 12. The moon which gives delight is appropriately called चन्द्र which means 'a delighter' The sun which gives heat is appropriately called तपन which means 'a heater'. Similarly, says the poet, Raghu who pleased his subjects by good government was appropriately designated राजन् which means 'a pleaser' On the meaning attached to राजन् by Kalidasa, Mallinatha remarks—यद्यपि राजशब्दो राजतेर्दीप्त्यर्थात्कनिन्प्रत्ययान्तो न तु रञ्जेस्तथापि धातूनामनेकार्थत्वाद्रञ्जनाद्राजेत्युक्तं कविना । The same ideal of प्रकृतिरञ्जन finds expression elsewhere in the following—"अहमेव मतो महीपतेरिति सर्वः प्रकृतिष्वचिन्तयत्।" R. VIII 8.

S 13 कामम्—For a similar use of the word cf कामं नृपाः सन्तु सहस्रशोऽन्ये राजन्वतीमाहुरनेन भूमिम्। नक्षत्रताराग्रहसङ्कुलापि ज्योतिष्मती चन्द्रमसैव रात्रिः ॥ R VI. 22. चक्षुष्मत्ता शास्त्रेण—Cf. अनेकसंशयोच्छेदि परोक्षार्थस्य दर्शकम्। सर्वस्य लोचनं शास्त्रं यस्य नास्त्यन्ध एव सः ॥ Also, मतिभेदतमस्तिरोहिते गहने कृत्यविधौ विवेकिनाम्। सुकृतः परिशुद्ध आगमः कुरुते दीप इवार्थदर्शनम् ॥ (Kirata II. 33), दिव्यं हि चक्षुर्भूतभवद्भविष्यत्सु व्यवहितविप्रकृष्टादिषु च विषयेषु शास्त्रं नामाप्रतिहतवृत्ति। तेन हीनः सतोरप्यायतविशालयोर्लोचनयोरन्ध एव जन्तुरर्थदर्शनेष्वसामर्थ्यात्। (D K VIII) शास्त्रेण—अभेदे करणे तृतीया like धान्येन धनवान्. The meaning is that he was fair eyed with a deep insight into science

S 19 The implication of the verse is that Raghu's fame pervaded the three worlds—भूर्, भुवर् and स्वर्, and this can be brought out thus The whiteness of the lilies, flamingoes and stars is ascribed poetically to the influence of Raghu's fame (fame being poetically white) This presupposes the coherence of the fame with those objects and coherence (of course simultaneous) of a thing with objects in different regions can only mean its coextension with those regions The point why other objects in the same regions were not similarly influenced by the fame will find its explanation in a law by which response is possible from objects that have a capacity for it हंसश्रेणिषु—The word श्रेणि is significant, implying the flight or flying state of the flamingoes, and thus connecting them with the sky Flamingoes, with the poet's convention migrate to the lake Manasa during the rains when water on the planes is turbid and return with the clearing of the water in autumn, and it is thus returning that is meant by the flight in question For the flight of such birds in rows cf श्रेणीबन्धाद्वितन्वद्भिरस्तम्भां तोरणस्रजम्। सारसैः कलनिर्ह्रादैः क्वचिदुन्नमिताननौ ॥ (R I 41) |

S 21 The words प्रमाद and कुसुमे carry each a second sense in their implied connection with मन and कर्म respectively

The limpidness of water in autumn is traditionally connected with the rise of the star Canopus

S 22 महोक्षा —उक्षन preceded by महत् and वृद्ध in a कर्मधारय gets the समासान्त टच्.

S 23 सप्तधा—'करात्कटाभ्यां मेढ्राच्च नेत्राभ्यां च मदस्रुति इति पालकाप्य। The discharge through all the seven outlets points to the superior breed of Raghu's elephants

S 24 शक्तेः प्रथमम् —The foremost (constituent) of the (three fold) regal power The three constituents are प्रभाव (majesty), मन्त्र (ministry) and उत्साह (army) The facilities offered by autumn acted as an incentive to Raghu s expedition

S 25 महाविष वहौ। इष्ट प्रदक्षिणगता इष्टसुकन्यपरस्य पार्श्वा सद्धुरयना वक्षगा करति।' इत्युकमादवयानायाम् —M

S 26 षड्विध बलम्—मौलभृत्य सुहृच्छ्रेणी द्विषदाटविकं बलम्। इत्यमर

S 27 वयोवृद्धा —It is not necessary that the strewing should be made always by elderly women on such occasions. Thus अवाकिरन् बाललता प्रसूनैराचारलाजैरिव पौरकन्या । Raghu II 10 The word लाज is always used in the plural The second half of the verse contains an allusion to समुद्रमथन

S 28 तुल्य प्राचीनबर्हिषा—The तुल्यता referred to was already tested by Raghu s encounter with Indra in canto III पृष्ठैतान् केतुभि —For the wind being favourable the flags pointed towards the front

S 29 Cf वसुधा प्रत्युपद विवरविध्वस्तोद्रेक स्यन्दनैकेन। Raghu XVI 28 Strict conformity to order would demand sameness of words in भुरस्तलम् and भूतलम

S 30 Raghu s majesty, his army din, the dust raised by his army and the army itself with its four constituents of elephant, horse, chariot and foot, formed, as it were, four

successive battalions of his advancing army The meaning is that each one of these was potent enough to stupefy the enemy The order is note-worthy, being in strict conformity to science—first the subtlest, next what is grosser than the one, next what is still grosser and last the grossest The wind, it should be noted, was favourable as is conventionally the case, which accounts for the din and the dust travelling in the enemy's direction

S 31, शक्तिमत्त्वात्—ल्यब्लोपे पञ्चमी (शक्तिमत्त्वमाश्रित्य) शक्ति here means his power to rule nature—an effect of his knowledge in consonance with the dictum Knowledge is power,'

S 32 This alludes to the गङ्गावतरण

S 35 वृत्तिमाश्रित्य वैतसीम्—is equivalent to प्रणत्या वेतसैरिव Our poet is fond of drawing similes from the same environment The present is an instance of this, आत्मा संरक्षितः सुह्मैः—Translate The Suhmas preserved themselves, आत्मन् when used reflexively is always singular सुह्मैः—The base is सौह्म (P IV 1. 170—द्व्यञ्मगधकलिङ्गसूरमसादण्) which is reduced for the plural terminations to सुह्म (P II 4 62 तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियाम्) 'सुह्मादयः शब्दा जनपदवचनाः क्षत्रियमाचक्षते।'—M. For the idea cf तृणानि नोन्मूलयति प्रभञ्जनो मृदूनि नीचैः प्रणतानि सर्वतः। समुच्छ्रितानेव तरून् प्रबाधते महान् महत्स्वेव करोति विक्रमम्॥

S 36 वङ्गान्—The base is वाङ्ग See note on सुह्मैः above

S 38 सैन्यैः—सहार्थे तृतीया। उत्कलादर्शितपथः—Who was shown the way by the उत्कल princes. This shows that the Utkala princes had already been conquered by Raghu For the declensional peculiarity in उत्कल see notes on सुह्मैः and वङ्गान् above The base औत्कल is got by P IV 1 168 'जनपदशब्दात् क्षत्रियादञ्।

S 39 गम्भीरवेदिन — त्वग्भेदाच्छोणितस्रावान्मांसस्य क्रथनादपि । आत्मानं यो न जानाति स स्याद् गम्भीरवेदिता ॥ 'इति राजपुत्रीये । 'चिरकालेन यो वेत्ति शिक्षां परिचितामपि । गम्भीरवेदी विज्ञेयः स गजो गजवेदिभि ॥' इति मृगचर्मीये ।—M

S. 40 कालिङ्ग —The plural will be कलिङ्गा See notes above (sl 35 36,38) Here अस्त्र corresponds to शिला

S 42 ताम्बूलीनां दलै —In (cups made of) betel leaves This shows that betel creepers grow in abundance in those parts नारिकेलासवम्—The country is rich in cocoanuts even to this day The carousal is an indication of complete victory over the enemy

S 43 धर्मविजयी —One who takes to conquests as a matter of duty Such a monarch will be satisfied with simply robbing his enemy of his glory unlike a लोभविजयी who will rob the enemy of his kingdom as well and an असुरविजयी who will further take even the enemy s life श्रियं मेदिनीम्--This is an explicit statement of what is implicitly contained in गृहीत स्य for गृहीत implies loss of glory and प्रतिमुक्त would be meaningless if the lost kingdom were not returned श्री here should mean glory and not wealth for the sa e of propriety

S 44 वेलातटेन—Following the same sea coast though other routes through the interior were possible The sea coast was preferred because it was peculiarly enjoyable at that season फलवत्पूग—The areca trees were then in fruit, which shows that it was the advent of winter when Raghu reached there अगस्त्या आशाम्—A periphrasis for south, it being associated with Agastya—the sage as well as the star Agastya is well mentioned he e the star be ng literally visib e during that part of the ye r

S 45 परिभोगेण—By enjoyment in the shape of sporting or bathing गजदानसुगन्धिना—Expound गजदानमेव सुगन्धि यस्मिन् तेन, where सुगन्धि means an aromatic substance Mallinatha's construction गजदानेन सुगन्धिना appears unsound for the reason that परिभोग being a भाव (as opposed to द्रव्य), cannot have smell in it सरितां पत्युः —The ocean, with poets, is the husband of rivers and similarly a river is the wife of the ocean (cf समुद्रपत्न्यौ R, XIII, 58). It should be noted however that the expression in the context does not permit substitution by a plain term like समुद्रस्य The gist of the verse is that the influence of the ichor smell by reason of its diffusive and acute character was felt as far as the sea

S 46 मारीच—South India is a land of spices—especially cardamom and pepper The हारीत are so called for their greenness of colour in which respect they resemble parrots, while in structure they resemble pigeons. They are fond of pepper and hence the flying about This points to the season being winter

S 47 ससृजुः —For the temples were ichory as inferable from the use of गन्ध and मद पक्वस्कन्नैलानाम्—This shows that cardamom grows profusely in those parts तुल्यगन्धिषु—' सर्वैर्मतीतिवशिक्तन्तो न बहुमीयते ' ।—M. The significance of the verse probably is that the particles could cause no fresh excitement being of the same smell and made one with the rut This like the preceding verse points to the season being winter then

S 48 त्रिपदीं नाम्—That were strong enough to break their foot-chains (which, of course, they had none then) नाम्लसत्—Did not slip off This was partially due to the depressions, but mainly to the steadiness brought on the elephants by their enjoyment of the exquisitely delightful smell of the चन्दन trees The चन्दन forms a special feature of the Malaya mountain.

The peculiar fondness of serpents for this tree goes to prove that its smell is agreeable to them

S 49 दिशि रवरपि—This refers to the दक्षिणायन or winter solstice presumably in an advanced stage. The introduction is suggestive of the time of Raghu's arrival in the south

S 50 ताम्र स्र—The mouth of the ताम्रपर्णी—where it falls into the ocean—abounds in pearls The white pearls were, so to speak a visible representation of the fame passing

S 52 —दिश and मारुतो in the lines must be construed to refer to the same part of the country

S 53 The army extending from the foot of the Sahya hill to the sea-shore appeared on account of its vastness like a continuation of the sea itself The mythology is that परशुराम created the space for his penance

S 54 For a similar expression of poetic substitution cf. रनेन पर्यासयताश्रुबिन्दून्मुक्ताफलस्थूलतमान्स्तनेषु । प्रत्यर्पिताः शत्रुविलासिनीनामुन्मुच्य सूत्रेण विनैव हाराः ॥—R VI 28.

S. 55 वाराहाः —Expound ब्राह्मणस्य वाहः An irregular तत्पुरुष

S. 57 पुनर्नवषु—The समासान्त इ is accounted for by the rule 'गन्धस्येदुत्पूतिसुसुरभिभ्यः ।' The use conforms also to the further restriction 'गन्धस्येत्वे तदेकान्तग्रहणं कर्तव्यम्', गन्ध here being an integral part of the elephants' temples पुन्नागेभ्य —फलेस्लोपे ४ ३।(पुन्नागानि विहाय) The form is neuter because flowers are meant here, and not trees

S 58 Raghu's conquest of the western princes was in another form his conquest of the ocean 'अपरान्तराजा समुद्रस्यवेला-वलितचैर्ये करे समुद्रदत्तोपचार ।'—M M's further remark—करदानं च भीत्या न तु वात्सल्येनेति गम्यतेऽतोत्कर्षः'—is right in the conclusion, but not in the argument. The contrast here is not

on the point of prayer and fear, but on the point of space and tribute, or loss of possession and loss of liberty The reading अभ्यर्थित does not consist with रामास्त्रोत्सारित above (sl. 53) which latter accords to the mythology Could it be अभ्यर्दित ?

S 59—Cf Vikramanka I 6, तद्भूवैभूपतिभिः सलीलचोलारद ~ सासिषि ददिरयाब्धे । करीन्द्रदन्ताङ्कुरलेखनीभिर्लेखि कूले विजयप्रशस्ति ॥

S 60 From this description are we to learn that Persia formed part of ancient India? स्थलवर्त्मना—By land route The specification shows that जलवर्त्मन् or sea route also was possible but the other was preferred as more expedient In the case of internal foes—the senses—self abnegation also might be a means but the surer is तत्त्वज्ञान M 's remark that the sea route, though shorter was rejected because of the prohibition of sea voyage (न तु नैरिष्ठ्येऽपि जलपथेन । समुद्रयानस्य निषिद्धत्वात्) is hardly tenable, for the prohibition applies to the present age (कलि) whereas the picture here is of त्रेता

S 61 बालातपम्—The restriction बाल is necessary it being the morning sun that gives a reddish bloom to the lotus It also suggests the youthfulness of the ladies अकाल°—The preclusion of the rainy season is needed for the admission of lotuses The meaning of the verse is that Raghu's invasion resulting in the death or imprisonment of their husbands took off all joy or merry making from the ladies' hearts, and brought a gloom to the bloom on their faces. For a similar idea cf देवश्रीगण्डलेखाना मरराग विलोपिभि । इतिभिश्चतनावङ्कितदारितजयस्वनम् ॥ X 12

S 62 शार्ङ्ग योधे—This shows that Raghu was a धनुर्वेदिन् रजसि—The dust was caused by the hoofs of the horses on which they fought

S 64 अपनीत शिर°—As a mark of humility

S 65 मधुभिः—With wine—probably prepared from grapes for which those parts are well known आस्तीर्णाजिन रत्नासु—रत्न here means 'the best'. 'जातौ जातौ यदुत्कृष्टं तद्रत्नमभिधीयते' Is it an indication that the most excellent deer skins are available in those parts? द्राक्षा भूमिषु—Shows that the land abounded in plots of vineyards It was probably the advent of summer—the season for grapes

S 66 कौबेरीं दिशम्—A periphrasis for the north भास्वानिव—A happy simile, for it was undoubtedly उत्तरायण or summer solstice at that time presumably in an advanced stage

S 67 लग्नकुङ्कुम०—Kashmir is well known for saffron This flowers in summer which shows the time when Raghu arrived there

S 68 The meaning is that excess of grief at the loss of their husbands made them merciless on their persons and the roughness produced unwelcome rosiness on their cheeks For a similar idea cf 'बाष्पैः नयनद्वन्द्वे तिलक करपल्लवे। अधरे भूषणैश्चिन्त्य भोजमस्वादिये [illegible] ॥'—[illegible] ।

S 69 The bending of the sturdy walnut trees indicates the gigantic strength of Raghu's elephants The walnut is peculiar to North India

S 70 नोत्सेकाः —(तेषाम्) उत्सेकास्तु न विविशुः । This means that the Kambojas were a conceited people and though their pride had been completely quelled by Raghu the latter was never puffed up

S 71 वर्धयन्निव धातुरेणुभिः —The flying of the metallic dusts indicates the unusual stiffness of the hoofs of Raghu's horses The illusion finds justification in the sameness of constituents

S 72 Lions are well mentioned here, as forming a special feature of the Himalayan forests

S. 73 The breezes served him on the way as attendants would do at the palace The idea is that the tediousness of the journey was not felt on account of the gentle breezes The qualifying expressions suggest gentleness amusingness and coolness respectively The भूर्ज and the कीचक are peculiar to the Himalayan side The Ganges also has its origin there

S 74 वासितोत्सङ्गा —From this we know the deer to be *musk deer* (कस्तूरीमृग)

S 75 स्फुरद्दीपिका Cf. अस्नेहदीपिकाम् above (Sl.55)

S 76 The Kiratas had scattered through panic during Raghu's invasion and so could not see his elephants The implication of the verse is that Raghu's elephants surpassed in height even the wild elephants of the Himalayas देवदारु trees abound in the Himalayas

S 78 उत्सवसङ्केतान्—The गणs referred to in the preceding verse Thy are seven in number "गणानुत्सवसङ्केतानजयत्सप्त पाण्डवः ।"—Mahabharata. The Kinnaras whose region (किम्पुरुषवर्ष) lay just beyond got an opportunity of witnessing the fight in which Raghu's valour was distinctly stamped and were led spontaneously by their ecstasy of joy to sing his glory

The किन्नरs—also called किम्पुरुषs and अश्वमुखs—are a class of mythical beings with the face of a horse in a human body—the reverse of the Grecian centaurs They are described as possessed of an extremely melodious voice The word किन्नर—as also किम्पुरुष—is in the above sense a नित्यसमास of the अविग्रह kind When however meaning a bad man or an ugly person , it will be a नित्यसमास of the अस्वपदविग्रह kind and we shall expound it as कुत्सितः नरः (or पुरुषः) The rule किं क्षेपे (Panini II 1,143) which means 'किम् when implying क्षेप or depreciation must be compounded' does not preclude the

occurrence of किम् with a different or innocent meaning in a compound, and thus it applies to the words in the second sense and not in the first. The feminine forms of the word in the two senses will respectively be किन्नरा and किन्नरी

S 79 परस्परेण--The form परस्पर with two others--अन्योन्य and इतरेतर correspond to the English reciprocals 'each other' and one another The peculiarity of समास is worth notice

S 80 पौलस्त्य ह्रियम्--Raghu s omission to invade Kailāsa meant as it were a slur on the part of the mountain whose incompetency was proved by its subjection to Ravana The indirect expression पौलस्त्य ह्रे for the direct कैलासस्य is significant supplying a justification for the conception of shame poetically attributed to the mountain The reason for Raghu s not going beyond the Himalaya is that that was the farthest limit on that side of ancient India (भारतवर्ष)

S 81 लौहित्या--This corresponds to modern Brahmaputra प्राग्ज्योतिष--Ancient capital of कामरूप The कम्प in the sturdy कालागुरु trees shows the strength of the elephants The कालागुरुs grow abundantly in those parts

S 82 रथवर्त्मरेणुदिनम्--A very happy expression suggestive of the peculiar rainfall of the province For the use cf स्वेदद्रवित (sl 73) and भयनष्टवासताम् (sl 55) The meaning is that the dust acted veritably as a foul weather with only the characteristic धारासार (rainfall) being absent Here is a covert indication to the season being the rains then

S 83 कामरूपाणाम्--कामरूप corresponds to modern Assam शतमखपराक्रमम्--This refers to Raghu s encounter with Indra (Canto III)

S 84 In this worship jewels took the place of flowers छायाम्--The use is very appropriate, being in keeping with the character of a deity it represents

S 85 इति जित्वा दिश —The दिग्विजय is confined to भारतवर्ष alone, for, that was, with the ancients, what comprised the earth or the land of mortals Cf 'गामात्तसारां रघुरप्यवेक्ष्य निष्क्रष्टुमर्थं चकमे कुबेरात् ।' (v 36) Also 'पितुः प्रयत्नात्स देवभूमय (Kumara v 45) विश्रामयन्—The णत् is meant to indicate that the dust in the context refers to what rose at the time of return and not what rose at the time of the expedition (see sl 30, p 3) छत्रशून्येषु—They had been turned into vassals and had no title to the umbrella as an insignia of royalty The picture here is of Raghu's parting from the vassal kings

It will appear from the indications to seasons in the text that the conquest took one full year, quite a reasonable period.

S 86 विश्वजितम्—The base is विश्वजित् . The sacrifice is so named because it is enjoined for one who has conquered the world

S 87 सचिवसख·—A तत्पुरुष The बहुव्रीहि will require no modification The meaning of सखि as distinct from बन्धु सुहृत् and मित्र is given in a couplet which runs as अव्याज सहजो बन्धुः सदैवानुमत सुहृत् । एकक्रिय भवेन्मित्र समप्राण सखा स्मृत ॥ अनुमेने—Permitted. The meaning is that Raghu would like to enjoy their company longer, and was only constrained to accede to their desire in consideration of their anxious queens at home A fine picture of Raghu's magnanimity we find in these lines

88 प्रणुतेषु—प्रणच्छेदे ७ मा । 'कर्मकदेशस्य क्रियायारल्लविवक्षया सप्तमी भवति ।'

रामचन्द्र-वनप्रत्यावर्तनम् ।

The piece is taken from Kalidasa's Raghuvamsa (canto XIII) Rama is coming back to Ayodhya from Lanka in his aerial car (पुष्पक)

S 1 आत्मन:—A pronoun standing for हरि शब्दगुणं पदम्—A periphrasis for आकाशम् The restriction शब्दगुणम् is necessary, for otherwise, it might apply to any one of the three regions—भूर्, भुवर् and स्वर्—called हरि's पद because, either of the mythology attaching to the वामनावतार when the three worlds were measured by his three steps (पद), or, of the phenomenon embodied in the Vedic text इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा निदधे पदम् describing the sun's course traversing the three regions by his rays directed in three ways,—which evidently is the basis of the mythological development referred to here रामाभिधान—Called राम, which means not only a change in name but also a change in form being in his real nature none short of हरि .

S 2 आमलयात्—If compounded the form would be आमलयम् छायापथेन—Expound छायाप्रधान: पन्था: छायापथ where छाया means lustre. The compound belongs to the शाकपार्थिव class otherwise called a मध्यमपदलोपी कर्मधारय (शाकपार्थिव = शाकप्रिय पार्थिव meaning a king fond of power) The छायापथ, mythologically, is the royal street of heaven and is also identified with the celestial stream (आकाशगङ्गा) The English 'milky way' too has a mythology behind it शरत्प्रसन्नम्—शरद् has a peculiar significance here It suggests (1) blueness in the sky—to accord with the ocean, and (2) clear visibility, a midmost position and north south extension

in the galaxy—to accord with the bridge It further helps as an indicatory to the time of the journey The simile we understand points also to the white colour of the bridge, this being its second comparison to a white object, the first having occurred in xii 70—स सेतुं बन्धयामास प्लवगैर्लवणाम्भसि । रसातलादिवोन्मग्नं शेषं स्वप्नाय शार्ङ्गिणः ॥

S 3 यद्यपि पुरुहूतो शतक्रतुस्तथापि तस्य कपिलसमीपे दर्शनात् स एवेति तथा भ्रान्तिस्तमनेन कविना कपिलेनेति निर्दिष्टम् ।'—M

S 4 गर्भं अस्मात्—Refers to the formation of clouds For a similar description cf ताभिर्गर्भः प्रजाभूत्यै दध्ने देवांशसम्भवः । सौराभिरिव नाडीभिरमृताख्याभिरम्मयः ॥ R X 58 विवृद्धि वसूनि—Refers to the maturing of pearls अबिन्धनं वह्निम्—A periphrasis for 'वडवानलम्' Expound अबिन्धनम् as आपः इन्धनं यस्य तम् प्रह्लादनं ज्योतिः—A periphrasis for चन्द्र Cf यथा प्रह्लादनाच्चन्द्रः (R. IV 12) अजन्यत—will read in active अजनयत्

S 5 तां तामवस्थाम्—For the idea in विष्णु's case cf रसान्तराण्येकरसं यथा दिव्यं पयोऽश्नुते । देशे देशे गुणेष्वेवमवस्थास्त्वमविक्रियः ॥—R X. 17. विष्णोरिव—विष्णु is here used in its Vedic (as distinct from Puranic) sense of either the sun or the all pervading one (ब्रह्मन्) Cf 'इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा निदधे पदम् ।

S. 6 नाभि नेन—The word अम्बुरुह as used here is divested of its etymological significance

S 7 आत्त—Derive आ–दा + क by the rule 'अच उपसर्गात्तः'।

S 8 रसातलात् या —A सपिन्समास (=प्रयुक्त सातत्ये वहनक्रियायां) The words पुम्, उद्वहनक्रिया and क्षौमावरण supplemented by the feminine gender of भू are elements to suggest a wedding, and 'क्षौम', in addition suggests the wearing of silk by the bride. The mythology is probably an explanation of the evolution of earth out of water

S 9 मुख —Refers to the natural proneness of rivers to flow into the ocean मनोवृत्ति —This same idea is illustrated in the last quarter of the verse The river is practically a wife of the ocean

S 10 ' त्वत्र अत्रोन्नतसम चिर्यन्ते । '—M

S 11 मातङ्गनक्र—The same as करिमकर or hippopotamus The word is a नित्यसमास of the अविग्रह kind कपेषु नामरवम— Alludes to the practice of adorning elephants with चamars attached to their ears

S 12 वनान्तलाय- वनानिल पातुम् । ' क्रियार्थोपपद——इत्यादिना अर्थ सप्तमी पुं= विस्फूर्जं लिमहा मैं— by the principle गात्र वदन द्रव्यानयनम् or कुद् भिहृतौ भार्यौ द्रव्यप्रकाशते ।

S 15 लवणाम्बुराशे —As distinct from the other six The seven seas are—लवणइक्षुसुरासर्पिर्दधिदुग्धजलाः ।

S 16 केतकरेणुभि —This is an indication of the time being autumn केतक्या पुष्प कणिक्स बिम्बाधर°—बिम्बाकार अधर बिम्बाधर (शाकपार्थिवादित्वात्समास) ।

S 17 फला गुरम —This is another indication of the time being autumn—the season for arecanuts to fructify The arecanuts form a special feature of the coast land

S 18 Some, in this verse would find a point favouring Kalidasa's knowledge of the dynamics of relative motion The point may also be explained as a case of pure imagination *suggested by experience on the plane*

S 19 The three paths referred to here represent three distinct regions, each higher than the next following known as वहद, प्रवह and संवह There are four others still higher. Thus सिद्धान्तशिरोमणि—" भूवायुरावह इह प्रवहस्तदूर्ध्वं स्यादुद्वहस्तदनु संवहसंज्ञकश्च । अन्यस्ततोऽपि विवह परिपूर्वकोऽस्माद् वाह परावह इम पवना प्रसिद्धा ॥"

The explanation of the phenomenon involved in the second half will be found in verse 68, where the poet gives us the idea that this was possible because of the car being presided over by a deity (ऋषिदेवतया विदित।) The deity, with a staunch scientist would mean an expert driver

S 20 *The सुरपथ referred to above is described here* महेन्द्र गन्धि—The समासान्त इ by the rule अल्पाख्यायाम्. The presence of particles of दान necessarily implies the presence of गन्ध. Mallinatha reads गन्धी where the presence of गन्ध is obvious

S 21 This is in continuation of the घनपथ alluded to in sl. 19 above चण्डि—An expression of good humoured endearment Lightning is likened to a bracelet because of its flash on the wrist and also, of its yellowness which latter may be inferred from the following authority 'वाताय कपिला विद्युदातपायातिलोहिता । पीता भवति सस्याय दुर्भिक्षाय सिता भवेत् ॥' connecting yellowness with a good harvest which was going to characterise Rama s government. There appears to be a scientific connection between the contact and the flash, or the coincidence was a mere accident. द्वितीयम्—On the supposition that there was a real one already on her hand

S 22 Henceforth we are to suppose the car to be moving through the भूतलपथ referred to in sl. 19, for, otherwise, there would be no descripti n possible for want of clear sight. जनस्थान—A part of दण्डकारण्य, once a prosperous town अपोढविघ्नम्—The removal of विघ्न referred to was due to Rama himself

S 23 मह नूपुरम्—The reference is to the Ramayana where we find that Sita, while being carried away by Ravana, dropped her ornaments in the hope that these might serve for traces

चरणः विरलय —Expound °रि हैन विरलय The तृतीया is justified by an involved negation of union चरणं नम्—Because not on feet sound being possible only on moving feet

S 24. M 's remark—लतादीनामपि ज्ञानमस्त्येव—offers no solution in the present case, the sensibility of plants being inadequate not only for speech but also for the movement of their branches and leaves and his quotation from Manu—अन्तःसंज्ञा भवन्त्येते सुखदुःखसमन्विताः—rather tends to confirm this same It would be grotesque to expect active sympathy from plants however conscious inwardly of pleasure and pain these might be We are therefore inclined to explain the verse not as a representation of fact, but of fancy The plants so appeared to the distracted mind of Rama The position of the branches as described was due to Sita s catching hold of them for support while being carried away For a clear grasp of the situation reference may be made to the Ramayana on which the poet has drawn for the idea भीरु—Voc of भीरू. The lengthening of the final in भीरू is by the rule ऊङुतः (मनुष्यजातेः)।

S 25 Here, too, the deer's indifference to the kusa blades and the peculiar movements of the eyes (towards the south) are not to be supposed as direct effects of sympathy but of wonder excited by the novel sight—just seen that way—of Sita s carriage by Ravana Similar wonder should be construed in the phenomenon embodied in उन्मुखकृष्णसारा in Sl. 34 नवगतिरम्—A मध्यमपदलोपिसमास, equivalent to नव गत्वरम or नवगतिकम्.

S 27 कादम्बम्—कदम्बानां समूहः। मलयानि—Neuter because the words qualified have a neuter among them

S 28 वज्राहतम्—The कम्प was due to fear at the thunderclap दुःखविसर्पिणि—And hence growing extremely trying

S 29 For the idea of आरक्तराजिभिरियं कुसुमैर्नवकन्दली सलिलगर्भैः। कोपादन्तर्बाष्पे स्मरयति मां लोचने तस्याः।—Vikrama IV

S 30 दृष्टिपातैः—In this we find an indication to the theory according to which ocular perception results from the contact of visual rays with an object (रश्म्यर्थसंनिकर्षाच्चक्षुर्वृत्तिः) The other theory holds it to be due to the impression of the object on the eye

S 31 रथाङ्गनाम्नाम् —An एकशेषद्वन्द्व दूरान्तरितानि—antithetic to अविदूरकाणि ईंहितानि—Obviously at the day time, the birds having separation from their mates at night

S 32 त्वदर्थमिवदृष्टा—' त्वमेव प्राणेन आत्मना '—M प राम्भुकाम —A अङ्गमाहि 'तुम् काममनसोरपि' इति मकारलोप । The dictum in full is—' लुम्पेदवश्यमः कृत्ये तुम् काममनसोरपि । समो वा हिततयोर्मांसस्य पचि युड्घञोः ॥ '—कारिका ।

S 33 The सारस birds took the sound for the cry of their own party coming back from the मानस—that being शरत्काल (for which see note on Sl 19 p 3) and rose out of joy to meet them which Rama fancifully connects with a reception to Sita The specification स्वाम् meaning स्वीया implies a sort of friendliness having grown between Sita and those birds during her stay at पञ्चवटी Cf 'सा हंसैः कृतकौतुका चिरमभूद् गोदावरीसैकते ।'—Uttaracharita

S 34 उन्मुखवृक्षयमरा—See note on Sl 25 आनन्दयन्ते-Because of the lovely associations The antelopes too, like the mango saplings had been reared by Sita The saplings must have grown into big trees in the interim पञ्चवटी-Literally an aggregate of five वट trees (पञ्चानां वटानां समाहारः), here a place named after the aggregate The five trees it should be noted were not all वट Only one was such The other four were an अश्वत्थ, an आमलकी, a बिल्व, and an अशोक, which all got the denomination वट under the principle called छत्रिन्याय

S 35 अनुलोमम्—'गाढा गाढावर्ते नद्या मधुरा मधुराशुगे । कदिक कदि काया च स्याद् गलेपौ नवेशुका । —Śabdenduprakāśa समुदायेषु प्रवृत्ता

शब्दा भवदेकवपि वहन्त इति न्न शास्देकदेशप्रयोगोऽयम् । भीमो भीमसेन सत्या सत्यभामा इतिवत् ।' —Chantravardhana हरामि—'बाह्यार्थः कर्म । गृम इति यत्तत् समासे त्यर्थं ।'—M.

S 36. मघुवा चकार—The detachment of the auxiliary (चकार) from the verbal stem (मघम्) is condemned by grammarians Thus M —'कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटि' इत्यत्रानुप्रयोगस्य व्यवहितविपर्ययनिवृत्त्यर्थत्वादप्रयोगोऽयमिति पाणिनाया ।' The use, however, is not infrequent Cf तं पातयां प्रथममास पपात पश्चात् (R IX 61), सयोजया विधिवदास समेतबन्धु (R XVI 86), दयावरम रवि द्गसङ्ग दिव्यै देवैर्मैदयाश चक्रु (Buddhacharita VI 58), उद्वा प्रचक्रुर्नगरस्य मार्गान् (Bhatti III 5), विभया प्रचकार स्मौ (Bhatti VI 1), As for the intervention of an उपसर्ग (as in the last two questions) the author of the Sarvapathina makes the following remark 'व्यवहितप्रयोगस्यासाधुत्वेऽपि उपसर्गस्य धातुसंबन्धात् अव्यवायकत्वम् ।'

S 37 त्रयाग्नि—The triple fire consists of गार्हपत्य, आहवनीय and दक्षिण हुविष् :—The base is हविर्भुज् 'भुजात्मन्यादापसात् त्यावसस्तितापदे । मेधुर्दुसिलविवशाया भवेत् न मनुवाय ॥' To take the word as उकारान्त by 'कस्मात्यायाम्' would lead to an inconsistency, existence of हविस् as such being not possible in घृम

S 38 पष्पस्त —The history of the name is indicated in the following verse Treat the compound as a द्विगु.

S 39. समावर्तितेन—This is a notorious weakness of Indra. For a parallel incident cf R VIII 79 'चात किल तृषर तपसाद्य-बिन्दो परिवृद्धिन पुरा । प्रतिघाय सुमालिनोदिनी हरिरवे दरियौ हाराङ्गनाम ॥ ' कृदन्तोपादान दर्भाङ्कुरमात्रं वृत्तं च कृतमाम्यसुचकम ।'—Hemadri.

S 40 ब्रक्षीत° नृत्य वाद तथा गीत मय सङ्गीतमुच्यते ।'—Sangitaratnakara पुष्पक—The name of the aerial car. दयम्—Because the car was fast progressing (चलनसमाने २ धा)

S 41. तपाङ्कस्य°—'कार्यस्फाल्यो हेतित्यो इति सम् । तपस्यत—A denominative from तपस् plus क्यङ्. The परस्मैपद is exceptional The kind of penance here referred to is known as पञ्चाग्निसम् ।

S. 42. जनितेन्द्रियद्रुहम्—That is, by penance See समाधिभेदिन above (Sl 39)

S. 43 ध्वज कायम्—"ध्वजिविशिष्टयष्टिविशेषेयत्सलम् भुवद्या कमजमत्व च धार्यते।'—M समाजन—७ मी by the vartika 'निमित्त दकर्मयोगे।' 'चर्मणि द्वीपिन हन्ति दन्तयो र्हन्ति कुञ्जरम्। केशेषु चमरीं हन्ति सीम्नि पुष्कलको हतः।'—Kasika.

S 45 सहस्रावधिर्—सहस्र here represents an infinitely large number Cf सहस्रशीर्षन्, सहस्राक्ष and सहस्रपाद्।

S 45. कादिरुत्रिव —A बहुव्रीहि with an alternative form कस्यादिरिव। अत्र।श—An indeclinable

S 48. मन्दाकिनी—'मन्दाकिनी नाम काचित्चित्रकूटसरिद्वर्तिनी (नदी) —M भूम —The feminine gender suggested the conception of a woman अत्र नगस्य शिरस्त्व वहुपकरणस्य करत्वस्य च गम्यते।'—M

S 49 सुनाद —For the use of तिरस्कार भ्रमराभिलीनयो सुजातयो पङ्कजकोशयो श्रियम्। —R III 8 सुनीव-See note on Sl 37, p 37 मयावत्म —The word is either वत्म or वर्त्मन्, both forms being justifiable वर्ष्टि भागुरिरल्लोपमवाप्योरुपसर्गयो। The option allowed should be extended to अपि as well Thus Bhagavadgita XIII 17 हृदि सर्वस्य विष्ठितम्।

S 50 वन तप साधनम्—A periphrasis for तपोवनम्, वदपरम्— The comparative use finds justification in the authority—'वेद-प्रतियोग्यपेक्षावप्य तिप्रत्यनिषेका। —Vamana The phenomena in the first half of the verse are themselves the effects of the प्रभाव referred to

S 51 सप्तर्षि—The seven sages are named मरीचि, अत्रि, पुलस्त्य पुलह, क्रतु, अङ्गिरस् and वसिष्ठ They are astronomically identified with what is known as the Great Bear in English The following is a fine description of the cluster—'ऐकावलीव राजति ससितोत्पलमालिना सहासेव। नाथवतीव च दिव्यैः कौबेरी सप्तभिर्मुनिभिः।'— Varāhasamhita. The हेमपद्म are obviously golden (i e yellow) पद्म and not ones of gold विनोतम—The designation will be

justified from the standpoint of the author's own time For the allusion see the Ramayana

S 52 वीरासने —'एक पादमेकस्मिन् विन्यस्योरुणि संस्थितम्। इतरस्मिंस्तथा चान्यं वीरासनमुदाहृतम्॥'—Vasistha. सम मध्या —'इदं वीरासन स्यानीयम् ।'—M निष्कम्पा —Expound वातस्याभावो निवातम् (अर्थाभावे इत्यव्ययीभाव) तेन निष्कम्पाः वधया (as directly applying to the trees) and निरुद्धो वातः प्राणवायुर्येन (प्राणिविशेषेण) तद्वत् निष्कम्पा निवातनिष्कम्पास्तथा (in its implied application to the ऋषिs) For similar uses of निवात cf निवातपद्मस्तिमितेन चक्षुषा नृपस्य कान्तं पिबतः सुताननम् । महोदधेः पूर इवेन्दुदर्शनाद् गुरुः प्रहर्षः प्रबभूव नात्मनि ॥ (R III 17), स्तम्भ मैथिलीहास्तं शयनीयास्मिन् च ताम् । निवातस्तिमितां वेलां चन्द्रोदय इवोदधेः ॥ (R XII 36), अथेन्द्रियक्षोभमयुग्मनेत्रः पुनर्वशित्वाद्बलवन्निगृह्य । स्वभावचारुषा मरुतां निरोधान्निवातनिष्कम्पमिव प्रदीपम् ॥ (Kumara III 48)

S 53 उपयाचित —The उपयाचित referred to has no mention in the poet's own work We are to look for it in the Ramayana where it is given thus न्यग्रोध समुपस्थाय वैदेही वाक्यमब्रवीत् । नमस्ते ऽस्तु महावृक्ष पारयेन्मे व्रतं पतिः ॥ The term is thus defined दीयते यत् देवेभ्यो मनोरथस्य सिद्धये । उपयाचितकं देयं दोहदं तद्विदुर्बुधाः ॥ The वट, like its cognate species अश्वत्थ, is viewed as the most divinely endowed among trees. For the sacred character of the अश्वत्थ see Bhagavadgita X. 26 अश्वत्थः सर्ववृक्षाणाम् ।

S 55 स्वसारं प्रियमानस्य —A periphrasis for दृषद्वतीम्. See note on sl 19 p 32.

S 56 धूसर—Because of its having been drained during the rains

S 57 अनवद्याङ्गि—The negative form अवद्य coincides in sense with the positive वाच्य and वक्तव्य. भिन्नमधुरा—The word भिन्न through its sense of 'split into' or 'differentiated' has come to signify 'intermingled' or 'associated'

S 58 भूय वध —'स्नानमात्रेण मादयोऽस्तत्रावमरि प्रारभ्यपरोऽर चक्र अभिन्यायेन किमन्तं कार्य लिङ्गत्येषैत्यागम ।

S 59. Here, too for the reference we should turn to an extraneous work like the Rāmāyana

S 60 ब्राह्मं सरः —The lake मानस For the names see the Rāmāyaṇa ' कैलासपर्वते राम मनसा निर्मितं सरः । ब्रह्मणा नरशार्दूल तेनेदं मानसं सरः ॥ बुद्धेरिवाव्यक्तम्—An allusion to the sāmkhya philosophy according to which the cosmic world has evolved out of matter in the noumenal state उदाहरन्ति—Thus Valmiki तस्मात्सुस्राव सरसः साऽयोध्यामुपगूहते । सरः प्रवृत्ता सरयूः पुण्या ब्रह्मसरश्च्युता ॥

S 61 ऐक्ष्वाकुभिः —The base is ऐक्ष्वाक (elliptic for ऐक्ष्वाकव) by the rule जनपदशब्दात् क्षत्रियादञ् For the declensional peculiarity see notes on sls 35 36 38 40 p 34 5

S 62 शय्या वियुक्ता—The expression is meant to suggest redoubled affection for the son दूरे वसन्तम्—प्रोषितमित्यर्थः—M (भूते लट् by the rule वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा—P III 3 131)

S 63 हनूमत् प्रकृति —There is no reference in the Raghuvamśa to Rama s having sent हनूमत् to भरत We find it in the Rāmāyana where Rāma breaks his journey for a night at the hermitage of भरद्वाज and from there sends हनूमत् to भरत ससैन्य —The सैन्य was meant for Rama who would enter Ayodhya in his royal capacity Rama had a previous experience of this when भरत came to meet him in चित्रकूट (see Raghu XII 14 also the Ramāyaṇa)

S 65 The comparison is not quite decent in this verse

S 66 पश्चा नीकः —i e out of modesty कर्यपाथि —" धात्वारं कृष्यामि च दावं मर्दि सवपड्डुलम् । मन सिद्धार्थकश्चैव प्रसाशाऽस्यं प्रकीर्तितः ॥"

S 67 मतमातिपारम्—' सुवा सुवला सार्धं ६-सुगमनुविदाचरत् । चनं निवृत्तासन्न स्यादासिपारमती हि तत् ॥ "—Yādava इद चासिधाराचङ्क्रमणतुल्यत्वाद् असिधारव्रतमित्युक्तम् ।'—M

S 68 सविस्मयाभि —Because the sight was a novel one The image of this descent is taken from the Rāmāyaṇa where

in addition we find two earlier ones, one at Kiskindhya and the other at the hermitage of भरद्वाज.

S 69 पुरःसर *दर्शित—A formality It does not mean that Rama did not know the way

S 70 मूर्धनि चोपजघ्रौ—'प्रेम दिदये एव बुद्धाचारः '—Hemadri मूर्धनि is फलकेदे सप्तमी तन्त्र वर्के—Involves an औपचारिक प्रयोग।

S 71 श्मश्रुप्रवृद्धि— सस्कारामाव इ'—M A sign of mourning

S 72-3. शुक्लस्य—'प्रावित्रता दिनिरस्माव'—M, स =भरत। स्वम् सौमित्रि। स्वय=सौमित्र। पुत्रवधस्—i e स्वकीयम्—The lines, by some, are construed in favour of लक्ष्मण's seniority to भरत This would not only mean a departure from the Ramayana but involve an inconsistency between parts of the same work The order of birth of the four brothers given in X 66-72 is a clear indication to Bharata's seniority. The order, again, in which the names appear in the compound भरतशत्रुघ्नौ in X, 81 also points to the same for it points to भरत's seniority to शत्रुघ्न which from the fact of लक्ष्मण and शत्रुघ्न being twins amounts to his seniority to लक्ष्मण The order, further in which the brothers find mention in XV 86-91 will also be found to favour this same The sloka (XI 54) referring to the marriage of the four brothers, though apparently siding with Lakshmana's seniority, will on a little reflection, be found to be siding with the opposite view for first, from the joint mention of two uterine sisters whose joint marriage would be opposed to scriptures it is well nigh clear th[illegible] order of the wedding is not intended there, and even if intended as in the Ramayana, लक्ष्मण and भरत being not uterine brothers, there would be no religious bar to the younger being married first, secondly, the dual in तद् meaning inclusion of राम that would have no necessity if भरत's juniority to लक्ष्मण were meant—juniority to लक्ष्मण necessarily implying juniority to राम—shows unmistak-

ably that respectivity must be the sense there It may be observed that the corresponding passage in the Ramayana too is liable to a similar misconstruction

S 74- बहुधा—means सत्या (see sl 23 p. 3)

S 75 रथान्—Plural, because विशेषण was सानुग्रहः वयस्यप्रमत°—may be taken either as a समानाधिकरण or as a व्यधिकरण बहुव्रीहि माया शोभा —'तेऽपि तत्सामान्य न कमन्ते इत्यर्थः'—M

S 76 The epithets कामगति and दोषातन have their respective significance, the first giving unimpeded motion to the विमान to fit in with the cloud, and the second supplying a possibility for the presence of the moon with बुध and बृहस्पति The cloud, obviously, is autumnal here it being in t' in clouds that the visibility of luminaries is possible घनवृन्दम्—The introduction of वृन्द serves a twofold purpose meeting a demand of simile relating to gender and suggesting a fragmentary condition of the cloud as happens in autumn The is another time note (See sls 2, 16 17)

S 77 It is evident that Sītā did not leave the car with *Rāma and others referred to above* वर्षं नदी *may be* construed as a time note It will be seen that our view of Rama's return in autumn does not quite accord with the Rāmayana which seems to give spring as the time, the exile having taken place in चैत्र and the return exactly on the completion of the term of fourteen years

S 78 अन्योन्य—See note on पदयोः in sl 79 p 41 for a similar sentement of Kumāra I 42—कण्ठस्य तस्याः स्तनबन्धुरस्य मुक्ताकलापस्य च निस्तलस्य । अन्योन्यशोभाजननाद् बभूव साधारणो भूषणभूष्यभावः ॥

S 79 शत्रुघ्न कार्ये—This accounts for शत्रुघ्न's absence at the meeting of Rama and Bharata referred to above.

पार्वती तपश्चर्या ।

The pi ce is taken from Kalidasa s Ku nara sambhava (Canto V)

S 1 तथा—The scene is thus described—तथैव समो मदन दहोति पावर्तिमि स्वे मा ता चपल्ले । ताव स बाहिर्विनेननमा समागतेव मदन चकार ॥ (III 72). दहता स्त्री The disfavour towards Cupid meant her own disappointment. निनिन्द रूपम्—सौन्दर्येन तत्रै एव मदनसौभाग्य तस्य । । यद् विफल वादिति भाव ।—M

S 2 तथाविध प्रम—येनार्थे स्पृहा हृदय भवेदिति भाव ।—M प्रतिध प्र दय — यो मृत्युन्त द्वात भाव ।—M 'द्वयमेव खलु स्नाय मवोन्नित यद् भंगुराकरम्य जीवकुसुंम तत्त्व नेति ।—M

S 4 मनीषिता —D syom मन + ईप्सित (यत् आदित्यात्मानु) For the idea in the second hal f of Śākuntala I—'दूर किलसान्यानयनारह नुत्तस्य प्रम म श्रपितु प इकाति । पुर स नीकोत्सवदत्वाया समान्ना केसुलीपर्यर्भरदति ॥'

S 5 क ईप्सितार्थ— विस्मरस्य पद इतेक्षार्थमितिनिष्ठ मनो दुर्वारमिति भाव ।—M

S 6 आ कुमार—Expound आ की (आप्तसत्वा) पद कुमर (दयाय) तेन । मनैः स्वदम्—For he was देवात्मन् (I 1)

S 7 तदा स्थ—स्तु refers to गौरी The name गौरीशिखर was subsequently appl ed to the mountain

S 8 विस्त्र स चन्दनद्—A निवेशसमास The components mean loose str nged and ' sandal w ping implying thereby loo eness and whiteness in contradi tinction with the tighiness and browoness of the bark Mall natha takes i differently

S 9 Cf Sakuntala I सरसिजमनुविद्ध शैवलेनापि रम्यं मलिनमपि हिमांशोर्लक्ष्म लक्ष्मीं तनोति । इयमधिकमनोज्ञा वल्कलेनापि तन्वी किमिव हि मधुराणां मण्डनं नाकृतीनाम् ॥

S 10. स्मृत नवत्व —Expound स्वद पूर्व (प्रथम) दाम तद् दाम्पूर्वेण तद् यथा तथा निबद्धया, Tied (i e word) for the first time

रथनागुमारयत्म्—A periphrasis for नामम् Cf काव गुणस्यानलानिदि ताया (Kumara I 37)

S 11 स्वनाद् बाद्— पत्रामसये स्तनयोरुपरीथा दिति भाव ।—M

S 13 अवस्थापा तया श्रयोरदशारलनाम्नितु दर्पण च आपिदामवे पुलीशा न तु वस्तुनोऽपेक्षमताति भाव ।—M For the idea cf R VIII 59 कथम न्युत्ताम म पि । मकहतीषु मदाकस गमम् । पृषतीषु विलोलमीक्षितं पवना ठुलताम् निबूम ॥ त्रिदिवा मुकयाभ्वत्य मा । ताहना स्यामा सुधारवया क्रिद वब म गुरुव्यथ हृदय न त्ववलम्बितु क्षमा ॥

S 14 'वतन कुमारोदयऽ प न तेषु पुनवारमत्य निवर्तिष्यन स्वयं ।—M

S 15 'इत्यव खलु निरासय पर काष्ठा यदनिपं अनऽपि न क्षुभ्यन्ति भाव ।'—M For अग्निसादृश्य cf R I 40 परस्परासमादुषमाद् रुज्झितवत्मसु । मृगद्वन्द्वेषु पश्यन्ती स्यन्दनाबद्धदृष्टिषु ॥

S. 16 न धर्म समीक्ष्यते—This with another adage of the poet—श्री पुमान्पचनात्यैषा वृत्त हि महित सताम् (Ku VI 12) have their joint parallel in Bhavabhuti's गुणा पूजास्थान गुणिषु न च लिङ्ग न च वय (Uttaracharita)

S 17 विरोधिसत्त्व—i e animals between which there is a natural antipathy, such as a cow and a tiger, a snake and a mungoose, &c, 'अहिमार्जारसारङ्गगोव्याघ्रादीनि तपोवने वसूव्रय ।'—M

S 19 मुनीनां चरितम्—i e तान् तप । काञ्चन निर्मितम्—Ex pound काञ्चनपद्म (according to M) or काञ्चनपद्मास्या (काञ्चन पद्म च) निर्मितम् काञ्चनपद्म in the singular form as Mallinatha takes it must not mean 'a lotus wrought of gold', for in that case it would practically come to gold without any element of a पद्म in it The word must necessarily be taken to mean the celestial lotus of gold blooming in the मन्दाकिनी That is with allowance for the mythical character a natural flower with the gold or fire element predominant The dual form is quite consistent.

S 20 An instance of पञ्चाग्नि तपस्, the sun forming the fifth अग्नि

S 21 नमस्वधिर दधौ—'यथा रविताप्लस्थ न म्लायति प्रत्युत विकसति तथा वदीय मुखमासीदिति भाव ।'—M

S 22 नवृष्ट . साधन — कुम्भोऽम्बयानिधाप रेयतेन मेघे दर्केन्द्रकिरणैश्च जीवतीति प्रसिद्धम् ।'—M

S 23 विनिवेन—i e नयनेन and इन्दुनमयूखेन representing respectively 'सवितारम्' and चतुर्णां दृशिमुखम्' mentioned in verse 20 M 's reading निनिषेन' and its rendering by 'पयाहेन are obviously inappropriate The epithets निकामतप्ता and वारिनिषेविता should be construed in sense with मुता as well

S 24 रिपता सयम्—'रिपता इयतेन पक्ष्मणा सान्द्रत्व तावमिति स्नेहध्व न गम्यते ।'—M सादितावधु —'स्तेनाधस्त्य माईव गम्यते ।—M पयो चूर्णिता —'कुचकाठिन्यादि ति भाव ।—M स्वलिता — निम्नाशतत्वात् —M चिरेण— न तु शीघ्रम् । प्रतिवन्धवाहुल्यादिति भाव ।—M प्रपदिरे—प्रविष्टा न तु निर्गमु । एतेन नाभेर्गाम्भीर्यं गम्यते ।'—M प्रथमविन्दव —'प्रथमविशेषणाद् विन्दूना स्थिरत्व दहुवचनान्नाभिनिरत्व न गम्यते । तथा च चिरत्वनाभ्यन्तरागमन योर्निर्बाह ।'—M

S 25 सवरोमवृत्तिम्—Expound सवरोम as a व्यधिकरण बहुव्रीहि Cf Kirata IV 29 तनानुरागमालास्वापि्षाण

सास्य इव स्थित —'मैत्रीन चक्षुषा गस्मीकनमत्रोविरदत । सास्य तु 'मादित्यच्चन्द्रावनिलोऽनलश्च चौर्भूमिरापो हृदय यमश्च । अहश्च रात्रिश्च उभे च सन्ध्ये धर्मश्च जानाति नरस्य वृत्तम् ॥' इति मनाधिमितसवाधलोधेर्य मेवनुमन्नेयम् ।'—M

S 26 विद्युते—For it was right See note on Sl 31 p 46 चक्रस्य क्वयो —An एकशेषद्वन्द्व

S 27. चक्रसुप नृता—The समास ('4 is accounted for by the rule' गन्तस्य:— The further restriction—न पर्येत्वे वदिकायसृपच कर्तव्यम्—is also applicable to the present case गज being a natural part of the मुख The rule उपमानाच्च has no scope in the present case, that being concerned with सव and not मुगन्ध By the principle धर्मद्वारेकनिर्देशोऽस्याग मतिर् । सादृश्यम् । (Vāmana) other points of resemblance than the one noted between मुख and घन such as their form, delicacy &c are to be understood

The meaning of the whole verse is that Umā's face with its close resemblance to a lotus in smell and other respects appeared like a veritable lotus on the water.

S 29 स्वयं-वृत्तिता-Subsistence on leaves of trees dropping by themselves, i. e., on decayed leaves. अपर्णेति च—'नामान्तरे-मुख्यार्थेऽधिकारः।'—M.

29. अहर्निशम्—अहश्च निशा च (समाहारे द्वन्द्वैकवद्भावः)। अत्यन्तसंयोगे द्वितीया।

S. 30. चतुराश्रम—चतुराश्रमिणः The four आश्रमs are—'ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थो यतिस्तथा। एते गृहस्थप्रभवाश्चत्वारः पृथगाश्रमाः॥'—Manu.

S. 31. साम्यदर्शि...चराचरम्—For this साम्य cf Bhagavadgītā विद्याविनयसम्पन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि। शुनि चैव श्वपाके च पण्डिताः समदर्शिनः॥'—For the idea in the verse cf. आकृतिविशेषेष्वादरः पदं करोति—Malavikā,

S. 32. विनीत नाम—'नामेत्यपरार्थे।'—M. Feigning to have allayed, for there was no fatigue, strictly speaking

S. 33. समित्कुशम्—समिधश्च कुशाश्च ('जातिरप्राणिनाम्' इति द्वन्द्वैकवद्भावः)।

S 34. प्रकृत्या पाटलम्—i e naturally red. तुलामारोहति—Resembles. दन्तवाससा—"अत्र तुलाशब्दस्य सादृश्यवाचित्वाद्योगेऽपि 'तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्याम्' इति न तृतीयाप्रतिषेधस्तत्र तुलाशब्दस्य सदृशवाचिन एव ग्रहणात्।"—M

S. 35. [illegible]-हानिषु-This suggests a possibility for absence of प्रसन्नता, which (absence of प्रसन्नता), though excusable for others, Is not so for an ascetic

S 36. पापवृत्तये न रूपम्—Cf 'यत्राकृतिस्तत्र गुणा वसन्ति।' तपस्विनाम्—Even ascetics would draw lessons from your character.

S 37. [illegible]—See note on sl. 51, p 50

S 39. स्वता उच्यते—Cf. "सम्बन्धमाभाषणपूर्वमाहुः।' (R II 58)

S 40 अयं जनः—Refers to the speaker himself. The use is frequent. अस्तुमुखाः—See note on Sl 32, p 48

S. 41 उदितम्—'उक्तं समाहृतम्'—M. अनुपदम्—Because already in possession For the idea in the verse cf R. II. 47

प्रकातश्च जात प्रभुः। नव वयः वार्षीदि वयः। क अस्य दत्तान्हे दातुमिच्छ इ विचारमूढ प्रतिभाति मे वेद ॥

S 42   अनिष्टात्—Such as the loss of the husband &c

S 43   क व्य काहनि —Cf Kadambari कद्वा दुर्निवारा भवन्ता पानशालाना दृष्टाऽयथा स्याकुदिवसाभिभवस्य द मारमे या प्रवान्त । मृदु—Alter native for मृदु   Thus Vamana—कस्मात् मारद्मृदु मृदुः । मृत्वे=मृदि मद्धेतुन। क्रियार्थोपपदस्य च कम ण स्थानिन इ ते चतुर्थी ।

S 44   The meaning is Your adoption of this ascetic garment necessitating the throwing off of ornaments at this age is as pitiful as it would be if the aurora were to appear at the early part of the night causing the dispersion of the moon and the star   For a cognate idea cf न व्यासादनमयूखया कुरेत सावद्या क प्रभावदुना दनुपक्का न विचयनाका प्रमातकृपा शशिना मनि ॥ (R III 1)

S 45   म मद्—Rhetoricians would find a flaw in the employment of different words for the same idea

S 46   निवेदित्रम—'दत्तवि न क्वचिदायिनस्त्वं ।—M   प्रार्थितदुर्लभ — Expound प्रार्थितश्चासौ दुर्लभः

S 47   स्वयं — कदिन —M   'दवलाम दर्शी दृष्टवा न क्षयते स नून नवहृदय द्रष्टर्य ।'—M

S 48   निजा स्वसृम्—This supplies the ... of the गगाङ्कसु The adjectives with slight modifications are applicable to गगाङ्कसखा as well

S 49   सौभाग्यमदन—It is presumed that the youth who would aspire to win Uma's love must himself be exquisitely handsome

S 50   पूर्वाश्रम—That is, ब्रह्मचर्याश्रम to which stage the speaker still belonged (of course in appearance)   Cf प्रथमाश्रम above (Sl 30)

S 51   प्रविश्य—'भावं दृढस्वमुद्रामेव च ।—M

S 52 अम्भोजमिव वपु —The idea is that her delicate frame is as unsuitable for this hard austerity as a lotus would be for the task of an umbrella She is thus attempting an impossibility

S 54 पुराणिमास्तु —A सापेक्षसमास (of somewhat unusual character)

S 56 किसर —See note on Sl 78, p 40

S 57 त्रिभागशेषासु—This may be taken either as a तत्पुरुष or a बहुव्रीहि. In the latter case त्रिभाग would mean तृतीयभाग by the principle—पूरणाद्भागशब्दस्य वृत्तिविषये पूरणार्थत्वमिष्यते यथा 'अष्टाग सहस्राय' इति

S 60 प्रोत्साभिमुख —The प्रोत in the case of मनोरथ would mean some tangible sign of its future fulfilment in the form of a response from the object of pursuit while the फल would be union with that object.

S 61. प्रवेशितम्—The tears were excited by the sight of her emaciated form तद्दर्शनात्— मनाविष्टदर्शनामियेनैव गर्गार्थे व [illegible] नैपथ्यांविलक्तदर्शि मित पद वैशाल्यस्य कर्मेन युक्त सुतप्याम '—M

S 62 वारदाम —Supply वा after it अभ्यर्हित —This suggests his inward delight

S 63 अप्रहस्त—'हस्ताप्रहस्तादयो गुणगुणिनोर्भेदाभेदात् —Vamana The terms गुण and गुणिन् in the context mean respectively 'the part and 'the whole' The present (अग्रहस्त) is a case of अभेद between गुण and गुणिन् and the समास is समानाधिकरण (अग्रभासौ हस्तश्च) The other (हस्ताग्र) is a case of भेद and the समास is व्यधिकरण (हस्तस्याग्रम्)

S 64 चराचरम्—See note on Sl 40 p 58 श्रेष्ठ गुरु—गुरुर्वै is an adjective here and its comparative and superlative forms will respectively be गरीयस् and गरिष्ठ When used as an

adverb the forms will be °वाम् and °वृत्ताम मनो • विशे—There is a pun on the word रस मनोरस unlike other रसs have access everywhere.

S 65 रूपाद्—The use of स्म—a present tense for the past—is condemned by Vamana

S 66 त्यक्ततदन्तरम्—Construe त्यक्तम as a बहुव्रीहि like °भूतं in Sl 10 फलन—The negative implies कल्पत्व 'फलप्रयत्नसमवाये, तत्फलत्ववात् त्रयत्ना। फलागमस्य विरोधं तमसदीं पदं प्रकीर्तिते।'

S 68 विकीर्णे वाहु—'क त्रय तत् दृष्ट च' इति वचनात् 'स्वात्माच्चोपलब्धेरधिकारात्' इति विकल्पात् हाप।'—M The dictum giving the scope of the application of स्वार्थ is in full as follows—स्वार्थ मूर्तिमत्त्वात् प्रतिबद्धविकल्पम्। अवस्थ देव दृष्ट च तेन हेत्वाभावा सूत्रम्।

S. 69 पद काश्चिति- कर्तृकरण स्वमादृशाम्येति भाव।'—M

S. 70 कुड्मलम्—See note on मनोज्ञा, in Sl 22, p 3 स्मेरद्यु—The ascription of smile to the face is औपचारिक

S 71 The epithets कान्तिमती and शैवलोड्डी are to be construed with both कला and सा। "कामेव सोम्या सम्पनि तु स्वरूपदेति इव योद्धव्यानि विधिरर्थः।"—M Rhetoricians would read the second च immediately after नेत्र

S 72 बहु दिवसाद्य—"दैत्य च किंचित्त इति कविस्वामी।"—M. "सखार्कृष्णान बसुनेव दत्य किंस्व तर्पयेताहं किं वत्स्यामिदर्धे"—Uddyota कृष्णपक्षरता—Rhetoricians have found fault with the use and would suggest improvement—'सन्धिना जाति' (See Kavyaprakasa, VII). त्रिपुरार—A euphemism for गुदा Similarly is प्रयाचकुम used for बन्ध तेषु कुदते—Thus the popular saying 'कन्दा वरयते इव माला कि किता इन्। वान्यया दुर्वर्णमिदं च इवं स्थितं वचा।' Contrast R VI 79 'द्रुतन बान्धवा ददस्य नरेन गुणैश्च वैराग्यमनोः। स्वाम्यमवनसुत्सम्य दुर्गापि रता समासादनु काल्येन॥'

S 73. ---'धौ वपन्ती महन्नतं पुरदारी।'

S 76 प्रतिकाः--The lengthening of इ is justified by the rule इषसतेष वदनस्य बहुलम् (P VI 3 122) मनि --मद्यौ। पूर्व मन-मितिपदवचनस्य आत्वमिप्रमत्त दोषितिति बहुवचनेन प्रयोगो न विरुध्यते।'--M

S 78 विदु--Optional for प्रविदु See note on Sl 49 p 50

S 80 करोति ---For a parallel expression cf. st. 88, p 47

S 83. पुनर्विदु --For he is स्पृति ताप Construe स्फुलितो-सताप as पुलितोसताप. स्पर व्यय.

S 84 कवाम--That is नकिंतु प्रवृत्ता. स्तनमित्र-स्तन--Cf पयोधरविद्यमविशेषितहृति (Sl 6). सहवपादयाद--That is, having thrown off the disguise, For the scene cf Goldsmith s Edwin and Angelina.

S 85 उन्नृतम्--Refers to चरा above उदक्ती--Reluctant *as she was to proceed at the attainment of the object of her desire.* न ययौ न तस्थौ--This is explained physically by उदक्ती and उन्नृतम, and psychologically by attraction for the object and determination to leave the place (तत्र गमितुमपरा above), the succession between the two states being quick and almost negligible Mallinatha connects the phenomenon with कल्पा which would hardly find justification at this stage, and would, further, necessitate detachment of the stanza from the preceding which would mar the dramatic effect of the scene possible only in the joint construction of the two stanzas, as indicated above The position in the case of a river would be explained by obstruction on the one hand and its own kinetic energy on the other. For the picture cf Śakuntala --सनुप्राणासु मेताक्षा सहसा विनेन वारितवस्य। स्थानादनुच्चलन्नपि गमेन पुन प्रतिनिवृत्त ॥ (Act I), and 'गच्छति पुरः शरीरं धावति पश्चादसंस्तुतं चेतः। चीनांशुकमिव केतोः प्रतिवातं नीयमानस्य ॥' (Act II,)

प्रस्थानकौतुकम् ।

The scene of Śakuntala's parting taken from Kālidāsa's famous play Abhijñāna-Śakuntala (Act IV)

P 32 कुसुमावचयम्—Vamana condemns the form अवचय the correct form with him being अवचाय by the rule हस्तादाने चेरस्तेये (P III 3 40). The सूत्र giving his view is अवचये च दीर्घह्रस्वत्वमन्योन्यासो वारनाम् । गान्धर्वेण—The eight forms of marriage are ब्राह्मो दैवस्तथैवार्षः प्राजापत्यस्तथासुरः । गान्धर्वो राक्षसश्चैव पैशाचश्चाष्टमोऽधमः ॥'—Manu राजर्षि—Expound राजा ऋषिरिव When applied to a क्षत्रिय sage like विश्वामित्र it would be expounded as राजा चासौ ऋषिश्च । महर्षि and देवर्षि are to be expounded always in the latter way स्मरसि वा न वा—Anasuya's apprehension is to be explained from the point of polygamy current among Princes of yore आकृतिविशेषाः = विशिष्टाकृतयः See note on Sl 12 p 45 न खलु गणयति—Cf 'यत्राकृतिस्तत्र गुणा वसन्ति ।' and पापवृत्तये न रूपम् (Sl 36 p 23)

P. 33 मुखकोप—Cf Kādambari 'मुखरकोपा हि मुनिजनप्रकृतिः ।' Bana associates with a class what Kalidasa associates with an individual The justification is to be sought in the character of the speakers श्रमपरितापात्—For the form of the compound see note on Sl. 63, p 60

P 34 प्रथमम्—सामान्यं नाटकम् लिङ्गं ध्वने—When अग्निद् the form will be निरग्निशरणे नामधेय—The affix धेय is added to नामन् रूप and भाग without altering their sense (स्वार्थे) स्मृतिप्रधान—'ह्रस्वत्वमुद्धो बहुलम्' इति कर्मणि घञ्विधि इत्यर्थः—See note on Sl. 78, p 62 विष्कम्भक—Define: वृत्तवर्तिष्यमाणानां कथांशानां निदर्शकः । संक्षेपार्थस्तु विष्कम्भो मध्यपात्रप्रयोजितः ॥

P 35 शरतोयदबरम् = शरदाभ्रच्छायावरम् पतिरोषधीनाम्—A periphrasis for चन्द्र. The history of the designation is connected

either with the influence of the moon on herbs or with the application of सोम as a common expression for both a particular plant and the moon ओषधि are annual plants ओषध्यः फलपाकान्ता बहुपुष्पफलोपगाः । (Manu) For the idea of the sloka cf चक्रवत्परिवर्तन्ते दुःखानि च सुखानि च । also नीचैर्गच्छत्युपरि च दशा चक्रनेमिक्रमेण । मदमयाय—A euphemism for नष्ट इमदर्व्यपेय, दवताद्वितीय, प्राप्येत, &c are other examples of a similar use The moon and the lily, as also the sun and the lotus, are poetically conceived as husband and wife इष्टप्रवास—इष्ट is equivalent to इष्यमन (विशेषण—कान्तप्रवासो विशिष्यप्रतिपत्तेः—Vamana) भगृहस्था—See note on प्रत्यहराणात् under P 33 आयच्छमान —आत्मनेपद by 'आङो यमहन' (P 1 3 28). अपटाक्षेपेण—Without the raising of the curtain or with a toss of the curtain according as पटी or अपटा means a curtain The expression is used when a character enters the stage without previous announcement हस्तयादम्—Expound हस्तौ च पादौ च (प्राण्यङ्गत्वादेकवद्भावः) काम...भवतु—The same reproach is extended to प्रजापति as well Cf त्वमर्हता प्राग्रसरः स्मृतोऽसि नः शकुन्तला मूर्तिमती च सत्क्रिया । समानयंस्तुल्यगुणं वधूवरं चिरस्य वाच्यं न गतः प्रजापतिः ॥ (Act v) असत्यसन्ध—False to his promise The promise referred to finds expression in the statement परिग्रहबहुत्वेऽपि द्वे प्रतिष्ठे कुलस्य मे । समुद्ररशना चोर्वी सखी च युवयोरियम् ॥ (Act III) also एकैकमत्र दिवसे दिवसे मदीयं नामाक्षरं गणय गच्छसि यावदन्तम् । तावत्प्रिये मदवरोधगृहप्रवेशं नेता जनस्तव समीपमुपैष्यतीति ॥ (Act VI) where अत्र refers to the अङ्गुलीयक presented by the king to Śakuntalā. वन ...ज्ञातिना—The other form allowed by हृक्रोरन्यतरस्याम् (P 1 4 53) would be वनं सख्या पदं ज्ञातिम् ।

P 36 न इयमान मन्त्रयित्वा—Refers to expressions like those quoted under असत्यसन्ध above सहधर्मी—For she did not await any's permission for the marriage गुरुजनविरप्रेक्षिता—गुरुजनापरप्रश्नम् (तुमुन्ण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम्) Cf. सभवान् स्वमनाय सर्वकार्याणि वितन । स्वरमाणोऽपि मेधावी विमृश्योऽपि विमावक ॥—Mahābhārata Also

Ramayana—स जघान वनं वीरो रामवाक्यप्रचोदितः । For the practice of R X 14 द यमिन्द्राग्निबृहद्धे वारमैत्रवोरुते । मुसादीरतुर्दुहस्त सोमस्य घ-तिसन्धान ॥ विधृता परिता—The meaning is Love, happily, has not been misplaced in your case, though in such cases there lies the danger of a misplacement because of the reason-blinding character of passion Thus Shakespeare The lunatic, the lover and the poet Are of imagination all compact सुविष्य सदृश —Cf विद्य ब्राह्मणमेत्याह सरावस्तेऽस्मि रक्ष माम् । असूयकाय मा मा दा तथा स्या वीर्यवत्तमा ॥ यमेव तु शुचिं विद्या नियतं ब्रह्मचारिणम् । तस्मै मा ब्रूहि विप्रय निधिपायाप्रमादिने ॥ (Manu II 114). Also its Vedic original विद्या ह वै ब्राह्मणमाजगाम गोपाय मा शेवधिष्टेऽहमस्मि । असूयकायानृजवेऽयताय न मा ब्रूया वीर्यवती तथा स्याम् ॥ यमेव विद्या शुचिमप्रमत्तं मेधाविनं ब्रह्मचर्योपपन्नम् । यस्ते न द्रुह्येत्कतमच्चनाह तस्मै मा ब्रूया निधिपाय ब्रह्मन् ॥ छन्दोमध्या—छन्दस् means a metre here. It also means a वेद भुतर भुव —This is to be construed in sense with मा as well for the well known fact of a sacrifice which helps the preservation of the world being possible with the fire elicited from the शमी wood For the world preserving character of a sacrifice cf Manu III 76 अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्जायते वृष्टि-र्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः ॥ उत्कण्ठासाधारणेन—Mingled with anguish

P. 37. पूर्वेण त्वयापि—The द्वितीया-पाठ with इति in all the existing editions is due probably to a confusion arising from the स्रक् forms The proper reading would be प्रथमा. Thus Vamana पितरोर्मात्र भिन्न कालो न कर्मविधि । प्रतिपत्तव्य प्राधिकत्वात् । सुमनस —सुमनस् meaning a flower is always plural यथ सुमनसां वनौ कन्या सितवा समा । पांसियां बहुले सुरक्तवेऽप्युपरचयत् ॥ वीरपत्नी—The original sense of the word वीर akin to the Latin vir a virago was 'a man or a male,' which sense is still preserved in the word अवीरा meaning 'a woman having no male person in the shape either of the husband or a son'

(स्त्रीरत्न निष्पातिरिक्ता—Amara) The modern sense of 'a hero' has developed out of a corresponding change in the conception of man as in 'manly', 'manliness', 'manful' &c. सीमन्तिनीम्—The word is सामन्तिनीम्पर्याय. Cf Panini अनुदात्तं पदमेकवर्जम्। सुखमज्जन भवतु = मज्जनं सुखाय भवतु।

P 38 निष्ठ्यूत—The use is figurative and hence not condemned. Thus Dandin 'निष्ठ्यूतोद्गीर्णवान्तादि गौणवृत्तिव्यपाश्रयम्। अतिसुन्दरमन्यत्र ग्राम्यकक्षां विगाहते॥' किसलय = ताम्रकिसलय. See note on sl 12 p 45 प्रतिद्वन्द्विनि—It comes to mean 'resembling' through 'rivalling'. वनस्पति—A नित्यसमास of the अविग्रह kind. By वनस्पति we mean a tree that bears fruit without flowers 'अपुष्पाः फलवन्तो ये ते वनस्पतयः स्मृताः।' (Manu)

P 39 अय जन—See note on sl 40 p 58 आनन्द द्विगा—आनन्द at the thought of शकुन्तला's near happiness by union with her husband वर. आशी—वर implies direct agency of the pronouncer for its fruition (or fulfilment), while आशीस् indirect through a divine agency ऋक्छन्दसा—In the manner of a Vedic verse

P 40 अपीतेषु—Equivalent to अपीतवत्सु. Similar uses are भुक्ता ब्राह्मणाः, विभक्ता भ्रातरः, 'स वर्णिलिङ्गी विदितः समाययौ' (Kirata I 1) Grammarians would explain the use in three different ways (1) पीतम् (पानम्—भावे क्त) एषामस्तीति (अर्श आदिभ्योऽच्), (2) कर्तरि कर्मधर्मोपचारात् पातवन्तः पीताः इत्युच्यन्ते, (3) सकर्मकादप्यविवक्षिते कर्मणि कर्तरि क्त। यथाहु—'धातोरर्थान्तरे वृत्तेर्धात्वर्थेनोपसंग्रहात्। प्रसिद्धेरविवक्षातः कर्मणोऽकर्मिका क्रिया' इति। द्वाय्द्रुमे—A मध्यपदलोपी समास. कुशेशय—कुशे (जले) शेते इति कुशेशयम् (उपपदसमास—अलुक्). अनुकूलपवन—A बहुव्रीहि. The wind is called अनुकूल (favourable) when it blows in the same direction with the traveller. Cf R I 42 पवनस्यानुकूलत्वात्प्रार्थनासिद्धिशंसिनः। रजोभिस्तुरगोत्कीर्णैरस्पृष्टालकवेष्टनौ॥ The word अनुकूल as used with the wind probably indicates an age

when navigation was carried on in India हारि—The word ...

A [illegible] equivalent to [illegible] —Cf R XIV. 69 [illegible]

P. 41 सोदर्यस्नेहम्—Expound सोदर्यया स्नेहः or सोदर्यां स्नेहः according as the sense is 'a sister's affection' or affection for a sister'. The [illegible] (with its masculine सोदर्य) is a contraction of सह which means समान (common or same). For a similar use of [illegible] contracted or otherwise, cf सोद., सतीर्थ्य, सपत्नी, सहोदा and सहजन्मन् चूर्णेन—[illegible] सन्निकर्षता—Take the word as [illegible] with [illegible] (भावे क) [illegible] —The sentence begins with [illegible] a singular noun and subsequently connects it with a plural pronoun (understood) which is hardly defensible grammatically. [illegible]—Treat the [illegible] under the [illegible] class. For the use of [illegible] —Uttararamacharita.

P. 42 नवनयो वृत्तिम्—A [illegible] equivalent to [illegible] with उत्तरमेव, the adjective to नवनयो being assigned its proper place. आदेकान्तम्—As far as the water's edge. Expound आ उदकान्तात् ([illegible]) मर्यादा (exclusion) is the sense in the context and not अभि विधि (inclusion) दुष्करमेद करोमि—This has been construed as referring to her separation from [illegible]. But it would be more consistent if taken to refer to her near separation from her associates in the hermitage. [illegible]—This alludes to the well known separation of a चक्रवाक couple at night. Cf Sl. 26, p. 57

P. 43 सपत्नी—Expound समानः पतिः यस्याः सा। (See note on सोदर्य under p. 41) तपोधनान्—Whose wealth consists in self

restraint The significance is that no such conduct would be expected from the king that might put their restraint at stake भर्तृवत्सला—This shows the fervour of her love which never waited for the approval of relatives

P 44 तनय गमयिष्यसि—For a parallel expression cf Ramayana भरतश्च परिष्वज्य यौवराज्येऽभिषिच्य च । मम सन्तापजं दुःखं न त्वं मोक्ष्यसि राघव ॥ यदिच्छामि ते—अथोत्पत्तिसौभाग्यम् । चतुर तमहीसपत्नी A चतुरस्र चतुर्मही would give the form °सपत्नीका For the idea cf पतिग्रह सम् quoted under notes on p 35 In चतुः स (elliptic for चतुः सागरान्त) the omission of the विशेष्य is explained by the principle 'वि पक्षमात्रप्रयोगो विशेष्यप्रतिपत्तौ । —Vamana. निवेश्य—Having got married For the sense cf Mahabharata करिष्ये द प्रिय काम निवेशयेऽदुमर्पणम सत्य मे वचन कन्यागुणस्य कदाचन ॥ 'भवान् निवेश्य प्रथम सर्वेऽस्य भीम , 'निवेश्य सात्वता भूमिं कन्यामिदम् चरामि भोः ॥' This sense is preferred to the other (viz having placed i e on the throne) in which the word occurs in R XV 97 स 'निवेश्य कुशावत्यां रिपुनागाङ्कुश कुशम ।' on the ground of propriety the word being connected here with the mother who is more interested in the sons marriage than coronation and the idea of coronation being well set forth by the expression तदर्पित कुटुम्बभरम्, also fittingly connected with the father which otherwise would be a meaningless superaddition Here अभिषेक निवेश्य and तदर्पित भोग indicate respectively दिग्विजय, विवाह and राज्याभिषेक For the use of कुटुम्ब in the wider sense of a राज्य cf. R VII 71 प्रथमपरिगतार्थस्तं रघु सन्निवृत्तं विजयिनमभिनन्द्य श्लाघ्यजायासमेतम् । तदुपहितकुटुम्बः शान्तिमार्गोत्सुकोऽभूत् हि सति कुलधुर्ये सूर्यवंश्या गृहाय ॥ The desirability of the three things noted above and in the same order is also manifest in the quotation

P 45 [illegible] सन्तु—Farewell

दुर्योधन निर्वेदः।

The scene is taken from Bhattanarayana's Venisamhara A sequel to the death of Duhsasana, Vrsasena and Karna

P 46 सारी विहृत्य —Whose dense foliage is gently shaken by the breeze made cool and fragrant by its blowing over the lotuses in the lake सादरिवन्—Derive सादरि (कन्दराद्य) पयति (सचरति) इति। This sense of सान् is opposed to what we find in 'यो पिता पृथिवी माता' सवाहित—The usual sense of सवाहन is 'shampooing' as distinct from causing to move'—its present sense. क्वाचित्र अबु-लेन—A fan unwrought by human agency (lit not begged of one as an artificial thing) Applies to the wind हरिचन्दन—A tree of paradise दशाफलिम योग्यम्—Befitting reverse of fortune (when luxuries are not possible) करेणु—Usually a she-elephant. Here obviously a he-हतविधे—हत in the sense of accursed' when occurring at the end takes the form हतक, as देवहतक, वृकाहरहतक &c, एलाव—This too (referring to the उत्सव of दुर्योधन) like the other one already fulfilled, viz the रुधिरपान of दुःशासन In the other case there was a fight in which भीम had to wield his mace, received wounds and risked his life The present is free from all this Duryodhana s precarious condition led the charioteer to despair of his life. का शक्तिरिह &c —Duryodhana in his return to consciousness could bear only the last par of the Suta's speech—भारसह तवा and his consciousne s naturally begins wi h where it left him सारथ उदहयम्—This does not mean that he actually knew where he was. This equally suits where he was before the swoon

P 47 सायुध्यम्—सारथ सयुत् See note on sl 37 p 49 हतोरय ऽ—Notice the play on रथ The meaning is that not only are the horses quite unable (by fatigue) to draw the

chariot but your hope is sunken to a level where no strength of horses would be of any avail इत॰ पतेः—Away with delay that would be inevitable in going in a chariot (the horses being exhausted and requiring to be changed) Duryodhana took the Suta's speech in earnest though it was in fact a pretext for obvious reasons कवचम्—With nothing to shield the body बालस्य—Equivalent here to वत्सस्य पाप—The wretch Refers to भाम भिन्नुरेन भवितव्यम्—Must have returned The passive is idiomatic वृथाश्रमन—The वृथात्व attaches to his failing in his duties as an अग्रज which is pointed out in the verse itself कारिते नयम्—Admits of a second form by the rule हृक्रोरन्यतरस्याम् अविनय refers to द्रौपदी's केश कर्षण and वस्त्रापकर्षण—the main cause of the war

P 48 उपदेशेन—The present case was very much like that अधिवचन The कर्तरि was is accounted for by P III 4 72 'गत्यर्थाकर्मक—' षष्ठ्याम्—द्वितीया by अधिशीङ्स्थासां कर्म' शान्तं पापम्—Let the evil be averted न वेति—The इत was not wanted

P 49 वात्सल्यात्—For the original meaning of वैर see note on वात्सल्यवर्णा under p 37 पुत्रकम्—क has the force of endearment मन्युसूचक—Somewhat unusual in sense when applied to the mother अन्य नेत्र—A faulty expression involving redundancy कृपालस्य—Because it could not save its master's life तस्य परिणमति—Notice the analogy here ॰ शाखिनः =॰ शाखा वत (not वृक्षस्य), the शाखाs being the things noted by the three preceding terms in the compound The words do not stand in their natural order in the compound which they do in an earlier part of the play (विषभोजनजतुगृहदाहद्यूत-समाधपकारस्यानद्दमाहनम्—Act I) For the allusions refer to the Mahabharata The sequence of events has not been properly observed in the analogy The sentence,

further, involves a rhetorical blemish called भग्नप्रक्रमता, the adjective ऋजु शासन differing in character from the rest which are all बहुव्रीहि कलम्—Understand some such word as दुर्वहतरौ; before this

P 50 कुशल मानकेय—Carries a double sense वार्याः—षु बहुव्रीहि (षु + ऊन्) पर्याकुलयति—A denominative from पर्याकुल संविग्नमतिना—माक्षिs are ass ciated with wonderful powers of curing diseases

P. 51. अविशाल ···मेघ—A बहुव्रीहि qualifying निर्नाद दुर्दिनम्—Mark the analogy Construe सिंहनाद इव गर्जितम् (thunderclap), उत्तम इव विद्युच्छटा and शरा इव धारा (showers of rain) in their respective compounds वानर—The idea of an actual monkey appearing in the flag of Arjuna's chariot is a mythical superstructure on the popular ensign (कपिध्वज) भुजग दण्ड—The representation of कृष्ण with four arms in his human form appears to be a curious confusion of fact and fancy. The same occurs also in the Bhagavadgita XI 46, 51 भावित—A causal of either भाव् or भू

P 52. निशम्य——शम् (with नि) when दैवादिक is here means 'to hear,' and, when चौरादिक, means 'to see शिलीमुखै—So called because of the presence of a शिली (a dart) in the mouth कोपोपरक—The उप in the context unlike its use in expressions like उपरज्यते नित्य मा राहुश्चन्द्र and चन्द्रोपराग प्रति तु केनापि विप्रलब्धासि (Mudra Rakshasa), simply follows the meaning of the verb. The uses of an उपसर्ग are given in the dictum—धात्वर्थं बाधते कश्चित् कश्चित्तमनुवर्तते । विशिनष्टि तमेवार्थमुपसर्गगतिस्त्रिधा ॥ अविभावित करतलेन—Expound अविभावित गमन यस्य चतुर्षु च करतल यस्य The समास in अविभा गमन is peculiar गमन and भागवत being respectively connected with तृण स्तूप and चतुर्दृश in different case relations (ablative and locative). The difference must be obviated by the substitution of the genitive for both In

मरणवाम प्रविघूतासिका (Uttara सरवेदरामाचितकम्पिताङ्गी जाता प्रियस्पर्श-सुखेन वत्सा। मरणवाम प्रविघूतसिका कदम्बयष्टि स्फुटकोरकेव ॥) we find respectivity, but no case confusion The epithet shows quickness of the process similar to अविज्ञात वर्षिता above.

P 53 धानुष्क—अदस्य प्रहरणमित्यर्थे ठक्. हर्षरोषकरुणासङ्कर—हर्ष at the valour of the son, रोष at the enemy s action, करुणा at the helpless condition of the son मण्डलायित—Sc तदलंकित

P 54 प्रहत्य--The use of क्त्वा is to be condemned, there being no समानकर्तृकत्व here सिंहनादम्—Expound सिंहस्य नाद इव नादो यस्मिन् कर्मणि तत् यथा तथा Qualifies रसितम् भागीरथीव यथा—यथा is redundant and makes the construction faulty भागीरथीव—For the allusion see Mahabharata ता दधार हरो राजन् गङ्गा गगनमखलाम् । ललाटदेश पतिता माला मुक्तामयीमिव ॥ सा बभूव विसर्पन्ती त्रिधा राजन् समुद्रगा । फेनपुञ्जाकुलजला हंसानामिव पङ्क्तय ॥

P 55 अर्धोक्त—अर्ध here means a part and not half, कर्णा नाट्यति—कर्णा at the discourteous mention of the king by name स्मर्तव्य करोमि—A euphemistic expression for हनिम सावष्टिम्भम्—With no outward expression of the emotion rising within शरजाल—नद्यौ—The simple meaning is Two flights of arrows hit against the chariots of Karna and Vrsasena सार वर्षेव—That means quickness of the flight of arrows

P 56 पुत्रवन्तो भवन्ति—The purport is that दु ख would be an enviable thing before this sense of wounded pride. दृढवज्रलूतम्—A बहुव्रीहि

P 57 पश्चिमम्—This being the last, for Karna was at the point of death किमारम्भ —Expound क आरम्भो यस्य ।

P 58 अधिवम्—Because obsequial अन्योन्यम—See note on परस्परेण p 41 हतनुम्—See note on हतविधे under p. 46 इ खितो—At the death of our own men निर्वृतो—At the death of the enemies कथवा—Seems to be superfluous न ते—Sc. अपितु

समादपि (since we are one) न मे—Sc कथितु तस्मादपि (for the same reason) पुत्र विजय—A form of blessing

P 59 गान्धारी—In this we find a trace of Gandahar having formed part of ancient India कृतापराध —Reckoning The meaning of the lines is that it is a strange irony of fate that Dhrtarastra should inquire after the condition of his wounds under circumstances quite different from those he expected

P 60 दायकरम्—The use is not quite so happy The author means 'दायकृतम्' क्षत्रिया—We have क्षत्रिया and क्षत्रियाणी when meaning a क्षत्रिय woman' and क्षत्रियी when meaning 'the wife of a क्षत्रिय' क्व—क्व—There is a great discrepancy between the two क्वौ कयव्वौ महदन्तरं सूचयतः । निस्तोके—वत्सक here = बालस्तय सुतवत्स—Including युयुत्सु his step-brother

P 61. कथञ्चिमम्—May be taken to mean either first or last i e final, according as we take it as a तत्पुरुष or a बहुव्रीहि In the latter case it is similar in form to अनुत्तम दायादा —Derive दायमदन्ताति (दाय अद् + अण) or दायमाददत इति (दाय—आङ्—दा + क) दाय meaning heritage or ancestral property अपदेशस्याभूमि —Expound अपदेशस्य भूमि ।

P. 62 पाण्डवा कथम्—Understand सन्दधन or सन्धारयन् after his नानुमन्दते—'तस्य दक्षिणेषा सदा धर्मरादेषत्वाच्चाति भाव ।'—Jagaddhara मत—See note on मुताग्रस्य above विषहते—Occurs in a different sense in the line पराद् विषहत (withstands) तस्मात् प्रकारगुरुव उच्यते । (Mahabharata) शस्त्रोजीवन—The use is hardly justifiable conveying as it does, no sense of subsistence in the present case For the association of such terms with the sense of subsistence refer to पशुजीवन, कम्भक्ष वायुभक्ष, फलाशन, रुधिराशन, पिष्टाशन वीरायन—See note on वीरमाता under p 49 हतनाम्नाम्—See note on हतावशे under p 46 कामा समश्वसिताम्—Compose yourselves The form in active will read कामाम् सत्कर्मैतत् । कथम् गच्छम—Notice the idiom कथं च—Sc. कथमपि

P 6₅ कम्बिुक्ता—Who held their sway over the whole earth पो—The word पर is a सर्वनाम even when it means as here an enemy पयक्त—See note on the word under p. 60. सान्त्व—Re toration to order The reverse of वैरम्य.

P 64 विश्लेश्य वहन्तू—Shedding tears and thus communicating what had happened viz. Karṇa s death ग्रन्थेस &c.—The meaning of the sloka is this Salya s entry in an empty car which indicated that all hope was passed shocked the concourse as if a dart had entered their hearts.

P C वृद्धेत्तम्ब्रन—Suggests the reason for his leaving his friend कर्णेन्द्र—Involves a scientific allusion viz. that of the sea swelling at the rise of the full moon.

P 66 भवति सादृश्य—Cf 'सादृश्ये सा प्रतिमा'ते। स्तरम्—The neuter use is unusual

P 67 कापि बन्धत &c. That is it is a hope against hope. स्वमात्मा—To be construed with कोनिषित above वषुर्गाणि—As a substitute for द वैवाह or else natural water कस्य कन्—The interrogation is not needed as the दूत had not finished his sentence The interruption indicates a startling sensation

P C8 पिशो—An example of एकाक्षर. The other forms मात्र पिश and मात्रपिशा will be included under इति पिशे—See note on पिशा above राधासुतस्य—Radha was the name of Karṇa s foster mother भट्टला—The use is prospective न च चिरम्—The word इदम् is used adverbially here in the sense of इदम् साम्प्रत &c.—Cf. Uttarachanta. कि न्वतिदिनम् विना नयवः। हद्हि—This is a slur on Karṇa who was no hero in his opinion.

P 69 स्पर्श बधूना—Alludes to Droṇa s death by the hand of धृष्टद्यु वृथा म...—His दैवत एत and रत are a useless burden inasmuch as these were not employed in preserving Karṇa s life क कर्ण क दुर्योधन—That is there is no difference between the two

मरीचि-वृत्तान्त ।

Prince Rajavahana—to whom the story is narrated by Apabāravarman his friend—in the course of his expedition came with his nine friends, to the Vindhya forest where he met with a Brahmana lad who needed his immediate help in some matter whereupon the Prince, leaving his friends who were then asleep, followed him to the nether region—the scene of the help required

तदाकर्णितं विस्तरम्—The narrator had come to know this subsequently from Rajavahana's own mouth अङ्गेषु—In the country of the अङ्ग s चम्पायां—चम्पा was the name of the capital अमुत—From him (Marichi) व्यक्तिम्—Your whereabouts अद्राक्षम्—Saw See note on निगम्य, under p 52 नष्ट—For the elision of अ see note on Sl 49 p 50 मानुक्रोशम्—So as to excite the pity (i e of others—the by standers) अनतिविप्रकृष्टम्—Close upon the heels ख्यातैः—वेत्तया—A तत्पुरुष, वित्त meaning famous' here मम तो दासी—i e my daughter, विज्ञापयति—आविष्करोति &c

P. 72 दोषाग्निधातु—(1) दोष—The morbid state of the three humours वायु, पित्त and कफ (2) अग्नि—Digestion (3) धातु—A constituent of the body The constituents are seven "रसासृङ्मांसमेदोऽस्थिमज्जाशुक्राणि धातवः । सप्त दश वैकदा रोगाश्च तेनायुर्भिः सह ॥" आ पञ्चमात्—May mean either from the fifth year onwards' or till the fifth year In the latter sense अन्तर्विदर्शन would be desired for the sake of averting evil influence (दृष्टिदोषस्य बाल्ये भयस्त्वात्) अनङ्गविद्यानाम्—Of the treatises on erotics (by वात्स्यायन and others) पञ्च विद्यासु—विद्या is to be construed with each of the three words by the principle द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणं पदं प्रत्येकं सम्बध्यते ।' कलीव सु—द्युतम् = कुक्कुटादियोधनानि (fights of fouls), निर्जित = चतुरङ्गकादि (games of chess &c) शिल्पवित्तक—See note on कार्यं वित्तया above. अत्र हृदयम्—अवलम्ब्य मदनं तु दानमादाय तुल्यं परावृत्य गृहान्तरितवेन्यन्त प्रदर्शयेदिति भावः ।—Bhusana कलाभिद

यस्य—'पूर्वोत्सङ्गकाले'—Bhusanā कामवीकृते—(1) 'स्वायत्तीकृते'—Padachandrikā, (2) केवल मैथुनार्थं कृते न तु भर्मार्थं कृते'—Bhusanā साधनम्—'दापनम्'—Laghudipika विगृह्यासनम्—Disjoin विगृह्य + आसनम् or आसनम् विगृह्य = quarrelling अनु सदयान्—Chances of profit and loss involved नाधिकारोऽस्य—Sc अधिकार •

P 73 उन्मनायन—Grow pensive उन्मनस् + क्यङ् (बहु) "उपसर्गसमानाकार पूर्वपद धातुसम्बन्धप्रयोजके प्रत्यये भिन्नोऽपि पृथक् क्रियत इति । तेन मन-शब्दात्मागट् ।'—Siddhāntakaumudi गृहान्—The word गृह, when masculine, is always plural and means either a house or a wife सह धर्मेणार्थं गणयति—As in the compound त्रिवर्ग Also cf Mahabharata धर्मं चार्थं च कामं च यथावद् वदतां वर । विभज्य काले कालज्ञ सर्वान् सेवेत पण्डित ॥ इत किंस जनात्—From an insignificant person like myself त्रिवर्ग ज्ञानम्—The knowledge of the relative importance (lit superiority and inferiority) of the three aims

P 74 धर्माहते—Thus व्यास —'धर्मादर्थश्च कामश्च' भरतावर्ते—Depends much मनसीव— अमूर्तत्वात्प्रभसे न तत्र रजोऽनुपन्न । मूर्तत्वेनान्यत्र वर्णनं तु बालव्यवहारसिद्धत्वेन ।—Bhusana रजस् has a double meaning here स्मर्तुमाण्यमतुरम् Expound स्मरणात् एव मधुरम् The very thought of which is delightful विशिष्टस्यानवर्तिन —Qualifies तस्य (सुखस्य)

P 75 अनया—i e कामम<u>ञ्जर्</u>या विस्मयहर्षमूल —'धीराया विस्मयमूलं, काममञ्जरीवर्णाया हर्षमूल इत्यर्थः ।'—Bhusana उदजिहीत—Arose स्वार्थ —Your own interest, viz spiritual pursuit मत्त—From me दास्यस्यात्मन—' वन्माद् क्रियते चेत्रया दास्य कार्यमिति पयावधन ।—Bhusana अहितपर्य—'महदर्थोऽवलोकनस्य ।'—Padachandrika स्वगात अर्पितम् —The meaning is—The राग or अनुराग had been infused by her own seductive power which was now withdrawn and as a result thereof a reaction in the shape of acute dispassion came over him स्वार्थ—Your object, viz information about your friend भय तम्—Notice the double meaning of तमस् and राग भिन्न suggests that the तमस् that got a hold in his mind was very great It appears from the description

of this part and the use of the expression ऽ्गिन्नय in the beginning of the narration that the disillusion referred to took place that same day just a short while ago अनुमत शासन —In obedience to the ascetic's order समनुगत्य—Sleeping with him उदयप्रस्य—उदयाचलशृङ्गात् ।

76 एवमनुभूत—Refers to the circumstances under which he met सत्त्वादन ।

चन्द्रापीडं प्रति शुकनासस्योपदेश. ।

The piece is taken from Bana Bhatta's Kādambarı Śukanasa the minister delivers a course of, practical advice to Prince Chandrapida on the eve of the latter's coronation as heir apparent

अमानुषेयम्—Unlike ordinary तमस (darkness) which is मानुषेय Similarly construe the rest गमेभर इमवाग—Cf. यौवन धनसम्पत्ति प्रभुत्वमविवेकिता । एकैकमप्यनर्थाय किमु यत्र चतुष्टयम् ॥ अपहरति प्रकृति — A covert allusion to the Samkhya philosophy सत तामस — Adjective to तमस Bhānuchandra understands पुरुषस्य, which does not appear happy आत्मन् means 'nature here The phenomenon attaching to water is a common experience नैयायिकs will explain this as the restoration of its natural sweetness by the withdrawal through admixture with a कषाय substance, of the extraneous elements that overpowered it

P 77 भवादृशा * दयानाम—Cf R III 29 प्रिया हि वस्तुपहिता प्रसीदति । अपगत गुवा —Cf Uttara अभवति शुचि र्बिम्बोद्ग्राहे मणिर्न मृदा चय । इत्यस्य—i e मन्दस्य कश्चिय * भरवनु—'दरिद्रता दृष्टिदोषशमनार्थं यद्गामस्य कर्णे बध्यत इति लोकरीति '—Bhanuchandra भासन नतश्वि—Cf मुधा वदति लकोऽयं ताम्बूलं मुखभूषणम् । मुखस्य भूषणं पुंसां स्याद्वैवं सरस्वती ॥ Also Bhartrhari's भूषण मुखम प्रथम * याम—Hence the adage धातुषु चौर्यमाणेषु शम कस्य न जायते । अकारण विनयस्य—Neither lineage nor

learning can effect culture in an ill natured person चकारस्य भवति—Construe कारणं न भवति For this व्यत्यासयोजन cf Uttara अकिंचिदपि कुर्वाण सौख्यैर्दु खान्यपोहति । तत्तस्य किमपि द्रव्यं यो हि यस्य प्रियो जन । Also Panini s sutra अनुदात्तङितो मे ... प्रभव —An illustration of the ineffectiveness of lineage Here the कारणगुण coolness (चन्दन being cool) does not get its transmission to the कार्य (अनल) चन्दनप्रभव —Sprung from चन्दन (by concussion) प्रशम वारिणा—Illustration of the ineffectiveness of learning For the causal relation between श्रुत and प्रशम cf Kirata II 32 शुचि भूषयति श्रुत वपु, प्रशमस्तस्य भवत्यलंक्रिया । प्रकर्ष भवति—Cf दुर्जन परिहर्तव्यो विद्ययालंकृतोऽपि सन् । मणिना भूषित सप किमसौ न भयङ्कर ॥ बृहस्य "वृद्धत्वम्—Cf R I 23 अनाकृष्टस्य विषयैर्विद्याना पारदृश्वन । तस्य धर्मरतेरासीद् वृद्धत्व जरसा विना ॥ Also Manu न तेन वृद्धो भवति येनास्य पलितं शिर । यो वै युवाप्यधीयानस्तं देवा स्थविरं विदु । कल्पा वेला—The use is cognate in sense to प्रायुक्त and such other expressions

P 78 उच्च सताम्—The चपलता of लक्ष्मी is proverbial Poets however would oftentimes like to attribute this चपलता to the disqualification of the master Thus Kalidasa—येन श्रिय संश्रयदोषरूढ स्वभावलोलेत्ययश प्रमृष्टम् । (R VI 41), and Bharavi—असमर्थानिव ये रिपून् विनयन्ते न शरासनेन ... जनयन्यचिराय सम्पदामयशस्ते खलु चापलाश्रयम् ॥ (Kirata II 41), गन्धर्वनगर—On this Brihatsamhita —गन्धर्वनगरमुत्थितमापाण्डुरमशनिपातवातकरम् । दीप्ते नरेन्द्रमृत्युर्वामेऽरिभयं जय सव्ये ॥ Also स्नानकवर्णाकृति खे प्रकाशते पुर पताकाध्वजतोरणान्वितम् । यदा तदा नागमनुष्यवाजिनां पिबत्यसृग् भूरि रण वसुन्धरा ॥ गन्धगज — Expound गन्धप्रधानो गज (शाकपार्थिवत्वाद् मध्यपदलोपी) A गन्धगज is thus defined यस्य गन्धं समाघ्राय न तिष्ठन्ति प्रतिद्विपा । तं गन्धहस्तिनं प्राहुर्नृपतेर्विजयावहम् ॥ —Palakapya सरस्वता जनम्—The non coherence of learning and wealth is a common theme of our poets Cf Vikrama परस्परविरोधिन्योरेकसंश्रयदुर्लभम् । संगतं श्रीसरस्वत्योर्भूतयेऽस्तु सदा सताम् ॥ Also R VI, 29 निसर्गभिन्नास्पदमेकसंस्थमस्मिन्द्वयं श्रीश्च सरस्वती च ।

P 79 जाड्यम्—जडस्य (जलस्य च—डलयोरभेदात्) भाव तोय राशि—which means predominance of water in her constitution and hence unsusceptibility to तृष्णा (thirst) which means want of water कालकूट राशि—समुद्र too was churned out of the same ocean. For the meaning of सह in सहोदरा see note on सोदया, p 41 व्याध मृगयाम्—For मृगs being allured by songs of कुरङ्गमातङ्ग-पवनमाविमूढा इवा पक्ष्मविरिव वक्त्र ।

P. 80 उष्णाय स्मरणम्—Based on the fact that जरा makes its first appearance on the head in the shape of grey hair Cf R XII 2 त कर्णमूलमागत्य रामे श्रीन्यस्यतामिति । कैकेयीशङ्कयेवाह पलितच्छद्मना जरा ॥ °दोषोपचितेन—The दोषs when taken with कुसुम will mean the three विकारs of वायु, पित्त and कफ इन्द्रिय —Here only the ज्ञानेन्द्रियs are meant Including the कर्मेन्द्रियs and the mind (which is both a ज्ञानेन्द्रिय and a कर्मेन्द्रिय) the number would be eleven कुसुम विकारि —कुसुम when construed with kings would mean 'the eye' जागुप—Derive जनु + अरु ('जनुजकुनो गुरू' इति पुणाम) कनकमय—With one who is विमूर्च्छित would mean 'yellow'

P 81, परिफेरित —For the idea as construed with kings cf भवो खलसुगत्स्य विपरीतो पथक्रम । अन्यस्य दधाति ओसमन्य मार्गे विद्युध्यते ॥ शातयन्ति—Causal of शद् The root is reduced to शात before a सार्वधातुक प्रत्यय बाक् ईवत —'शुभोपधिविशिष्टपामसाग कुसुने ग्म । फल-मसवयोर्मेघ महोदनाव निद्रुधा ॥' महापातक— ब्रह्महत्या सुरापान स्तेय गुर्वङ्गना-गम । महान्ति पातकान्याहु सम्सर्गश्चापि तै सह ॥ —Manu XI 55 शारयानताधिमिरके —बकs are proverbially the most cunning among birds. Thus we have expressions like बकध्यान, बकवृत्ति &c. The expression शारयानतजिता though meaning quite a different thing here recalls to the mind the actual नखिन in Yudhisthira's सभा 'नस्या सभाया नखिनी चकारोसीवमा मय ।'—Mahabharata. स्मर प्रवेशस्तम्—For the use of 'मुद्र पारवश्यनेयबुद्धि ।' Malavika अभिसरी रसिकस्य —The long ई is the effect of सन्धि The option

about the lengthening of the final इ applies to words other than a क्तिन् प्रत्ययान्त ('कृत्कारादक्तिन'). अविशेषज्ञता—On this we have—'निर्विशेषं यदा राजा समं सर्वेषु वर्तते। तदोद्यमसमर्थानामुत्साहः परिहीयते॥' मर्त्यधर्माणः—A व्यधिकरणबहुव्रीहि. The समासान्त 'अन्' is prescribed by the rule धर्मादनिच् केवलात्. अप्रमाणम्—See note on sl 35, p. 34. देवताध्यारोपणं—देवता here means 'divinity' (देवत्व) and not 'a deity'. असद्भूत—Unreal. अन्यः···सम्भावयन्ति—That is, think themselves विष्णु himself, the other two arms being invisible. दृगन्त···शङ्कन्ते—That is, take themselves to be शिव, the third eye being concealed under the skin.

P. 82. अनर्थका···दुःखम्—A बहुव्रीहि. प्रथमः would be preferred. विद्वज्जनम्—Derive विद्वस् as विद्+वसु ('विदेः शतुर्वसुः'—P. VII. 1. 36). वर्णिते—See धनम् अनुग्रहं च। मदनियम्—See note on Sl. 29 p 58. वनिताभिः—Of course those that are vile-charactered. The *expression means no reflection on the woman class*, though, it must be admitted, our ancient writers have oftentimes been a little too ungenerous on that side.

P. 83 तरल···न—which you are neither, being 'प्रकृत्यैव धीरः' and 'विषय···सत्कारः'. इदमेव च—For this (the following) reason also For this adverbial use of इदम् cf Uttara इदमपरमवैषम्येणैव प्रसीदत रघवे। सप्तद्वीप°—The 7 द्वीपs are जम्बु, कुश, प्लक्ष, शाल्मलि, क्रौञ्च, शाक and पुष्कर, each measuring double the area of its next preceding to the nearest approximation. The cosmogony of the earth, as conceived by the ancients, may be represented by a set of seven concentric circles, the inmost being the जम्बुद्वीप, and the six annuli beginning with the nearest to the centre, the six remaining द्वीपs in order, where the circumferences will represent the seas surrounding these द्वीपs or insular continents आरोपयितुम्—स्वार्थे णिच्. We could read ह optionally for प in the word.

महाश्वेता वृत्तान्तः ।

This is a second piece from the Kādambarī Mahāśvetā, a गन्धर्व Princess, recounts her life to Prince Chandrāpīḍa

कन्यायामीमिनरोधिन —See note on the term under p 77 चन्द्रम —The origin of the word is thus given in the Ramayana चन्द्रम् निर्मथनादेव रसात्तस्माद् वरस्त्रियः । उत्पेतुर्मनुजश्रेष्ठ तस्मादप्सरसोऽभवन् ॥

P. 84 मुनि —A feminine gender here चन्द्र " ज्ञातम्— A parenthetical sentence. एव—The force of एव is exclusiveness (अन्ययोगव्यवच्छेद) here The uses are thus given अयोगमन्ययोगञ्चात्यन्तायोगमेव च । व्यवच्छिनत्ति धर्मस्य निपातो व्यतिरेचक ॥ भारतवर्ष—उत्तरं यत्समुद्रस्य हिमाद्रेश्चैव दक्षिणम् । वर्षं तद् भारतं नाम भारती यत्र सन्ततिः ॥ भारतवर्ष, with the ancients is a part of जम्बुद्वीप, one of the 7 द्वीप्s comprising the earth For details see note on जम्बूद्वीप under page 83 किंपुरुष—For the form and meaning of this word see note on किन्नर, sl 78 p 40 वर्षपर्वत —The वर्षपर्वत्s are seven in number ' हिमवान् हेमकूटश्च निषधो मेरुरेव च । चैत्र कर्णी च शृङ्गी च सप्तैते वर्षपर्वता ॥ —Hāravalī सपत्नीपति —Rhetoricians take objection to the use. With them either भव or some such expression as उमापति or गौरीपति would be the right form सौन्दर्यम्—See note on सौन्दर्य under p 41 किरणजालानुसार—Bhanuchandra reads किरणजाल and renders it by चन्द्र. मन्दाकिनीमिव क्षीरसागर —See note on सरित पत्यु Sl 45, p 36

P 85 गौरतमेव—The addition of सम is necessary गौरत being feminine and hence unsuitable for the idea of a husband सदृशसमागम—Cf R IV 85 शशिनमुपगतेयं कौमुदी मेघमुक्तं जलनिधिमनुरूपं जह्नुकन्यावतीर्णा । इति समगुणयोगप्रीतयस्तत्र पौरा श्रवणकटु नृपाणामेकवाक्यं विवव्रुः ॥ अशेषान्तःपुरस्वामिनी—i.e the chief queen. अन्तःपुर by लक्षणा means the inmates thereof, i e queens शोकाय—To be cons-

trued with तयोः. एकैव—This precludes not only other daughters, but sons as well She was the only child—a daughter. अनपत्यता—This obviously refers to the state previous to the daughter's birth An instance of what नैयायिक would call a प्रागभाव The derivative meaning of an अपत्य is न पतन्ति यो येन जातेन दशमेऽहनि—Thus Manu II 30. नामधेयं दशम्यां तु द्वादश्यां वास्य कारयेत्। यथार्थमेव—For she was literally white in complexion. नविकसितकुमुद—The कविसमय precluding the blooming of कुमुद by day is overruled here by the peculiar condition of the place. कृत°—Hence the inference that the पद्म were मुनिs', परभृत—So called because nursed by other birds (crows).

P 86 अनाघ्रातपूर्वम्—Expound · पूर्वमाघ्रातः आघ्रातपूर्वः, then नञ्. मुकुलित—मुकुल (a denominative from मुकुल + क्विप्) + क्त, and not मुकुल + इतच्. कौतुक° हसानि—Dvigun कौतुकतरला अभ्यधिकं हसन्ति कौतुकतरला explains the increase of the jingling. The swans were attracted because they took the sound for that of their own species अखिलमण्डलमवाप्तुम्—To attain the full orb. अयुग्मलोचन—अयुग्म (an odd number) here stands for 'three'. The exact number is determined from the context Thus in अयुग्मच्छद it stands for seven. The same applies to its synonym विषम. वर्णयितुंकामम्—For the elision of the म of तुम् see note on Sl 49, p 50. जरत्कौर—The affix in जरत् is अतृन्. शतृ would give the form जीर्यत् अभ्रगङ्गा क्षालितेन—This, as also the other idea that he was dressed in a मन्दार bark must be explained from the standpoint of her subsequent knowledge of his being a denizen of heaven स्ववशपाठितम्—For he was a master of all branches of learning and the acquisition had come to him with no strain on his part. कर्णावतंसीकृताम्—The use of कर्ण with अवतंस which itself means an ear ornament finds justification in the following. कर्णावतंसादिपदे कर्णादिध्वनिनिर्मितिः । सन्निधानादिबोधार्थं स्थितेष्वेतत्समर्थनम् ॥ स्मितधवलम्—Smile is, poetically, white

P. 87 कृत्तिका कार्त्तिकीम्—The कृत्तिका is a constellation of six stars कुसुमनक्षत्रिण—From the qualifications it appears that the मञ्जरी was white अदृष्टपूर्वाम्—Expound like अनाघ्रातपूर्वाम् under p 86 मन्ये च कारणम्—The conception of the moon and the lotus as products of earlier practice means their inferiority to his face स्तुयस्तु—Compare with this Dandin's description of a parallel case. चकनाकन सुतया निधाय सुलेखा मुखारविन्देन निर्मिता। नो चेदस्याप्रतिबिम्बनिर्मं यानिपुणो यदि स्यात्तदाहि व समानकालस्थापन्या तस्यां किं न करोति।—Dasakumara वनु धनि—By the principle यद्देकरणान्निर्गत तत्त्वात्प्रथमदृग्गुपयाति। उच्छ्वसितै—निमेषण—With winkings forgotten along with the breaths, 'forgotten' in the latter case meaning 'suspended in their work' For a similar use of सह cf Dasakumara एह विनुन्मानवासहमदपि कावन कुमारं ददर्श। सस्पृहम्—Qualifies व्यलोकयत् अर्थिनाम्—Distinguish अर्थिन् from अर्थवत् the former meaning 'a supplicant' and the latter 'rich or significant. जानाना—Derive ज्ञा + शानच् (ज्ञा is उभयपदिन्) अप्रभवन्तीं करणानाम—Having no control over the senses. करणानाम्—'अधीगर्थदयेशाम्' इति कर्मणि षष्ठी

P 88 पुष्पधन्वना—A बहुव्रीहि (धनुश्च' इत्यनङ्) आत्मानम्—आत्मन is not a सर्वनाम and so अनहाडेद अरोपन राग—राग is used in a double sense here The coincidence of its disappearance from the feet and appearance in the heart is the basis of the conception क—क—See note on the use under p 60 न पुन—यया—And so happier than I who could neither give up modesty nor turn mad कालो हि गुणाश्च—Here spring and excellences of the object of love

P 89 अदृकोपा—See note on सुखप्रकोप under p 63 कृत्वा = मत्वा (धातूनामनेकार्थत्वात्) मदजनन मासरव—Cf 'कालो हि गुणाश्च above जपमन्त्र—मन in the shape of counting prayers which the अक्षमाला failed to perform The use is औपचारिक महर्षेन दिए—The idea is that the white of her eye shedding

lustre below turned the forest into a tract teeming with white lotuses while the blue of the eye shooting forth blue rays above made the whole atmosphere look covered with blue lotuses

P 90 इयं मञ्जरि—Another parenthetical sentence See *note under p 84* ब्रतविरुद्धम्—*For all luxuries as such are* prohibited for a ब्रह्मचारिन्, as in Manu II 177—वर्जयेन् मधु मांसञ्च गन्धं माल्यं रसान् स्त्रियः । अनुहरन्=हरन् i e गच्छन् For the peculiar use of the उपसर्ग see note on कोपोपरक्त under p 52 प्रसीद—An elliptic use corresponding to the English 'please' इयम् • • कुतूहलिता—The goddess's own eagerness to serve is transferred to the मञ्जरि प्रश्रय • ग्रह —Compliance with her request

P 91 रुचित •मला—Expound रुचित सुरभिपरिमल पस्यै सा तामकरोत्—Placed it See note on कृतवा under p 89 कर्णिके —प्रमेद कर्णे दे या कलत्र शोभिन—शोभेत seems to be the proper reading though it is शोभेत in the existing editions, शोभेत would make the स्पर्श a future event, while शोभेत a past, which latter is the case in the context प्रसभ प्ता-प्तेन—Even before it reached For the force of एव see note on तदेव under p 84 दर्शित शोभाम्—(Adjective to चक्रमालाम्) A prospective use, for this was the case after it had been turned into a कण्ठाभरण कान्त्या • मालाम्—Expound कलधौतम् अमृतमिव, तदेव पङ्कः, तस्मिन् मग्न म् सौभाग्य •• स्यूताम्—Expound सौभाग्यमेव गुण (thread) तेन स्यूताम धैर्यस्खलितम्—Loss of firmness

P 92 प्रसादविरचित—For there was no real anger. तमेव—The force of एव here is 'exclusiveness' (अन्ययोगव्यवच्छेद) See note on तदेव under p 84

P 93 केवलम्—Qualifies क्वणितम् °पुरप्रासादम्—पदैकदेशे पद-समुदायोपचारादन्तःपुरप्रासादम्'—Bhanuchandra द्वारि —By the principle known as the देहलीदीपक or the काकाक्षिगोलक न्याय, the word can be construed either with the preceding or the following

expressions 'तद्वशंवदा—Because that (i e तपश्चर्या) was dear to him तप क्षपयामि 'भगवन्निन्द्र प्रतिकूल्य निराकरोति i' —Bhanuchandra समाश्रिता—Expound तस्य (subjective) प्रेक्षा (i e for मौनव्रत) गृहीतमौनव्रता—The मौन was really due to her pensiveness स्मर पाद—A कुसुमं विशेषण Her पक्षपात for him was the cause of the following ascriptions, मुनि तापस—The idea here is not that मुनिव्रत was भाव्य with her before and only now assumed श्यामवता, but that श्यामता had all along been there and now she only found the secret of it. Similar should be the construction with the rest in the sentence तद्वशंवदया—Expound : स भावपद यस्य तत्तया. दूरस्थस्य—Should be construed with all the पक्षान्त पद्मस्य नमाकिनी—The lotus plant (of course with flowers) The sun and the lotus are poetically conceived as lovers सागरवेला—Alludes to the flowtide मन्दूरं पया—The idea is suggested by the expression कर्णसङ्गनया A रुद्ध लता would similarly stoop to the ear and whisper love matters कपटकि वक्रा—The कपटकित्व was contributed to by both the मिश्रणि and the रोमाञ्च द्वितीयां—Optional for द्वितीयस्याः चिरादिव—Somewhat late रक्षन्—Keeping (i e evading or avoiding)

P 94 सन्ध्यासु—For the use of सन्ध्यासु in the singular, see note on सुमनाः under p 37 संध्यासु—This shows the vast number of the गन्धर्व princes that owed allegiance to him and also the frequency of their homage प्रत्यर्थिताम्—The manner of a supplicant, प्रतिसमाहिती—For the face is an index of the mind वदनाकृतिस्तत्र गुणा वसन्ति 'आत्मभावे—Expound आत्मस्य भाव The usual form is the substitution of a तद्धितप्रत्यय for भाव करोति मे वचनम—See note on कुरुत, under p 89 सम्मदिवेन—Expound वय दिशा देशात् अनुगृह्यताम्—The अनुग्रह here is the communication of the आदेश referred to in the preceding sentence सर्व जन —See note on the expression sl 40 p 58 वक्ष्कंकेदेशात—एकदेश means a part, and

the compound must be treated as a नित्यसमास of the अविग्रह kind सर्वाङ्गवेश—Permeation into the whole body आर्याम्—A verse in the आर्या metre The metre is thus defined 'यस्याः पादे प्रथमे द्वादश मात्रास्तथा तृतीयेऽपि । अष्टादश द्वितीये चतुर्थके पञ्चदश सार्या ॥'—Śrutabodha

P 95 हृदयम्—The मुक्ताहार by virtue of itself cannot attract the हृदय, but only through its resemblance to a बिसलता' अनया—By this, viz the billet-doux in the आर्या metre referred to above प्रनष्टवर्त्मन—Of one who has lost, his way कपोलयोः—अवच्छेदे ७ मी The same is the case with अङ्गेषु. See note on अङ्गेषु, sl 88 p 42. कालम्—अत्यन्तसंयोगे २या अनयैव—The force of एव here is अन्ययोगव्यवच्छेद and is to be distinguished from that in तस्मिन्नेव and तथैव where it is अयोगव्यवच्छेद See note on the point under p 84 हृदयेन—करणे ३ या °मधुकरावलिषु—All the existing editions read °वलीषु which can seek defence only in the bye-rule समासान्तविधेरनित्यत्वमिष्यते । The main rule 'नद्यृतश्च' would necessitate the समासान्त 'क' giving the form °वलीकासु मासीकृत ॰युगलेषु—The couples parted with their hearts following their mates, which is described poetically as being transmitted through the hollow of the common lotus they swallowed at parting

P. 96 रथाङ्गनाम्नाम्—An एकशेषद्वन्द्व रथाङ्गनाम्नः देशम्—Cf Śakuntalā I 'अनुयास्यन् मुनितनयां सहसा विनयेन वारितप्रसरः । स्थानादनुच्चलन्नपि गत्वेव पुनः प्रतिनिवृत्तः ।' तदागमन—तद् refers to पुण्डरीक जीविताभिप्राया—Expound विहित अभिप्राय यया (and not यस्याः).

P 97 अस्ति—An introductory particle similar to the English 'there' कुसुमायुधम्—For the form आयुध see note on the word under p 32 अपायम्—अत्यन्तसंयोगे २या प्राणिद्रुह्—Harm to life न हि ह्रिया—'द्वौ नञौ प्रकृतार्थं गमयतः ।' and Vāmana—'सम्भाव्यनिषेधनिवर्तने द्वौ प्रतिषेधौ ।

P. 98 मनःसोम इन्द्रियैः—Alludes to the story of the senses in the Upaniṣads Refer to Chhandogya V 1 and Bṛhadāraṇya-

ka VI 1 करग्रहितात्म् = रोमाञ्चितगात्रम्. अभिनवपताकाम—A visible ensign of अविनय ruling within. वसन्त इव—वसन्त here is viewed as a king not in respect of his permanent character as ऋतुराज, but in respect of his present sway over nature. महाभूताधिष्ठितम्—'महाभूतानि वेताला'—Bhanuchandra. Contrast with this sense what it has in the following—तं वधा विदधे नून महाभूतसमाधिना । तथा हि सर्वे तस्यासन् परार्थैकफला गुणाः ॥ R I 29

P. 99 अपवाकारम्—For the long ई see note on Sl 76, p. 62. परिभूय—This with the other two—अभिगम्य and समुद्धृत्य—are to *be construed with मन्यसे as the agent In अभिगम्य the अपादेश* is accounted for by the rule ल्यपि लघुपूर्वात् (P VI 4 56) तस्मिन्नेव पार्श्वे—That पुण्डरीक was पार्श्वात्तिरोपविष्ट we know from the original For the meaning of एक in एकपार्श्वे refer to the lexicon: एकोऽन्यार्थे प्रधाने च प्रथमे केवले तथा । साधारणे समानेऽल्पे संख्यायां च प्रयुज्यते ॥ उपनानामयभावम्—Expound अव्ययभाव as पक्षपात भाव । See note on पाशमाने under p 94. स्वच्छ स्थूलम्—An उपपदलोपी बहुव्रीहि The अश्रु as used here must be white to correspond with tears The propriety of बहु which implies a multitude must be sought in the implied duality of the eyes. सुहृद्—A बहुव्रीहि with हृदय changed into हृद् by P. V. 4 150—'सुहृद्दुर्हृदौ मित्रामित्रयोः'। सम्पदवक्रेण—For the use of वक्र see note on हस्तेन under p 46. स खलु "आरोपयति—For the idea Cf Nitisataka—व्याल बालमृणालतन्तुभिरसौ रोद्धुं समुज्जृम्भते छेत्तुं वज्रमणिं शिरीषकुसुमप्रान्तेन सन्नह्यते । माधुर्यं मधुबिन्दुना रचयितुं क्षाराम्बुधेरीहते नेतुं वाञ्छति यः खलान् पथि सतां सूक्तैः सुधास्यन्दिभिः ॥ and Śakuntala इदं किलाव्याजमनोहरं वपुस्तपःक्षमं साधयितुं य इच्छति । ध्रुवं स नीलोत्पलपत्रधारया समिल्लतां छेत्तुमृषिर्व्यवस्यति ॥

P. 100. कुसुमशरै—A नित्यसमास of the अविग्रह kind आशीविषः Expound. आस्या (दंष्ट्रायामाशीः) विषं यस्य. सुखं"'परस्य—Thus in English 'Easier said than done' शक्यम्—Sc. वक्तुम्. अस्तमिता—

अस्तम् here may be taken either as a मकारान्त अव्यय (as in अस्तमय) or as an ordinary अकारान्त शब्द (as in अस्ताचल, अस्तशिखर &c)

P 101 प्राप्तकालम्—Expound प्राप्त कालो यस्य। कषायपरिमल—कषाय means 'fragrant' here कुमुद लाने—See note on कल्हिनकुमुद under p 85 चन्दनविटपिनाम्—This is no instance of what a rhetorician would class under देशविरोध, for the प्रसिद्धि confining the चन्दन to मलय holds only for भारतवर्ष while here we are concerned with the किम्पुरुषवर्ष which is peculiarly suited to all kinds of growth. काम महाश्वेता—For a similar expression cf. Śakuntala I—क वयं क परोक्षमन्मथो मृगशावैः सममेधितो जन । परिहासविजल्पितं सखे परमार्थेन न गृह्यतां वच ॥

P 102 कुमुदिन्यपि भवति—"तत्कार्यकारित्वाद्दिनकरस्य चन्द्रस्य । तदुक्तम्—'चन्द्रश्चण्डकरायते मलयजो लेप स्फुलिङ्गायते मालय सूचिकरायते मृदुगति र्वातोऽपि वज्रायते ।' इति ।" Bhanuchandra. कमलिन्यापि उत्कृति—"श शिकरकार्यकारित्वात्सूर्यकिरणानां शशिकरत्वम् । तदुक्तम्—'आपे धृतिमता स बध्वा य मिनीविरहिण्या विद्दोन । सोऽद्रिरे न किरणा हिमरश्मेर्दुःखित मनसि सर्व मसह्यम् ॥' इति ।"—Bhanuchandra निशापि दिन—"दिवसाग् एकता वासरकार्यकारित्वात्तथा । यथा—'प्रियश्न्यस्तादपि विपथराद् भीतिभाजा निशाया किं तद् अमरस्वदभिसरणे साहस नाथ तस्या ।' इति ।"—Bhanuchandra. अन्धकारमनुवर्तते—" अन्धकारकार्यकारित्वात्तद्रूपता भातीत्यर्थ । यथा—'ज्योत्स्ना श्यामलतामुपेत्ययम् ।' इति । —Bhanu छायापि—तिष्ठते—'अत्र प्रदापार्श्वभागे छायाया सत्त्वात् चित्रमिलाभिमुपपद्यम् । तदुक्तम्—'आलोकस्तिमिरायते विधि वशात्क्षणोऽपि भारायते हा हन्त प्रमदा वियोगसमये किं किं न दु खायते ।' इति ।' Bhanu तडिदपि.. गूजति—"अत्र तडित् उपकत्वाद्विरहदु खितस्य तस्य निमेषा वस्थानमपि कल्पकल्पमित्यमिसन्धि "—Bhanu जरापि भवति—"जराया अपि तत्कार्यकारित्वात्तद्रूपतामित्यमित्यर्थ "—Bhanu का दिश गन्तव्यम्—The द्वितीया means अत्यन्तसंयोग here Hence its retention in the Passive Cf समा वा न प्रवेष्टव्यम् The usual form, however, is optionally allowed Thus काल कश्चित् प्रवेष्टव्याम् बालभावात्—See note on बालभावे under p. 94. For a similar form of कृत्स्नभाव, under

p 99 पूरयति—पूरयिष्यति। वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद् वा इति भविष्यदर्थे लट्. अवसरप्राप्तम्—Expound like प्राप्तकालम् under p 101

P 103 प्रथिमभरे —प्रथिमन् is formed from पृथु + इमनिच् महानन्भीरु —Expound : महान् अनुग्रहैरुद्यमाद भीरु. । अत भीरुता is characteristic of an ascetic Cf Sakuntala V· तथापि शश्वत् परिचितविविक्तेन मनसा जनाकीर्णं मन्ये हुतवहपरीव गृहमिव । and अभ्यक्तमिव स्नातः शुचिरशुचिमिव प्रबुद्ध इव सुप्तम्। बद्धमिव स्वैरगतिर्जनमिह सुखसङ्गिनमवैमि ॥ भीरु implies a disposition and hence cannot appropriately be connected with any such idea as the detection of the purpose कनकवेत्रलता—वेत्र, like its English equivalent 'cane,' also means, as here, a 'stick प्रतीहारी —Feminine of प्रतीहार (a porter) When प्रतीहार means 'a gate,' the term for 'a porter' is प्रतीहारिन् with its corresponding feminine प्रतीहारिणी The office of a door keeper was usually entrusted to women in those days For the long ई in प्रता see note on प्रतीकार sl 76 p 62 कुब्ज परिजनेन— किरात स्वच्छवत् '— Bhanu The maintenance of these ill favoured folk by light service in the अन्तःपुर is a noble mark of ancient civilization

P 104 चक्रवाकसुहृदि—For it is the sun s rise that reunites the couple separated at night See note on sl. 31 p 48. इतरपक्ष—The other course viz. of not meeting him. शेषरूप— शेषनाग is white

P 105 रजनीकर—By 'कृदिकारादक्तिन.' we have both रजनि and रजनी

P. 106. मणि 'निर्झरै—A बहुव्रीहि The peculiar effect of moonrise on the शशिमणि, ordinarily called चन्द्रकान्त, is the origin of its denomination after the moon प्रमोद—The प्रमोद was due to the scene resembling the rise of clouds or a rainfall. तनु .. तैनेव—i e very fine

P. 107. प्रस्खलनभयात्—Against the fear of a stumble (both literal and figurative). The meaning is that the passion of

love took off all fear of a fall from virtue पुर हृदयम्— That is her heart with the senses were not in herself having all been engrossed in him. निषयमारोप्य—As if it were a vehicle इन्दुहृदक —See note on इतविध, under p 46.

P 108 अपगतदाक्षिण्य—दाक्षिण्य is शिलष्ट. निष्परिग्रह —For this sense of परिग्रह of Mahabharata —सत्य धर्ममूलाऽयो धर्मशाय-परिग्रह । इतरेतरयोनीयौ विद्धि मेवोदधी यथा ॥ एतानि चान्यानि च—Sc वाक्यानि पतितैरिव प्रथौ —पतितै qualifies both प्राथौ and पादविन्दपै अज्ञात माग—A paraphrase of अज्ञातन मार्गे of the प्रस्थानकौतुक p 42 कुसुमशर &c – The various flowers were, so to speak, the arrows of Cupid अन्तः कोप—The inward derangement (caused by death)

P 109 उपालम्भ ना—Scolding इतरेण—Sc पाणिना.

P 110 श्रद्धधाना—श्रत् is a particle implying belief or reverence It is always used as a prefix असम्भवनीयम्— Impossible as it was A हेतुगर्भ विशेषण श्लोका कृपणा—For otherwise she would long have followed in death The explanation lies in प्राणमयापि प्राणिमि Cf Kumara IV 9 हृदये वससीति मत्प्रियं यदवोचस्तदवैमि कैतवम् । उपचारपदं न चेदिदं त्वमनङ्ग कथमक्षता रतिः ॥ Also ibid 33 शशिना सह याति कौमुदी सह मेघेन तडित्प्रलीयते । प्रमदा पतिवर्त्मगा इति प्रतिपन्नं हि विचेतनैरपि ॥ सकल जनान—In the shape of bringing rest to all beings through sleep

P 111. प्रलापाकरे — वेला—Her दन्तपात्रs, शिरोरुहs and आभरणs were all weeping with her as it were—the lustres of teeth, flowers dropping from the head and rays of light shooting from the jewels forming respectively their tears तथापि — रक्षिता —The necklace by suggesting the circumstances connected with itself could well be expected to have acted as a surety of love and hence a stay of hope for the interim प्रसीद—For the use see note on the word under p 90 प्रत्युज्जीवयैनम्—The

supplication even in her madness of grief is not void of relevancy at least for believers in ascetic powers.

P 112 भ्रतरित्म्--Also spelt भ्रन्तरात्म and more correctly Literally what is seen through पश्यन्त्या पत--An instance of a genitive absolute (भ्रनादरे षष्ठी) भी कातय--Timid as is natural with a woman Expound श्रीस्वभावात् स्वास्वभावेन वा कातरा शीला " स्वन--A point of psychology

P 113 भ्रसम्भावनायेन--The impossibility obviously lies in the पुन समागम and not in the भ्राशान्स्रान of it धृत" यस्य--The idea is not offensive here when the speaker herself is a woman Yet it smacks of the characteristic downlook with which the womankind are treated. दुगाधा कथा--Of course she did not think it so then It is natural at the present moment when full sixteen years have passed without any indication of the fulfilment of the words धामेय--A past participle (धे + क्त) स पञ्चता--A causal (from गै) वृद्धा रत्य--The expression is suggestive of the tenets of Buddhism

P 114 भ्रन्युत्थानम्--Otherwise this calamity would not have befallen her भ्रति स्नेहस्य--Hence the Mahābhārata मनसा दु खसूत्र तु स्नेह इत्युरथ्यते । व्यावर्तयितुम्--To dissuade दुहितृत्व इस्य--दुहितृs in general must not be the sense here for that would involve a distraction from पुनs, which psychology would not admit Psychology in that case would rather say भ्रपत्यस्नेहस्य गृहान्--See note on the word under p 73 दुस्तनाम--The trait of a noble soul Thus Bhāravi XIII 61 सज्जनैकवहति कृतस्ता । दग्धशरीरकम्--दग्ध is a deprecatory term like हत धन्यै वारिम --We generally do not speak of वारि as वस्त्र as we do of फल and मूल The use is somewhat unusual त्रिसन्ध्यम्--Expound त्रिसृणा सध्याना समाहार । भ्रतम्भनयेन हित या । दम्पत्यन्ती--भ्राचरन्ती । 'वाक्नामनिकारपेलात् ।'

ERRATA

A—Text.

Page	Line.		Incorrect		Correct.
4	6	for	नृपः	read	नृपैः
7	14	,,	भूता	,,	भूषा
8	3	,,	राज्ञ	,,	राज्ञः
10	5 (from below)	,,	क्षाप	,,	क्षाप.
12	4 (,,)	,,	समैपः	,,	समैष
17	9	,,	नादृश	,,	तादृशः
23	12	,,	मनो निर्वि	,,	मनानिर्वि
26	13	,,	संहीत	,,	सहीत
29	7 (,)	,,	मुकेन	,,	सुकेन
30	4 (,)	,,	किमन्दय	,,	किमप्यय
39	5	,,	स्नानोत्तीय.	,,	स्नानोत्तीर्ण
43	10	,,	कश्चि	,,	कश्चि
43	13	,,	गन	,,	गम
43	4 (,,)	,,	स्वाहा	,,	स्वाद्या
46	2	,,	रयस्थ	,,	रथस्थ
46	4 (,,)	,,	पुरय	,,	पुर
47	6	,,	सकरर्ण	,,	सकरण
48	7	,,	दृतो	,,	दृतो
51	2	,,	सौदृग्यमोन	,,	सादृग
52	15	,,	शदिवस	,,	शतिवस
53	2	after	वन्यो	add	इतोऽपि
55	14	for	वेन	read	वनू
59	8 (,,)	,,	कृताप	,,	कृतोप
61	16	,,	प्रज्ञा	,,	प्रज्ञा
63	3	,,	सुकैश	,,	सुकेश
64	5	,,	धनु.	,,	तनु
64	13	,,	ऋषि	,,	ऋषि
64	15	,,	आयुष्मन्	,,	आयुष्मन्
71	7	,,	पातक	,,	पौतक

अनसूया—ननु प्रियसख्याः शकुन्तलायाः सौभाग्यदेवताऽर्चनीया ।

प्रियंवदा—युज्यते । (तदेव कर्माभिनयतः ।)

(नेपथ्ये)—अयमहं भोः ।

अनसूया—(कर्णं दत्त्वा) सखि, अतिथीनामिव निवेदितम् ।

प्रियंवदा—ननूटजे सन्निहिता शकुन्तला । (आत्मगतम्) अद्य पुनर्हृदयेनासन्निहिता ।

अनसूया—भवतु. अलमेतावद्भिः कुसुमैः । (प्रस्थिते ।)

(नेपथ्ये)—आः अतिथिपरिभाविनि,

विचिन्तयन्ती यमनन्यमानसा
तपोधनं वेत्सि न मामुपस्थितम् ।
स्मरिष्यति त्वां न स बोधितोऽपि सन्
कथां प्रमत्तः प्रथमं कृतामिव ॥ १ ॥

प्रियंवदा—हा धिक्, हा धिक्, अप्रियमेव संवृत्तम् । कस्मिन्नपि पूजार्हेऽपराद्धा शून्यहृदया शकुन्तला । (पुरोऽवलोक्य) न खलु यस्मिन् कस्मिन्नपि । एष दुर्वासाः सुलभकोपो महर्षिः । तथा शप्त्वाऽविरलपादत्वरया गत्या प्रतिनिवृत्तः । कोऽन्यो हुतवहाद्दग्धुं प्रभवति ।

अनसूया—गच्छ पादयोः प्रणम्य निवर्तयैनं यावदहमर्घोदकमुपकल्पयामि ।

प्रियंवदा—तथा । (निष्क्रान्ता ।)

अनसूया—(पदान्तरे स्खलितं निरूप्य) अहो आवेगस्खलितया गत्या प्रभ्रष्टं मेऽग्रहस्तात्पुष्पभाजनम् । (पुष्पोच्चयं रूपयति ।)

(प्रविश्य) प्रियंवदा—सखि, प्रकृतिवक्रः स कस्यानुनयं प्रतिगृह्णाति । किमपि पुनः सानुक्रोशः कृतः ।

अनसूया—(सस्मितम्) तस्मिन्नप्येतदपि । कथय ।

प्रियंवदा—यदा निवर्तितुं नेच्छति तदा विज्ञापितो मया 'भगवन्, प्रथममिति प्रेक्ष्याविज्ञाततपःप्रभावस्य दुहितृजनस्य भगवतैकोऽपराधो मर्षयितव्यः' इति ।

अनसूया—ततस्ततः ।

प्रियंवदा—ततो 'मम वचनमन्यथा भवितुं नार्हति किन्त्वभिज्ञानाभरणदर्शनेन शापो निवर्तिष्यते' इति मन्त्रयमाणः स्वयमन्तर्हितः ।

अनसूया—शक्यमिदानीमाश्वसितुम् । अस्ति तेन राजर्षिणा सम्प्रस्थितेन स्वनामधेयाङ्कितमङ्गुलीयकं स्मरणीयमिति स्वयं पिनद्धम् । तस्मिन्स्वाधीनोपाया शकुन्तला भविष्यति ।

प्रियंवदा—सखि, एहि देवकार्यं तावदस्या निर्वर्तयाव ।

(परिक्रामतः ।)

प्रियंवदा—(अवलोक्य) अनसूये, प्रेक्षस्व तावद्वामहस्तोपहितवदनाऽऽलिखितेव प्रियसखी । भर्तृगतया चिन्तयाऽऽत्मानमपि नैषा विभावयति किं पुनरागन्तुकम् ।

अनसूया—प्रियंवदे, द्वयोरेव नौ मुखे एष वृत्तान्तस्तिष्ठतु । रक्षितव्या खलु प्रकृतिपेलवा प्रियसखी ।

प्रियंवदा—क इदानीमुष्णोदकेन नवमालिकां सिञ्चति ।

(उभे निष्क्रान्ते ।)

इति विष्कम्भकः ।
